

24322

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ ҒЫЛЫМЫ ИНСТИТУТЫ

Ә. НҰРМАҒАМБЕТОВ

ТҮРІКМЕНСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛІ

Қазақ ССР-нің «ҒЫЛЫМ» баспасы
А Л М А Т Ы — 1974

Бұл кітап қазақ диалектологиясында осы кезге дейін зерттелмей келген Қазақстаннан сыртқары, туыстас республикалардағы, ауыспалы говор мәселесіне арналған. Монографияда Түрікмен ССР-ында тұратын қазақтардың жергілікті тіл ерекшеліктері жан-жақты талданған. Жергілікті қазақтардың диалектілік ерекшеліктері тіліміздің өзге говорлары, басқа түркі тілдері және көне түркі жазба ескерткіштерінің деректерімен салыстырыла, тарихи-лингвистикалық тұрғыда зерттеледі. Сондай-ақ автор говорда кездесетін кейбір сөздер мен жекелеген морфологиялық тұлғалардың шыққан төркінін (этимологиясын) ашуға да бірқыдыру көңіл аударады.

Еңбек тіл мамандарына арналған.

Жауапты редактор
Ш. Ш. САРЫБАЕВ

А Л Г Ы С Ө З

Қазақ диалектологиясы үшін қызмет атқарған тіл мамандарының алғашқы адымдары өз республикамыздағы қазақтардың жергілікті тіл ерекшеліктерін жинастырудан бастап, жиналған деректер негізінде жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижелері мақалалар, ішінара жеке кітаптар арқылы көрініп отырды.

Қазақстаннан тысқары, туыстас басқа одақтас республикаларда, көптеген қазақтар мекендейтінін еске алсақ, қазақ диалектологиясының әлі де өз үлесіне тиісті жұмысты түгелдей қамтуға мүмкіншілігі болмай жатқанын аңғару қиын емес. Осы себептен де болар, Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институты соңғы 10-15 жылдың төңірегінде басқа республикалардағы қазақтардың жергілікті тіл ерекшеліктерінен материал жинауға бірнеше экспедициялар жіберіп отырды. Олар РСФСР-дың Орынбор облысында, Таулы-Алтай автономиялы облысында, Қарақалпақ АССР-ында болып, жергілікті тіл ерекшеліктерінен деректер жинап, соларды арқау етіп жазылған мақалалар баспа жүзінде жарияланды. Осы кітаптың зерттеу бөлімінде ол мақалалар талай рет көрсетіліп отыратын болғандықтан, бұл тұста атап жатуды артық санадық.

Экспедициялардың бірінде, Түрікмен ССР-ындағы қазақтар тіліндегі диалектілік ерекшеліктерді жинауға арналған экспедицияда осы еңбектің авторы да болып, екі жыл бойы жиналған материалдарға сүйеніп жасаған зерттеуінің нәтижесі ретінде 1965 жылы монографиялық еңбегін ұсынған болатын-ды. Алдарыңыз-

Н 0713 — 0120 122 — 74
М 405(07) — 74

© Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. 1974.

дағы еңбек сол зерттеу жұмысының ықшам түрі. Демек, бұл кітап, автордың ырқынан тысқары жағдайға байланысты, диссертацияға енген мәселелердің бірқатарын қамти алмады. Атап айтқанда, лексикадан — сөздерді мағыналық жағынан топтау, табу, эвфемизм сөздер; фонетикадан — жергілікті қазақтардың тіл ерекшелігіндегі түрлі дыбыстық құбылыстар (синкопа, эпитеза, метатеза т. б.); морфологиядан — қос сөздерге байланысты ерекшеліктер түгелімен, бұлардан басқа тұрақты сөз (фразеологиялық) тіркестері, мақал-мәтелдер, жиналған материалдарды куәландыра түсетін текстер, библиографиялық көрсеткіштер кітап көлемінен сырт қалды. Зерттеуде сөздік бөлімі де бартын. Ондағы сөздердің көбі 1969 жылы шыққан «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінен» орын алғандықтан кітап жүгін ауырлатпау көзделді.

Бұл кітап, шағын болса да, Қазақстаннан тысқары, басқа республикаларда тұратын қазақтар тіліндегі диалектілік ерекшеліктерден біршама мәлімет берерліктей тұңғыш туынды екендігіне оқушы қауымның назарын аудару артық болмас.

Алғы сөз соңында автор осы зерттеудің жазылып шығуына ғылыми жетекші болған және кітапқа редакциялық басшылық еткен филология ғылымының кандидаты Ш. Ш. Сарыбаевқа, жұмысты сарапқа салып, тиісті бағасын берген филология ғылымының докторы Ж. Болатов пен филология ғылымының кандидаты О. Нақысбековке, сонымен бірге жергілікті тіл ерекшеліктерінің деректерін жинауға көмек көрсетіп, көп пайдасын тигізген Түрікмен ССР-нің тұрғындары Бөкенбаев Есенғали, Мұсаев Жақай, Айтқұлов Бердімұрат, Ерболатов Меңдібай, Бөкенбаев Ілжан, Сақтағанов Нұрлыбектерге шын ниеттен шыққан адал алғысын білдіреді.

КІРІСПЕ

Кейінгі жылдары қазақ диалектологтары Қазақстаннан тысқары, туыстас республикаларда тұратын қазақтардың тіліндегі жергілікті ерекшеліктерді де зерттеу объектісіне айналдыра бастады.

Қазақстаннан сырт, басқа республикаларды мекендеген қазақтар тіліндегі диалектілік ерекшеліктерді зерттеу мақсатымен Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институты тарапынан бөлінген диалектологиялық экспедицияның бірі 1962—1963 жылдары Түрікмен ССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі жергілікті ерекшеліктерді жинастырған болатын. Осы зерттеу жұмысы сол кездердегі жиналған материалдардың негізінде жазылды. Экспедиция Түрікмен ССР-ында қазақтардың жиі, топталып отырған жерлері — Красноводск төңірегі, Небитдаг маңы және Ташауыз облысының Көне-Үргеніш, Тахта аудандары мен темір жол станцияларында болды.

Экспедиция тиісті материалдарды жинауда қолдан келген мүмкіншіліктерді пайдалануға тырысып, түрлі әдістерді қолданды. Олар: елдегі қарт адамдармен әңгімелесіп, ауыз әдебиетіне байланысты материалдарды жазу, «сұраулық» арқылы жұмыс жүргізу, бір мамандықта көп жылдардан бері жұмыс істеп келе жатқан адамдардан кәсібіне байланысты сөздерді жинау, сол ортадағы «жыршы» атағына ие болып жүргендерден ертедегі өткен Абыл, Ақтан, Нұрым, Қашаған, Қашқынбай, Әубәкір сияқты ақындардың өлеңдерін жазу, тіпті реті келген жерлерде өлеңдер мен сөздердің

кейбіреулерін магнитофонға түсіру жағы да қарастырылды. Осындай реттермен жиналған материалдарды толықтыра, қуаттай түсерлік қосымша материалдар ретінде сол жердегі қазақ тілінде шығатын баспасөз бетіндегі және мектептегі сабақтарға, колхоз жиналыстарына қатынасу кезінде кездескен ерекшеліктерді де еске алып отырдық.

Диалектологиялық экспедиция атаулының бір ғана мақсаты бар. Ол — қазақтың жалпы халықтық тілінің «тарамы» ретінде кездесетін жергілікті тіл ерекшеліктері жөніндегі материалды молынан жия отырып, оны жан-жақты зерттеу нәтижесінде қазақ тіл білімі үшін маңызының зор екендігін таныта білу. Өзіне тән ертеден қалған жазба ескерткіші тапшы қазақ сияқты халықтардың дамуындағы тарихи кезеңдер қатпарын ашуға тек диалектілік ерекшеліктерді мұқият зерттеудің барысында ғана мүмкіндік аламыз. Қазіргі кездегі әдеби тіліміздегі жеке сөздердің, грамматикалық көрсеткіштердің, дыбыс құрылыстарының қайдан, қалай пайда болғандығына жол сілтейтін нысананың бірі — диалектілік ерекшеліктерді зерттеу нәтижесі.

Басқаны былай қойғанда, біз қарастырып отырған жергілікті тіл ерекшеліктерінің материалдарынан да қазіргі әдеби тіліміздегі жеке сөздердің, сөз тіркестерінің және кейбір грамматикалық көрсеткіштердің қалай дамып, қалыптасқандығын білдірерліктей фактілерді жиі кездестіруге болады. Мысал ретінде солардың бірекеуіне тоқтала кетсек, сөзімізді дәлелдей түспек. Егер қазақ тілінің кейбір говорларында «ашқыш» сөзі кездеспеген болса, қазіргі әдеби тілімізде қалыптасқан «кілт» сөзін түркі тілдеріне ортақ және сол тілдердің байырғы өз сөзі деп ұғынған болар ма едік, кім біледі? Алайда, «ашқыш» сөзінің говорларымызда ұшырасуының өзі кездейсоқ құбылыс еместігі байқалады. Түркі тілдерінің біразына, соның ішінде қазақ тіліне де, ертеректегі ортақ сөз — «ашқыш». Мұны бізге білуге мүмкіншілік туғызып отырған алғашқы себепші нәрсе — сондай сөздердің диалектілік ерекшеліктерде кездесуі. Бұл кездескен сөздер бізді түркі тілдерінің көне жазба ескерткіштерінен қалған аз мұраға жетектей түсіп, оны ақтаруға мәжбүр етеді. Осындай зерттеу, ақтара қарау нәтижесінде «ашқыш» сияқты сөздердің талайының сырын ашуға мүмкіншілік аламыз. Диалектілік

ерекшелікте кездесіп отырған «ашқыш» сөзі ертеден-ақ түркі тілдеріне тән ортақ сөз екендігін М. Қашқари сөздігі мен «Codex cumanicus» дәлелдеп бере алады.

М. Қашқари дәуірінде қолданыла бастаған «кілт» сөзін ол (Қашқари) түркілердің қолдануынан кейбір дыбыстық өзгеріске ұшыраған арабтың *أقلىت* сөзінен болуы мүмкін деп көрсетеді. Ал одан кейініректегі «Codex cumanicus»-та «acchuz» қыпшақ тілінің сөзі деп көрсетілсе, ал «chilit» иран сөзі деп түсіндірілген. Осы мәліметтерге қарағанда, қазіргі әдеби тілімізде қалыптасқан «кілт» сөзі араб не иран тілінің бірінен ене отырып, түпкілікті орын тепкен. Нәтижесінде, байырғы «ашқыш» сөзіміз ығысып, тек жергілікті ерекшеліктерде ғана сақталып қалған.

Осы келтірілген бір ғана мысалдың өзінен-ақ жергілікті диалектілік ерекшеліктерді зерттеудің тіліміздің тарихы үшін маңызының зорлығы байқалады. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Әдеби тілімізде тіркестер құрамында келгені болмаса, жеке алғанда ешбір ұғымға ие бола алмайтын, мағынасы түсініксіз сөздердің кейбіреулері говорда белгілі бір ұғым, зат атауына ие болады. Және сол сөз арқылы ғана әдеби тілде кездескен тіркес құрамындағы мағынасыз көрінетін сөздің мағынасын ашуға болатындығына, мысал ретінде, бір ғана тіркесті келтіре кетейік.

Әдеби тілімізде «күп болу», «күп болып ісіп кету» деген сияқты тұрақты тіркестер бар. Осы тіркестердегі «күп» сөзі қазіргі таңдағы тілімізде жеке тұрып ешқандай мағынаға ие бола алмай, тек сол үйреншікті үйіріндегі сөздермен тұрып қана белгілі ұғымды түсіндіреді. Тілін біз зерттеу объектісі етіп алып отырған қазақтарда бұл сөз («күп») жеке қолданылып-ақ заттық ұғым мағынасын бере алады. Мұнда «күп» — ауыз суды сақтайтын арнаулы түрде жасалған бассейн іспеттес су қоймасы. Маңқыстау говорында: «күп» — сайдың тұйық, ояң жерлеріне иірілген су¹, ал Гурьев облысының Шевченко ауданында — үлкен шұңқыр, шұңғыл, ойдым жер².

¹ С. Омарбеков. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы, 1965, 95-бет.

² Ж. Досқараев. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. II бөлім. Алматы, 1955, 72-бет.

Бұл кездескен үш түрлі мағынаның қай-қайсысы болса да «куп» сөзінің алғашқы мағынасы емес, бертін келе ауыспалы мағыналарға ие бола отырып, жалпы бір тілдің көлемінен алып қарағанда, көп мағыналық жағдайында пайда болғандығы көрінеді. Бұлай деуге себеп болып отырған тірек «куп» сөзінің М. Қациари сөздігінде кездесуі. Онда: *کوب* *куп* — әр *кубгай* *суу* *куйды* — тұлғасындағы сөз бен және сол сөзді ішіне ала берілген сөйлем бар³. Осыған қарағанда «куп» — белгілі бір ыдыс мағынасын беріп тұрғандығы байқалады. Осы ойымызды Л. Будаговтың сөздігінде кездесетін — *كوب* *купъ* — су құюға арналған үлкен құмыра⁴ — деген түсініктің өзі де дәлелдейді. Ескі ұйғыр жазба ескерткіштерінде де «кйр» — ыдыс мағынасын білдіреді⁵. Тарихи ескерткіштердің осы көрсетулерін еске ала келіп, жергілікті тіл ерекшеліктерінде кездесіп отырған «куп» сөзінің ертеректегі мағынасы — құмыра іспеттес ыдыс ұғымын бергендігін білуге болады. Ал әдеби тіліміздегі жоғарыда көрсетілген тіркес ертеде ісіктің үлкендігін, көлемін бейнелеп көрсету ниетінде күптің үлкендігімен салыстырудан келіп шыққан көне тіркес болуы мүмкін. Келекеле сол тәрізді ыдыс басқа атқа («құмыра» деген сияқты) ие болудың нәтижесінде алғашқы аты ұмытылып, тек сөз тіркестерінде қалған. Қазірдің өзінде мұндай ұқсатулар арқылы жасалған («шақшадай басы шарадай болу») тіркестердің тілімізде жиі кездесуі жоғарыдағы жорамалды анықтай түседі.

Бұл көрсетілген бірлі-екілі мысалдардың өзі диалектілік ерекшеліктердің тіл білімінің, бір ғана жағына, атап айтқанда, тарихына тигізетін пайдасы. Бұған қазіргі әдеби тіліміздің сөздік қорының көлеміне жергілікті тіл ерекшелігінен қосылып, активті түрде қолданылып жүрген көптеген сөздерді қоссақ, жергілікті диалектілік ерекшелікті зерттеудің маңызының зорлығы өзінен-өзі ақ айқын көрінеді.

³ Махмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. III том. Тошкент, 1963, 264-бет.

⁴ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том II. СПб., 1871, стр. 141.

⁵ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М. — Л., 1951, стр. 397.

Тіл білімі институтының алдына қойып отырған диалектологиялық сөздік және атлас жасау жұмыстарына да жергілікті тіл ерекшеліктерін жинау, зерттеудің де орасан зор көмегі тимек.

Тұтас халықтық, не ұлттық тілдің тарамдары болып саналатын диалект, говорлардың бір-бірінен айырмашылықтары болуымен бірге, өзара ұқсастықтарының да кездесуі тілдегі заңдылық деп танылады. Егер де олардың арасында өзара жақындық пен сәйкестік болмай, тек қана айырмашылықпен танылса, онда олар бір тілдегі диалект не говор болудан қалып, жеке, өз алдына тіл болып саналған болар еді. Бір тілдегі наречиеге (диалект) қарағанда говорлар бір-біріне жақын, өзара ұқсасырақ болып келеді⁶ деген қағиданың өзі де тіл заңдылығынан шыққандығы айқын.

Біз зерттеп отырған жергілікті диалектілік ерекшеліктің де жалпы қазақ тілі тұрғысынан алып қарағанда, сол тілдің ішіндегі кейбір говорлармен ұқсастығы, енді бір реттерде айырмашылығы да байқалып отырады. Ұқсастық жағын еске ала келіп, бұл диалектілік ерекшелікті Қазақстан жеріндегі белгілі бір аймақтағы говорлар мен жергілікті тіл ерекшеліктеріне байланыстыра, солардың тобының ішіне кіргізе қарауға тура келсе, ал өзіне тән ерекшеліктерін екшеп, бөліп ала отырғанда сол топтан айырмашылығы көзге іліне бастаған жағдайларда өз алдына, айырықша қарауды талап етеді.

Зерттеліп отырған жергілікті диалектілік ерекшелікті басқа говорлармен салыстырып, сәйкес жақтарын жинастыра қарағанда Қазақстанның батыс аймағындағы (Орал, Гурьев, Ақтөбе облыстары) жергілікті диалектілік ерекшеліктер тобына қосуға тура келеді. Әрине, бұдан Қазақстанның басқа жерлеріндегі говорлармен жанаспайды деген ұғым тууы мүмкін емес. Бұл жерде сәйкестіктің бастылары және жиілігін еске ала жоғарыдағы топқа кіргізіліп отыр.

Сөйтіп, бұл диалектілік ерекшелікті Қазақстанның батыс аймағындағы жергілікті тіл ерекшеліктері мен говорлар тобына қосатын басты ұқсастықтар деп мыналарды көрсетуге болады:

⁶ Р. И. Аванесов. Очерки русской диалектологии. М., 1949, стр. 11.

Алдымен фонетикалық ерекшеліктерден дауысты дыбыстарға байланысты *ұ/о, ұ/ы, е/і, ә/е* сияқты дыбыстардың өзара алмасулары мен дауыссыз дыбыстардан *с/ш, б/п, т/д* болып өзара алмасуларын сөз етеміз.

Лексикалық ерекшеліктерден тұлғасы және берілетін мағынасы жағынан ортақ сөздер көптеп кездеседі. Олардың ішінде үй тұрмысына қажетті жабдықтарға байланысты — *әтішкір* (отқысқаш), *ашар, ашқыш* (кілт), *сібірткі* (сыпырғыш); ыдыс-аяққа байланысты — *дүмше* (аққұман), *күзе* (құмыра); киім-кешекке байланысты — *телпек* (тақия), *байтаба* (шұлғау); туыстыққа байланысты — *сой, тійре* (ру, нәсіл) сияқты сөздер бар. Бұлардан басқа да сын, қимылға байланысты көптеген ортақ сөздер барлығын тек ескертіп қана өтеміз.

Ең соңында грамматикалық ерекшеліктерден сәйкес келетін көрсеткіштер ретінде, ең бастылары деп мыналарды көрсете кетеміз. Етістіктің негізгі және туынды түбірлеріне *-ың, ің, -ң* қосымшаларының жалғануы (*жіберің, алың, берің* т. б.); етістікке жалғанатын жіктік жалғауының сыпайы түрінің *-сыңыз, -сіңіз* болып келуі (*көресіңіз, қонасыңыз* т. б.); көбіне өткен шақ есімше мағынасының орнына қолданылатын *-улы, -улі* қосымшалары (*көрулі, барулы*); қалау-тілек мағынасын білдіруде 1-жақта етістікке *-алы, -елі* (көптік түрінде) қосымшаларының жалғануы (*біз айталы, біз көрелі* т. б.).

Осы сияқты ортақ ерекшеліктер әңгіме стіп отырған жергілікті диалектілік ерекшелікті қазақ тілі говорларының батыс тобына жатқызуға мәжбүр етеді. Бұл жағдайларға қарағанда (ұқсастық сәйкестіктерін есепке алсақ) мұны бөліп зерттеп жатудың қажеті жоқ сияқты. Бірақ, осындай сәйкестіктері бола тұрса да, ол топтан мұны бөліп қарауға талап ететін, өзіне тән басты-басты ерекшеліктері де бар. Ол ерекшеліктер фонетика, лексика, грамматика салаларының қай-қайсысында да бой көрсетіп, бөлектеніп тұрады. Солардың басты-бастыларына тоқтала кетейік.

Біріншіден, фонетикалық ерекшеліктерден — Қазақстанның батыс облыстарындағы қазақтардың жергілікті тіл ерекшеліктерінде кездеспейтін сөз басында аффрикат *ч* -ға жуық дыбыстың (Маңқыстау говорын еске алмағанда) жергілікті тіл ерекшелігінде ұшырасуы, көңіл бөлерліктей басты айырмашылық. Мысалы:

чақ (шақ), *чық* (шық), *чыт* (шыт) т. б. Бұл көрсетілгеннен басқа кейбір сөздерде дыбыстардың қосылып айтылуы (*зеуірттеу* — зерттеу орнына, *тымпыраю* — тымыраю т. б.), кейбір дыбыстардың бір сөз көлемінде өзара орын ауыстырулары (*айлану* — айналу орнына, *жалыңыс* — жаңылыс т. б.) сияқты фонетикалық құбылыстар зерттеліп отырған жергілікті тіл ерекшелігінің басқа говорлардан айырмашылығы болып саналады.

Екіншіден, лексикалық ерекшеліктерде басқа говорлардан тұлғасы әрі мағынасы жағынан да айырмашылығы бар сөздер өте көп кездеседі. Олардың бірқатары басқа говорлар мен жергілікті тіл ерекшеліктеріндегілерден тіпті басқаша аталса (*нақал* — мақал — мәтел, *созан* — қап, ауыт тігетін үлкен ине, *сіпсе* — сыпырғыш, *дән* — астық, *пашақ* — қауын-қарбыз қабығы, *шетен* — фанер т. б.), енді біреулерін ауыстырарлық басқа говорлардан сөз кездеспейді (*алақшын* — пештің аузындағы шоқ жаятын орын, *тікеш* — нанға өрнек салатын құрал, *рәпида* — тандыр пешке нан жапсырарда қолға киетін зат, *індікеш* — ін, *жорап* — носки, *тос* — сульфат т. б.). Лексикалық ерекшелік жағынан басқа говорлардан айырмашылығының молдығына зерттеудің барысында көз жеткізуге болады.

Үшіншіден, көлемі жағынан лексикалық ерекшеліктерден кем түспейтін грамматикалық ерекшеліктерде де басқа говорларға қарағанда бұл жергілікті диалектілік ерекшелікті оқшау, айыра көрсететін құбылыстар жиі кездеседі. Қос сөздерде кездесетін, зат есімдерге жиі жалғанатын *-шылық* (*мұғалімшілік, доғдыршылық*), *-кеш* (*пьянкеш, жаткеш*) қосымшаларын, сондай-ақ сын есім, есімдік, үстеу, шылау сөздерде ұшырасатын айырмашылықтарды былай қойғанда, етістікке тән ерекшеліктердің өзі бір пара. Олардың бастылары және жергілікті халық тілінде жиі қолданылатындары ретінде мыналарды көрсетуге болады: мақсатты келер шақ мағынасын беретін *-мақ, -мек* немесе *-мақшы, мекші* қосымшаларының орнына және тұйық етіс пен «керек», «тііс» сөздерінің тіркесінен құралған күрделі баяндауыш орнына *-малы, -мелі, -палы, -пелі* қосымшалары үнемі қолданылады (*Мен бармалымын* — мен бармақшымын, *Колхозға еңбек етпелі* — Колхозда еңбек ету керек); Әдеби тілімізде «бастау», «білу» сияқты көмекші етістіктер алдынан *-а, -е, -й* тұлғалы көсем-

шелер келсе, говорда керісінше *-ып, -іп, -п* тұлғалы көсемшелерді жиі кездестіреміз (*оқып бастады* — оқи бастады, *жазып білмейді* — жаза білмейді т. б.); өзгелік етістің *-кіз* жұрнағының орнына кейбір сөздерде *-ір* қосымшасы жалғанады (*ішір* — ішкіз, *өтір* — өткіз, *жетір* — жеткіз т. б.). Бұл келтіргендерден басқа етістіктерге тән және жергілікті тіл ерекшеліктерінде жиі қолданылатын *-ыл, -іл, -л* және оның *-н* варианттарын (*қалынды* — қалды, *тиілді* — тиді, *туылды* — туды т. б.), ортақ етіске тән *-ыс, -іс, -с* жұрнақтарын (*қарадық* — *қарастық*, үндеді — *үндесті* т. б.) көрсете кетсек, зерттеліп отырған жергілікті диалектілік ерекшеліктің басқа жергілікті тіл ерекшеліктері мен говорлардан айырмашылығы анықталып, саралана түседі. Бұларға қоса сөз тіркестері, тағы басқа синтаксистік ерекшеліктердің барлығын тек еске салып қана өтпекпіз.

Сөйтіп, келтірілген фактілерді негіз ете отырып, зерттеліп отырған объектіні «говор» деп атауды лайық көрдік.

Ендігі мәселе — зерттеліп отырған объект говордың қай түріне, дәлірек айтқанда, ауыспалы немесе жергілікті говорға жататындығын анықтау.

Бұл жағына келгенде біз ешбір толғанбастан-ақ зерттеліп отырған говорды ауыспалы немесе аралас говорға жатқыза аламыз. Өйткені жергілікті халықтың тіліндегі ерекшеліктер ауыспалы говорға тән — ауыспалы говор дегеніміз басқа тілден жергілікті халықтың бір бөлегіне ауысып, басқаларына тарамаған тіл ерекшелігі⁷ деген анықтамамен қабысып, ұштасып жатыр. Мұндағы туып отырған тіл ерекшеліктері қазақ халқының тек басқа туыстас халықтармен шекаралас отыруынан ғана туып отырған жоқ, тіпті туыстас халықтардың арасына кіре, солармен күнделікті қарым-қатынас нәтижесінде болып отыр. Қазақстанның батыс аймағына жататын жергілікті тіл ерекшеліктері мен говорлар тобынан мұны оқшау көрсетіп, ажырата қараудың өзі де жергілікті қазақтардың туыстас түркі тілдерінен, әсіресе түрікмен тілінен сөз ауысып алып, оны күнделікті тұрмысқа жиі қолданудан туып отырған жағдай. Шын мәнісінде де, жоғары-

да осы говордың өзіне ғана тән деп бөліп көрсетілген фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктердің көбі дерлік басқа тілден ауысып алынғандығы зерттеудің барысында анықтала түседі. Осы себептерден де бұл говорды «ауыспалы говорға» жатқызу орынды деп қараймыз.

Алайда мұны тек «ауыспалы говор» деп қана қою кім-кімді де қанағаттандырмайды.

Түрікмендермен араласа отырған қазақтар шаруашылықтың қай саласында болса да солармен үнемі, үздіксіз қарым-қатынаста болуының нәтижесінде түрікмен тілін өзінің ана тілінен кем білмейді десек асыра айтпаған болар едік. Бұл, әсіресе, сол жерде өмір сүріп отырған қазақтардың орта және жас буындары үшін өте дұрыс пікір. Бұл жердегі қай халықтың да (түрікмен болсын, қазақ болсын) орта буындары еңбек майданында мидай араласып жатса, ал жас буындар — мектеп оқушылары одан бетер оқу процесінде, пионер лагерьлерінде, балалар бақшасында және басқа мәдени-демалыс орындарында аралас-құралас жүруі өзара түсінік алысуды қажет етеді. Осы қажеттілік — тіл арқылы жүзеге асырылады. Мұнда түсініктің баянды болуы үшін, аз халық көп халықтың тілінде сөйлеуге тырыса отырып, дағдылану нәтижесінде бірқатар сөздер аз халық тіліне өтетіндігі дағдылы нәрсе. Әрине бұл жерде бір тіл екінші тілге ығыса отырып орын беріп, ол басқа тілмен ассимиляцияға бейімделіп барады екен деген ұғым тумасқа тиіс. Араласу сипатының екі түрін ажырата білу керек дей келіп, соның екінші түрі туралы В. А. Богородицкийдің: «...ни одно из соприкасающихся наречий не проявляет особенной склонности к ассимиляции, и только в случаях — разговора между лицами двух разных наречий делаются попытки приспособить свою речь к лучшему пониманию другого»⁸, — дегенін еске салсақ та түсінікті болатын тәрізді. Осы пікірді толық сақтарлықтай Түрікменстандағы қазақтардың жеткілікті жағдайлары да бар. Олар — ауылдық жерлерде тек қана қазақтардан құралған колхоздардың болуы, қалалық жерлерде (ұсақ поселкаларды былай қойғанда) — Ашхабад, Красно-

⁸ В. А. Богородицкий. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. Казань, 1933, 104-105-беттер.

⁷ І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962, 128-бет.

водск, Небитдаг сияқты ірі қалалардың өзінде қазақтардың көпшілігінің топталып бір жерде отыруы (осы себептен де сол қалаларда «қазақ ауылы» деп аталатын жерлер бар), қазақ балаларының бірқатарларының ана тілінде оқуы, ең соңында, жергілікті халықтар Қазақстан баспасөздерімен таныстығын да айта кетуге болады. Міне осындай көз көріп, құлақ естіген фактілерге сүйене отырып, зерттеліп отырған говорды жалаң ғана «ауыспалы говор» деп қана қоюдан гөрі, билингвизм сипатындағы (екі тілді) ауыспалы говор деп атау дәлелі мол, әрі шындыққа бейім тәрізді.

Сөйтіп, Түрікменстандағы қазақ тілінің говоры екі тілдік сипатындағы (*билингвизм*) ауыспалы говор деп таныдық.

Бұл говорды зерттеу жалпы ауыспалы говор проблемасымен байланысты теориялық мәселелерді шешуде аз да болса пайдасын тигізер деп ойлаймыз.

* * *

Түрікмен ССР-ында осы кездегі өмір сүріп отырған қазақтардың келуі тек ондаған жылдармен ғана саналмайтындығын тарихи материалдар анықтайды. Шекаралас болып, көрші отыра бастаған мерзімді былай қойғанда, қазақтардың түрікмен жеріне кіре бастауының өзі 100-жылдардың арғы жағындағы оқиға екендігін мына бір жалпы мәліметтен де көруге болады: «Первые группы казахов рода туркмен-адай появляются на западных границах хивинского ханства еще в конце XVIII в., тесня туркмен с Устюрта. Однако наиболее острый период вытеснения казахами туркмен наступил позднее, в середине XIX в. Казахи упорно захватывали у туркмен — иомудов пастбищные территории и пахотные земли в северо-западной части ханства,...⁹ делінген. Мұнда өңгіме Хиуа хандығы туралы болып отырғандықтан, оның Түрікмен ССР-ның территориясына да қатысы бар, себебі қазіргі кездегі Ташауыз төңірегі бұрынғы Хиуа хандығының батысына қарасты жерді де қамтиды. Осы көрсетілген, XIX ға-

⁹ Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. М.—Л., 1961, стр. 33.

сырдың орта кезінен бастап-ақ қазақтардың түрікмен жерінде тұрақты түрде қалып қойғандығы басқа да тарихи мәліметтерден байқалады¹⁰.

Қазақтардың түрікмен жеріне қарай жылжуы XVIII ғасырдың алғашқы жылдарынан бастала отырып, XX ғасырдың 30-жылдарында ғана аяқталған процесс деп шамалауға болады. Түрлі саяси және экономикалық жағдайлармен байланысты өткен тарихи оқиғалар — осы екі ғасырдан астам уақыттардың ішінде қазақ, түрікмен халықтарының ертеден таныс болуына мықтап әсерін тигізген. Осындай аралас-құралас болып, үзбей қарым-қатынаста болған ескі халықтың ауыс-түйісі олардың тіліне әсер етпей қоймаған.

Монғол жаулаушыларының үстемдігінің әлсіреп, Қазақстан жеріндегі тайпалар басқыншылар езгісінен арыла бастап, бас біріктіріп «Қазақ халқы» болып қалыптаса бастауының соңынан көп кешікпей-ақ жаңа қалыптасып, әлі де саяси және экономикалық жағынан нығая қоймаған қазақ халқы тағы бір шапқыншылыққа душар болып, бұл сол халықтың тарихында өшпес таңба салып, «ақтабан шұбырынды» аталған кезең еді. Қазақтардың жонғар қалмақтарынан ойсырап жеңіліп, қоныс аударуы қазақ халқы бірқатар көршілес отырған халықтармен таныстыруға себепші болды. Жаңа бас қосқан қазақтың үш жүзіне кіретін рулар бет-бетімен босуының нәтижесі — Кіші жүздің кейбір руларын түрікмендер ортасынан орын іздеуге әкеліп соқтырды. Осылайша қазақтар ең алғаш өздерінің еркінен тысқары түрікмендерді жерінен ығыстыруға мәжбүр болды. Көрсетілген жағдайды кейбір тарихи материалдар анықтай түседі¹¹.

Алайда, қалмақтар Маңғыстауда өздерінің үстемдігін ұзақ сақтай алмайды. Оған негізгі себеп болған жағдай — солтүстіктегі қазақтардың бас қосып басқыншыларға басым күш көрсетуінен еді. Осы кездерде, XVIII

¹⁰ Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание хивинского оазиса, ч. II. Ташкент, 1903, стр. 65-67.

¹¹ О. Туманович. Туркменстан и туркмены. Ашхабад-Полторацк, 1926, стр. 30; А. П. Чулошников. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен, ч. I. Оренбург, 1924, стр. 159.

ғасырдың орта шамасында, қалмақтар қазақтардың күшті тегеурініне шыдай алмай, Маңқыстауда өз үстемдігін жоғалта бастап, ақыры Каспий жағалауындағы иемденген қоныстарын қазақтарға беруге мәжбүр болды. Осыдан былайғы жерде қазақтар мен түрікмендер арасындағы тартыстың күшейе түскендігі жөнінде: «С этого момента на Мангышлаке начинаются нескончаемые распри между туркменской и казахской знатью, которые переклещивались затем рубеж XIX в. и продолжались отчасти даже после присоединения Средней Азии к России...»¹² — деген тарихи деректерді оқимыз. Ұзақ мерзімге созылған бұл халықтардың арасындағы тартыстар ақырында келіп, Маңқыстаудың қазақтар тарапына көшуіне және сол арқылы түрікмен халқымен тікелей қарым-қатынаста болуына әкеліп соқтырды. Каспий теңізі мен Арал теңізінің аралығындағы кең байтақ дала жайылым қонысына айналды. Осындай кең жерді көрген саяхатшылардың бірі соңғы кездердегі Маңқыстау қазақтарының көшіп, қонып жүрген жерлерінің шегін — солтүстікте Оралдан оңтүстіктегі Красноводскіге дейін, Каспийдің шығыс жағалауынан Арал теңізінің батыс жағалауына дейін немесе Форттан Хиуаға дейін¹³, — деп көрсеткен болатын. Бұл көрсетілгендерге қарағанда, қазақтар сол кездердің өзінде-ақ қазіргі кездегі республика аралық шекарадан аса отырып, түрікмендердің ішіне тереңдей кіргендігі байқалады.

Қазақтардың түрікмендермен араласуы тек Маңқыстау арқылы ғана емес, сонымен қатар Хиуа хандығы арқылы да жүзеге асып отырған. Қазақтардың Хиуа хандығы арқылы басқа халықтармен, әсіресе түрікмендермен араласуы белгілі бір тарихи жағдайлармен байланысты болып отырған.

XVIII ғасырдың орта шенінен бастап, қалмақтардың үстемдігінен арылғаннан кейінгі жерде Кіші жүз қазақтарын билеуші хан, билер жайылым, өрістерін кеңге сала отырып, сол кездегі Арал теңізінің оңтүстігіне дейін созылған Хиуа хандығының жеріне дейін жетіп отырған. Бұл кездерде Хиуа хандығының ішін-

¹² Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII—XIX вв. Ашхабад, 1954, стр. 315.

¹³ Р. Карутц. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. СПб., 1910, стр. 46.

де билеп-төстеушілікке таласқан аласапыран кезең болса және екінші жағынан Орта Азия билігін қолына алуға тырысқан түрікмендердің афшар тайпасынан шыққан Надир шахтың жаулау саясатының күшейген уақыты болатын. Хиуа хандығында туған осындай екі жақты қауіпті қазақ билеушілері де пайдаланып қалуды көздеді. Кей кездерде олардың бұл ниеттері жүзеге асқан уақыттары да болды. Хиуа хандығының ісіне қазақ хандары мен билерінің араласуын тарихшылар әртүрлі себептер арқылы баяндайды. Қалай болған күнде де, кейбір қазақ хандарының Хиуада хандық құрғандығы тарихи материалдан анықтала түседі. Хиуаны жаулап алғаннан кейін Надир шах, оған бағынғысы келмей қашқан жергілікті халықтың билеушілерінің орнына ханды өр жерден сайлады. Сондай хандардың бірі болып тағайындалған Әбілқайыр ханның баласы Нұралы болды (1741 жылы). Бірақ ол жергілікті халықтың өшпенділігінен қауіптеніп жарты жылдан кейін Хиуадан қашып кетеді. Надир шах кезінде Хиуада ұзақ хандық құрған қазақтардың бірі Қайып хан (1747-1757)¹⁴. Қайып хан өлген соң да, Хиуада қазақтардың хандық құруы үзілмеген. Солардың бірі — қазақ сұлтандарынан шыққан Тәуке хан. Ол 1764 жылға дейін Хиуада хандық құрған¹⁵. Бұл келтірілген тарихи фактілер Хиуада хандық құрған қазақтардың санын білдіру мақсатымен көрсетіліп отырған жоқ. Мұның өзі Хиуа хандығына қарасты қазақтар санының шағын мөлшерде болмағандығының айғағы. Ханды тағайындаушы жақта және хандықты қолына алушы адам да бел тұтып, арқа сүйерлік тіректі қарастырады. Сондай бел, өрі тірек бұл екі жақ үшін де Хиуа хандығындағы қазақтардың санымен өлшенуге тиіс. Осы себептермен де біз Хиуа хандығында мекендеген қазақтардың саны аз болмағандығын болжаймыз.

XIX ғасырдың ішінде де түрікмен тайпалары мен қазақтардың жер үшін тартыстары күшейе түспесе, бәсеңдемеген. Осы тартыстарда да қазақтар бірқатар жеңістерге жетіп отырған.

¹⁴ Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII—XIX вв. Ашхабад, 1954, стр. 252, 262.

¹⁵ П. П. Иванов. Очерки по истории Средней Азии. М., 1958, стр. 100.

XIX ғасырдың бас кезіндегі Арал мен Хиуа арасындағы күрес Хиуа хандығының пайдасына шешілді де, сол кездерде Арал хандығын жақтаған түрікменнің Чоудор тайпасы Хиуа ханының қысымына шыдай алмай, қайтадан өздерінің ежелгі мекені Маңқыстауға барып қоныстана бастайды. Бұл шамамен 1810 жылдар¹⁶. Алайда, көршілес отырған қазақтар түрікмен тайпаларының сауда керуендерін тонап және оларды ескі жайылымдарынан ығыстыру ниетімен тонаушылық шабуылдар жасап, тыныштық бермейді. Осы кездерде Маңқыстау Чоудорлары мен Абдалдары қазақтардың тонауынан қорғау үшін, өздерін орыстардың қол астына алуын тілейді. Олар Каспий жағалауынан, қазақтардан сауда жолын сақтау үшін, бекіністер салуды өтінеді. Хиуа хандығының солтүстік батыс бөліктеріне дейін жетіп, бұл жердегі Иомуд тайпасын мекендерінен ығыстыра бастайды. Осы жерлерде талай ұрыстардың болғандығын мына бір тарихи мәліметтен байқауға болады: «До сих пор на границе культурных земель с пустыней, на берегу Дарьялыка, около развалин старой крепости Ширван-кала сохранился целый ряд родовых крепостей йомудо...»¹⁷ деп көрсетілген.

Түрікмен тайпалары мен қазақтар арасындағы қырғын соғыстар осы кезде Түрікменстанға қарайтын Қарабұғаз көл шығанағының маңында да болғандығын XIX ғасырдың орта шенінде сол жерлерде иесіз қалған 50-60 құдықтар кепіл болғандай. Жоғарыда көрсетілген «Очеркиде» бұл туралы: «Места эти опустели как раз во время туркмено-казахской борьбы»¹⁸, — делінген.

Өткен ғасырдың 50-жылдарында түрікмен жеріне қазақтардың жиі басып кіре бастауының өзі сол кездердегі тарихи жағдайлармен ұштасып жатқан еді. Қазақ халқының шағын топтары — хан, сұлтан, билері — Қазақстанның Россияға қосылуын қолайлы деп таппады. Оның да өзінше себебі бар еді. Ен даланы емін-еркін жайлап, қалың елді өз айтқанына көндіріп, айдағанына жүргізіп, билеп-төстеуге машықтанған хан мен сұлтан тұқымдары бұрынғы билігінен айырыла

бастап, еркін үстемдік дәуіріне қауіп төне бастаған кез. Бұрынғыдай қалың ел олардың дегеніне көнбеуге айналған жағдайда, басқа елге билік жүргізу, басқа халықты бағындыруды қажет деп ұқты. Міне, сондай хан тұқымдарының бірі Кенесары Қасымов Орта Азия халықтарына дейін жетіп, олармен де қырғын ұрыстар жүргізді. Осылайша, Хиуа хандығы да Кенесары мен оның тілеулестеріне бір кездерде бағынышты болды.

Қазақтардың бір тобы Хиуа хандығына өтіп, түрікмен халқымен аралас-құралас мекендесе, енді бір бөлігінің бұл хандыққа келу жолы басқаша. Соңғылар патша езүшілігіне қарсы көтерілістерде жеңіліс тапқаннан кейін, қашқын ретінде Хиуа хандығына пана-лаған.

Сөйтіп қазақтар түрікмен жеріне, дәлірек айтқанда, қазіргі Түрікмен ССР-нің территориясына бірқатар жері кіріп отырған Хиуа хандығына XIX ғасырдың бірінші жартысында жоғарыдағы көрсетілген жағдайлармен келгендігі анықталады. Сол кездерде Хиуа хандығындағы қазақтардың саны 10-15 мыңға жеткен¹⁹. Әрине, бұл көрсетілген сан дәл деуге болмайды. Егер Бүкіл-россиялық бірінші халық санағы 1897 жылы жүргізілгенін еске алсақ, жоғарыдағы цифрдың шамамен алынғандығы көрінеді. Мүмкін қазақтар саны одан көп те болған шығар. Дегенмен, тарихи фактілер, түрлі жазба нұсқалар және тағы басқа материалдар түрікмен мен қазақтардың көп уақыттан аралас-құралас мекендегендігін бізге ашып береді. Тіпті кейбір тарихи материалдар 1842 жылдары Хиуа хандығының орталығы Көне-Үргенішті қазақтардың әскер күшімен басып алғандығы туралы да мәліметтерді жариялап отырады²⁰.

Жоғарыда келтірілген тарихи материалдар мен очерктерден басқа да жекелеген орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектері мен күнделіктерінен қазақтар мен түрікмендердің ерте кездердегі, XIX ғасырдың ішіндегі, қарым-қатынастары туралы көптеген мәліметтер аламыз. Талас-тартыс, күрес үстіндегі бұл

¹⁶ Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII—XIX вв. Ашхабад, 1964, стр. 274.

¹⁷ Сонда.

¹⁸ Сонда, 315-316 беттер.

¹⁹ Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения. СПб., 1873, стр. 115.

²⁰ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том II. М.—Л., 1939, стр. 476.

екі халық арасында, бір кездерде, әсіресе, үйренісе келетату, жекжат, құдандалық қалыпқа дейінгі дәрежеге жеткен жағдайларында көруге болады. Осының дәлелі ретінде Г. С. Карелиннің журналынан мынадай жазуды оқуға болады: «2(14) июля. Сестра туркменского старшины Акмамет Бека была выдана в замужество за киргизца Джименевского колена Илемеса. Сын его Бердыбек приехал навестить своего дядю...»²¹ — дейді. Бұл 1832 жылғы экспедиция журналына жазылған. Карелиннің көрсетуінше, тіпті Үстірттегі қазақтардың Хиуамен сауда-саттық жасап отыратындығы байқалады²². Мұның өзі де белгілі дәрежеде түрікмендермен қарым-қатынастың тығыз болуына жол ашады.

XIX ғасырдың орта кездерінде қазақтардың түрікмен жеріне тереңдей кіргендігі сонша, олар Красноводск қаласының оңтүстігіндегі Челекен аралдарына дейін жетіп, сол жерлерді қоныстанғандығын М. Н. Галкин жазған материалдардан анық көруге болады. Онда: «Сегодня (15-го июля 1859 г.) пришел в отряд киргиз Адаевец, по имени Айтуган. Лет 20 тому назад он переселился в здешние места²³,...» делінген. Автордың «осы жерлер» деп отырғаны қазіргі кездегі Түрікменстандағы мұнай өндірісі бар Челекен аралы.

Хиуа хандығының жеріне орыс әскерлері кірген уақыттарда, олар көшпелі халықтардың бірқатары, соның ішінде қазақтардың да шұрайлы жерлерге отырықшылана бастаған қалыптарын кездестірген²⁴. 1873 жылы Хиуа түгелдей Россияға қосылған соң, сол маңдағы көшпелі қазақтар белгілі бір жерге тұрақтап, XIX ғасырдың аяқ кездерінде отырықшылық қалыпқа бел бугандығы кейбір тарихи материалдардан аңғарылады. Бірінші рет Көне-Үргеніштің шығысын ала ауқатты қазақтар XIX ғасырдың соңында жер кәсібімен шұғылданып, олардың бұл мекендеген жері «Қазақ жері» деген атақ алады. Қазақтардың қалған бір бөлімде-

²¹ Записки императорского русского географического общества. Том 10. СПб., 1883, стр. 90.

²² Сонда, 484-бет.

²³ М. Н. Галкин. Этнографические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1867, стр. 211.

²⁴ Г. Е. Марков. Очерк истории формирования северных туркмен. М., 1961, стр. 157.

рі Ташауыздың оңтүстік батысынан келіп орналасады²⁵.

Хиуа хандығындағы қазақтардың басынан өткен XIX ғасырдың соңындағы жоғарыда әңгіме болған жағдайлар осы кездегі Ташауыз маңында өмір сүріп отырған кейбір қариялардың әңгімесімен сәйкес келіп отырады. Демек, сол кездегі тарихи оқиғаларды олардың сөздері анықтап, куәландыра түседі. Мысалы, қазіргі кездегі Тахта өндіріс басқармасына қарасты Орджоникидзе атындағы колхоздың тұрғыны 74 жастағы Есімбаев Басшы қарт: «Бұдан 93 жыл бұрын Маяның Байменбеті деген кісі Адайларға патшаға бағынып, есеп беретін болалы деп үкім айтады. Бірақ қазақтар көнбейміз деп Жем, Сағыздан шығып Самға келеді. Байменбет бұлардың соңынан қырық шақты қарулы жігітпен қуып келіп, тағы жинақ істеп «көңілдер» дейді. Адайлар «енді көнелі» деп Байменбетті алдап, қаруын алып, жігіттерімен қоса өлтіреді. Осы бетімен солар Хиуаға келіп, Хиуа ханы бұлардан сескеніп «Жасауыл жап» деген жерден орын беріп, 6 болыс етіп құрады. Бұлардың бастығы Жұмағамбет болды. Сол «Жасауыл жап» кейін «Қазақ жері» аталып кетті», — деген әңгімені айтады. Осы әңгіменің біршама тарихи шындықпен сәйкес келіп жататын жақтары бар. Бұдан 93 жыл бұрынғы кез патша әскерлерінің Хиуа хандығына қарай беттеп келе жатқан кез екендігі бізге тарихтан белгілі. Оның бер жағында қарттың айтқан әңгімелеріндегі кейбір адам аттары да сол кездегі кейбір зерттеушілердің еңбегінде кездеседі. 1834 жылдардың шамасында Хиуа төңірегінде көшіп жүрген Адайлардың Мая деген старшинасы болған. Ол Хиуа ханының: «Сендер, Адайлар, Табындармен қосыла отырып, орыс бекіністеріне қарсы шығындар!», — деген бұйрығын орындаудан бас тартқан²⁶. Жоғарыдағы қарттың әңгімесіндегі Байменбет осы Маяның баласы.

1897 жылы болған Бүкілроссиялық бірінші халық санағының мәліметі бойынша Түрікмен облысындағы қазақтар саны 10429 болған. Қазақтардың бұл көрсетілген санын дәл деп қарау қиындыққа соғады.

²⁵ Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. М.— Л., 1961, стр. 33-34.

²⁶ М. Н. Галкин. Жоғарыда аталған еңбек, 115, 121-беттер.

Өйткені құм ішінде көшіп жүрген қазақтардың және басқа халықтардың бұл санаққа ілінбей қалуы толық мүмкін.

Түрікмен жеріне қазақтардың келу процесі XX ғасырдың 30-жылдарына дейін созылған. Маңғыстаудағы қазақтар кей жылдары қыс қатты болып, жұтқа ұшыраған кездерде түрікмендер арасына ауып отырған. Осындай жұттардың күштісі 1910 жылдардың шамасында халықты өте күйзелткен. Осы күйзелістің нәтижесінде Кіші жүздің бірқатар рулары Түрікменстанның ішкі жақтарына дейін өтіп, сол жерлерде түрлі кәсіптермен айналысып, орналасып қалған. Ол кәсіптердің бастылары сульфат, тұз өндіру және мақта шаруашылығы болған. Көрсетілген жағдайлар жөнінде көзі тірі қарттардың әңгімелерінен жиі естуге болады. Сол қарттардың бірі — халық ақыны Сәттіғұл өлең арқылы халық басынан өткен сол жұтты былай суреттейді:

...Ит деген жылдың қысында,
Нашарлық басып өлімді
Үйірінен айырылып
Әр тарапқа бөлінді...
Бір қатары жер ауып
Майрамалы, Тәженнен
Асырап тамақ мақтадан...

Осы өлеңдегі Байрам-Али, Теджен қазіргі кездегі Орта Азия темір жолының бойындағы ірі станциялар. Сол кездердің өзінде де бұл төңіректерде қазақтар жиі мекендеген. Демек, бұл маңдағы қазақтардың бірқатары Октябрь революциясынан әлдеқайда бұрын келіп орналасқандығы көрінеді. Осындай жұтаулардың салдары Түрікменстанның Красноводск жағында да қазақтардың санын арттыра түскен. 1900 жылы капитан Ф. А. Михайлов құрастырған мәліметтерде Красноводск уезінде қазақтардан құрылған бір ғана болыс болса²⁷, 1917 жылғы санақтың мәліметінде екі болысқа дейін жетіп (IV және V болыс), олардың қарамағында 359 үй болған²⁸.

Сөйтіп, келтірілген материалдарды тірек ете отырып, Түрікменстандағы қазақтардың бұл жерге келуі

²⁷ Ф. А. Михайлов. Туземцы Закаспийской области и их жизнь. Ашхабад, 1900, стр. 23.

²⁸ Материалы Всероссийских переписей 1920 г. Перепись населения в Туркестанской республике, ч. I, выпуск. I, 1922 г.

XVIII ғасырдың бірінші жартысынан басталады деп қорытынды жасауға болады.

Тарихи шолудың ең соңында Түрікмен ССР-ындағы қазақтардың этникалық құрамы туралы мыналарды айта кетуге болады.

Негізінен мұндағы қазақтардың көбі Кіші жүз рулары. Үш бөлімнен — Өлімұлы, Байұлы, Жетірудан тұратын қазақтардың қай-қайсысы болсын түрікмендер арасынан кездесіп отырады. Алайда, осылардың арасында сан жағынан басымы Байұлының Адай руы мен Жетіруға жататын Табындар. Байұлына қарасты Есентемір, Беріш, Шеркес сияқты рулардың өкілдері де бар. Бірақ бұлар алғашқыларға қарағанда анағұрлым аз. Сондықтан да Түрікменстандағы қазақтар туралы әңгіме болғанда, алдымен ауызға алына-тыны да Адайлар мен Табындар.

Біздің экспедицияның жинаған материалындағы Адайдың атаға бөлінуі және олардың аттары ертеректегі орыс зерттеушілерінің мәліметтерімен де²⁹, қала берді соңғы кездердегі Адайлар туралы мақалалармен де³⁰ сәйкес келіп отырады.

Адай руының аты қайдан, қалай шыққан деген мәселе жөнінде осы зерттеуден кейін жазылған бір мақаламызда³¹ әңгіме болғандықтан, бұл кітапқа кіргізуді артық көрдік.

Адайлардың түрікмен жеріндегі орналасулары, іштей бөлінуі жағынан алып қарағанда, біркелкі емес. Красноводск төңірегінде Түрікмен Адай, Жаман Адай әрі Келімберді балаларының ұрпақтары да жиі ұшырасып отырады. Ал Ташауыз маңындағы Көне-Үргеніш, Тахта аудандарында Келімбердінің Жеменей, Тобыш аталатын рулары көптеп орналасқан. Шынын

²⁹ Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. «Живая старина». Выпуск 3-4. СПб., 1897, стр. 380; Ф. А. Михайлов. Туземцы Закаспийской области и их жизнь. Ашхабад, 1900, стр. 23.

³⁰ И. Ұйықбаев. Адай диалектісі туралы. «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары», лингвистикалық серия, 1950, 6-шығуы.

³¹ Ө. Нұрмағамбетов. «Адай» этнонимі туралы. «Қазақстан мектебі», 1967, № 7.

айтқанда, Түрікмен ССР-ында Адайлардың бірі ана жерде, бірі мына жерде көп орналасқан деп дәл айта қою қиын. Біз көрсетіп отырған орналастырулар тек шартты түрде ғана.

Түрікменстандағы саны жағынан Адайлардан кейінгі ру тобы — Табындар. Табындар тек Ташауыз төңірегінде, онда да, Көне-Үргеніш маңындағы «Байрам-Таған», «Большевик» колхоздарында жиі орналасқан. Ал, Түрікменстанның басқа жерлерінде сирек, бірен-саран ғана ұшырасады.

Сөйтіп, қазіргі кездегі Түрікмен ССР-ында мекендеген қазақтардың этникалық құрамы жағынан алғанда дені Адайлар болып келсе, одан кейінгі орында Табындар екендігін көреміз.

* * *

1959 жылғы бүкілодақтық халық санағы бойынша Түрікмениядағы қазақтар саны 70 мың екендігі анықталды. Мұның өзі Түрікменстан — Советтер Одағында РСФСР мен Өзбекстаннан кейінгі қазақтардың көп орналасқан одақтас республика екендігін білдіреді. 70 мың қазақтардың Түрікменстан территориясы бойынша көп мекендеген жерлері Красноводск маңы, Небит-даг төңірегі, Ташауызға қарасты аймақтар. Бұлардан басқа Мары, Ашхабад маңайындағы жерлерде де жұбын жазбастан отырған қазақ ауылдары жиі кездеседі. Сондай-ақ темір жол бойындағы Теджен, Байрам-Али сияқты ірі станцияларда да қазақтар көп орналасқан. 1959 жылғы санақ мәліметінде Ташауыз облысында 25280 қазақ болған. Мұның ішінде ауылдық жерде тұрғаны 19663, ал қалалық жерде 5917 болған. Ташауызға қарасты Көне-Үргеніш ауданының орталығының өзінде 10 мыңға жуық қазақтар барлығы белгілі болған. Ал Красноводск жағындағы қазақтар саны бұдан артық болмаса, кем емес.

Қазақстанмен шекаралас Қарабұғаз көл бұғазында сульфат өндіру жұмысы бар. Осы өндіріспен байланысты орнаған Бекдаш, Сартас, 6 көл деген поселкаларда тұратын қазақтардың түгелге дерлік кәсібі — сульфат өндіру.

Красноводскінің солтүстігінде Құлы-Маяк деген жерде қазақтар тұз өндіру кәсібімен шұғылданады.

Тұз өндіріп, оны сыртқа шығарып сату жұмысымен қазақтар ертеде-ақ шұғылданғандығын мына бір тарихи материал айқындай түседі: «Отхожими промыслами киргиз является добывание соли из многочисленных соляных озер Мангышлакского уезда. Киргизы снабжают солью туркменские племена области и, даже, вывозят ее караванным путем и морем в Персию»³², — делінген. Дәл осы өндірісте басқа халықтардан көрі сан жағынан қазақтар басым.

Каспий жағалауында балық аулау артельдері көп. Солардың ішінде қазақтары мол пункт — Қиянды. Мұнда қазақтар балық аулау, оны өңдеу жұмыстарын атқарады.

Красноводскінің шығыс жағында 10—15 шақырым жерде жер астынан құрылысқа қажетті ақ тас өндіретін поселкада да жұмысшылардың көбі қазақтар. Өндіріске байланысты қазақтардың басты-басты кәсіптерінің түрі осылар.

Ал ауыл шаруашылығында қазақтар бір ғана сала — мал шаруашылығымен істес. Красноводскіден 150 шақырымдай жерде (солтүстік шығысында) Куйбышев атында қазақ колхозы бар. Бұл колхоздың басты шаруашылығы — қой және түйе өсіру.

Красноводскінің өзіндегі қазақтар қаладағы шаруашылықтардың алуан түрімен шұғылданған.

Небит-даг маңында Құм-даг поселкасында тұратын қазақтар кәсібі — мұнай өндірісі.

Ташауыз маңындағы Көне-Үргеніш ауданында қазақ колхозы «Байрам-Таған», Тахтаға қарасты «Орджоникидзе» және Тедженнің солтүстігіндегі «Екінші бесжылдық» қазақ колхоздарының шаруашылығы — мақта егу, бау-бақша өсіру, малмен (қой, түйе) байланысты. Осы себептерден де, зерттеліп отырған сөздер лексика саласының кәсіби сөздер бөлімінде Красноводск маңындағы қазақтар тілінде кездеспейтін кейбір сөздер бұл маңайдағы қазақтар тілінде ұшырасып отырады. Мұның өзі, әрине, жергілікті халықтың шұғылданған кәсібімен байланысты. Осымен қатар, тағы бір еске сала кететін нәрсе, Красноводск маңындағы қазақтар түрікменнің Иоумит тайпасы ортасында, солармен қарым-қатынаста тұрса, Ташауыз төңірегіндегі

³² Ф. А. Михайлов. Жоғарыда аталған еңбек, 22-бет.

қазақтар солтүстігінде қарақалпақтармен, шығысында өзбектермен, іштей түрікмендермен қарым-қатынаста, тығыз байланыста тұрады. Соңғы жағдай мұндағы қазақтардың тіліне әсерін тигізбей қоймаған. Красноводск қазақтарына қарағанда мұнда ерекшелік молдау. Бұл ерекшелік зерттеудің лексика тарауында азды-көпті көрініп қалып отырады. Ол туралы кезінде, лексикалық ерекшеліктер тарауында айта кетпекпіз.

Түрікменстандағы қазақтардың енді бірқатары темір жол бойында жұмыс атқарады. Олардың темір жол бойында жиі ұшырасатын, жұбын жазбай отырған станциялары — Аннау, Гяурс, Байрам-Али, Равнина т. б. Ашхабадтың өзінде тұратын қазақтардың бірқатары кірпіш зауытында, әйелдер жағы фабрикада кілем тоқу жұмыстарымен шұғылданған.

Қазақтардың қалған бөлігі республикадағы халық шаруашылығының түрлі салаларында қызмет атқарады.

Жергілікті жердегі қазақтардың мәдени дәрежесі туралы әңгімеге бет бұрғанда, ең алдымен ауызға алатынымыз, республикадағы қазақ мектептері. Қазіргі кезде (1964 жылға дейін) Түрікмен ССР-ның Оқу министрлігінің берген мәліметі бойынша, 1962/1963 оқу жылдарында республикадағы 32 қазақ мектебінде 4011 бала оқиды. Мектептердің ішінде бесеуі он бір жылдық та, он үш сегіз жылдық, ал қалғандары бастауыш. Жоғарыда көрсетілген 32 қазақ мектептерінен басқа, аралас мектептердің 13-індегі қазақ кластарында 1781 бала оқиды. Жинақтай келгенде, 5792 бала өзінің ана тілі — қазақ тілінде оқитындығы көрінеді. Қазақ мектептерінің көбі, сол халықтың (қазақтардың) жиі орналасқан жерлерінде кездеседі. Он бір жылдық мектептер Красноводск (№ 3 мектеп), Небит-даг (№ 5) қалалары мен Бекдаш (№ 1) поселкасында, «Байрам-Таған» (№ 49) және Орджоникидзе атындағы (№ 49) колхоздарында орналасқан. Бұл жердегі қазақ мектептерінің бірқатары ертеректе, 30-жылдар мен 40-жылдардың арасында ашылғандығы байқалады. Тіпті 1934 жылы Красноводск қаласында қазақ педтехникумы ашылып, өзінің үш-төрт жылғы өмірінің ішінде біршама жергілікті кадрлар дайындаған. Сол техникумнан оқыған, кейін Түрікменстан жоғары оқу орында-

рын бітіріп, қазір қазақ мектептерінде сабақ беріп жүрген мұғалімдер — Б. Хамитов, О. Мұқтаров.

Түрікменстандағы қазақ мектептерінде көп жылдан бері қол үзбей, совет оқушыларын коммунистік рухта тәрбиелеуде еңбегімен халық көзіне түсіп, ел құрметіне бөленген педагогтар да бар. Олардың ішінде халық, мемлекет ісіне араласуға қолынан келеді деген сенім көрсетуінің нәтижесінде, 3 март 1963 жылы сайланған Түрікмен ССР-нің Жоғарғы Советінің депутаттарының арасынан Небит-дагтағы он бір жылдық қазақ мектебінің директоры Медеуов Бақытжан мен «Большевик» колхозындағы сегіз жылдық қазақ мектебінің директоры Нұрманшаева Қаншайымды көруге болады. Мұның өзі Совет Одағының Коммунистік партиясының халықтар достығы мен туыстығын нығайтудағы жүргізіп отырған саясатының бұлжымас айғағы. Республикадағы қазақтардың бір бөлігі өз тілінде шығатын газеттен құр алақан да емес. 1931 жылдан жарық көре бастаған «Қарабұғаз көл жұмысшысы» газеті, 1939 жылдан 1963 жылға дейін «Жұмысшы» атымен Красноводскиде баспадан шығып, сол төңіректегі халыққа таратылады. Осы сөздерді зерттеуде біз сол газеттің де тілін көмекші материал ретінде пайдаландық.

Қазақтың әдеби тілі республикадағы қазақтарға мектеп арқылы ғана емес, сонымен қатар Қазақстаннан шығатын мерзімді баспалар — газет, журналдар және радио арқылы да таратылып отырады. Қазақ мектептері мен қазақ колхоздарындағы жиналыстар және оларға байланысты іс қағаздары қазақ тілінде жүргізіліп отырады.

Бірінші тарау

ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Түрікмен ССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі жергілікті ерекшеліктердің ішінде көлемі жағынан шағыны (өріне, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктермен салыстырғанда) — фонетикалық ерекшеліктер. Фонетикалық ерекшеліктердің бұл шағындығы — говордың дыбыстық құрамының қазақтың әдеби тіліндегі дыбыстық құрамнан ерекшеленбейтіндігімен сипатталады. Дәлірек айтқанда, говордағы дыбыс саны және олардың жасалу орындары (артикуляциясы) әдеби тіліміздегі дыбыстармен қабысып, шендесіп жатады.

Говорда фонетикалық ерекшеліктердің көріністері шағын десек те, өз алдына әңгіме етерлік құбылыстар да жиі кездеседі. Ерекшелік деп танырлық бұл сияқты құбылыстар говордағы дауысты, дауыссыз дыбыстардың өзара алмасулары немесе олардың белгілі бір сөздерде түсіп қалуы, кейбір сөздерге қосылуы арқылы көрінеді. Әрине, бұл сияқты құбылыстарды абсолюттік тұрақтылық деп қарау жиналған материалдармен сәйкеспеген болар еді.

Демек, мұның өзі, говордағы дыбыстардың алмасуы белгілі бір сөздер тобында ғана кездесіп отырады деген сөз.

Говордың фонетикалық ерекшеліктеріне тән екінші бір құбылыс — қазақтың байырғы төл сөздерінің басында аффрикат «ч» дыбысының естілуі. Бұл басқа дыбыс алмасуларына қарағанда басымырақ кездеседі. Ол туралы біз тиісті жерінде толық әңгіме етпекпіз.

Говордағы фонетикалық ерекшеліктерді басқа говорлардағы сол тектес ерекшеліктермен салыстыра

және мүмкіндігінше, тарихи ескерткіштермен байланыстыра қарау да көзделді.

1. Дауысты дыбыстарға байланысты ерекшеліктер

Говордағы дауыстылардың алмасуы алуан түрде ұшырасады. Жасалу орнына қарай жуан дауыстылар жіңішке дауыстылармен кейде, керісінше алмасып отырса, енді бірде жасалу жолына қарай ашық дауыстылар қысаң дауыстылармен (немесе оған керісінше) алмасады. Бұлармен бірге ерін қатысына қарай бөлінетін дауыстылар — езу дыбыстары өзара, ерін дыбыстары да іштей бірінің орнына бірі қолданылып отырса, ішінара ерін дыбыстарының езу дыбыстарымен алмасып отыратын жағдайлар да говорға жат емес.

А/Ә. Әдеби тілдегі жуан дауысты «а» дыбысының орнына говордағы бірқатар сөздердің бірінші буынында жіңішке «ә» дыбысы қолданылады. Осы дыбыс алмасуының нәтижесінде әдеби тілдегі жуан айтылатын сөздер жіңішке түрінде естіледі.

Говорда	Әдеби тілде	Говорда	Әдеби тілде
алайда	алайда	кәте	қате
әпте	апта	кәтер	қатер
әре	ара	ләждеу	лаждау
дәне	дана	маусім	маусым
дәстен	дастан	мәзмүн	мазмүн
жәңбір	жаңбыр	сәуік	сауық
жәутеңдеу	жаутаңдау	уәйім	уайым
зәлім	залым	төресі	таразы
кәжет	қажет		
қайтіп	қайтып		
қәпелімде	қапелімде		

М: Көрсетілген іске екі ә п те бұрын дайындалмалы. Шабақтың кәтерлі жауы — шортан. Ойын-сәуік көрмейсіңіз бе? (эксп.).

«А» дыбысының орнына «ә» дыбысының қолданылуы тек ел аузынан жинастырылған материалдарда ғана кездесіп қоймайды. Олар жергілікті баспасөз бетінде де кездеседі. М: Ә л а й д а, Айдардың баласы ойын басталып жатқанда кекесін сөзін тоқтатпай, күңкілдеді де отырды («Қарабұғаз көл жұмысшысы», 7/V-37).

Өткен июнь айының ішінде осы қызыл бұрышқа 4 дәне «Соц. Қаз.», 4 дәне «Жұмысшы» газетіне жазылған еді («Жұмысшы», 19/VIII-40). Оған... қыс жауапты емес... Ол өз маусымында айналып соғып тұрады (Бұл да сонда, 14/I-41).

Говорда бұл көрсетілген дыбыс алмасуына керісінше, әдеби тілде «ә» дыбысымен айтылатын сөздер «а» дыбысымен алмасады. Бірақ алғашқыға қарағанда, соңғы құбылыс, белгілі бір сөздер аясында, тар шеңберде ұшырасады. Әрі көбінесе сөздің басында өзгеріп келеді. Ондай сөздер: *Али, адеп, қары, ары* (арағырақ), *алдақандай, Адыл, Аубәкір*. Мұнда көп жағдайда «ә» дыбысы «а» дыбысына адам аттарымен байланысты алмасып отыратындығы байқалады. М: *Жаңағы Адыл қайда жоғалды* (эксп.). Олар өзінің таңдаулы мүшесі *Қайқыбасов Али жолдасты ұсынып отыр, өйткені... Али біздің сенімімізді ақтайтындығына сенеді* («Жұмысшы», 17/XII-39). «А»-ның «ә» дыбысымен алмасуы немесе керісінше құбылыстарды біз Қазақстан территориясында — батыс, оңтүстік, шығыс аймақтарына қарасты кейбір говорларда да кездестіреміз¹. Бұлардың кейбіреулерінде «а»-ның «ә» дыбысына алмасуынан гөрі керісінше алмасу зерттеліп отырған говордағыдай аз мөлшерде ғана байқалады². Қазақстаннан сыртқары жердегі Орынбор облысы және Таулы Алтай автономиялы облысындағы Қошағаш қа-

зақтарының тіл ерекшеліктерінде де көрсетілген дыбыстардың өзара алмасулары бар³.

Профессор И. Кеңесбаев Н. В. Юшманов және Е. Д. Поливановтардың пікірлеріне сүйене отырып, қазіргі қазақ тіліндегі «ә» фонемасының сирек кездесуінің басты себебі — оның қазақ тіліне басқа күншығыс тілдерінен келген сөздермен байланысты болуы керек⁴ деген болжам айтады. Дәл осындай пікірлерді басқа да тіл мамандары қуаттай түседі. Н. А. Баскаков қарақалпақ тіліндегі «ә» туралы, ал Э. В. Севортян мен Ф. Г. Исхаков та жалпы түркі тілдеріндегі «ә» дыбысының араб-иран тілдерінен енген сөздер арқылы пайда болғандығын көрсетеді⁵.

Шын мәнісінде де, қазақтың әдеби тіліндегі «ә» дыбысымен сирек келетін сөздерді былай қойғанда да, зерттеліп отырған говорда келтірілген сөздердің көбі-ақ араб-иран сөздері екендігі байқалады.

Араб-иран сөздерінің түркі тілдерінде жіңішке «ә» дыбысымен айтылғандығын, XIX ғасырда жасалған сөздіктерден де кездестіреміз. Мысалы: *ماوس* *маус-*

сімь (араб.) — маусым⁶. Араб-иран сөздеріндегі «фатха» мен келетін сөздердің бірқатары әдеби тілімізде «ә» фонемасымен берілсе де, кейбір жергілікті тіл ерекшеліктерінде, соның ішінде зерттеліп отырған говорда да, «а» дыбысының бірінші буында сақталғандығын жоғарыдағы келтірілген «Али», «адеп» сөздерінен байқауға болады.

¹ О. Нақысбеков. Орынбор облысының Адамов, Бөрте аудандарында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір жергілікті ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілінің тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 4-шығуы. Алматы, 1962, 106-бет; Ж. Болатов. Қошағаш қазақтарының тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Жинақта, 71-бет.

² И. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962, 235-бет.

³ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. ч. II. М., 1952, стр. 34; Э. В. Севортян. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. В кн.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. I. М., 1955, стр. 21; Ф. Г. Исхаков. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. Сонда, 62-бет; Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том II. СПб., 1869, стр. 263.

⁴ Х. Мухиев. Нохурский диалект туркменского языка. Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, стр. 5.

¹ Ж. Досқараев. Бір экспедиция отрядының диалектологиялық жұмысы туралы. Жин.: «Вопросы истории и диалектологии казахского языка», вып. I. Алма-Ата, 1958, стр. 188; Ж. Болатов. Ұзынағаш экспедициясының материалдарынан. Сонда, 165-бет; С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, 323, 345-беттер; Ж. Досқараев. Байғанин ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 2-шығуы. Алматы, 1960, 8-бет. Ж. Болатов. Семей облысының Абай, Шұбартау аудандарында тұратын қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Сонда, 131-бет; Г. Калнев. Некоторые особенности Аральского говора казахского языка. Автореф... канд. дисс. Алма-Ата, 1954, стр. 8; С. Омарбеков. Маңғышлакский говор казахского языка. Автореф... канд. дисс. Алма-Ата, 1960, стр. 9.

² О. Нақысбеков. Языковые особенности казахов Чуйской долины. Автореф... канд. дисс. Алма-Ата, 1963, стр. 7.

Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін былай қойғанда, кейбір түркі тілдерінде, әсіресе, қазақтармен аралас отырған түрікмен тілінің кейбір диалектілері мен говорларында да «а» мен «ә»-нің алмасуы жөнінде әдеби тілінен ауытқушылық бар. Қазақ тілінде «а» қолданылатын жерлерде түрікмен әдеби тілінде көбіне «ә» қолданылады немесе жіңішке дауыстылардан «е», «ө» дыбыстары келіп отырады. Мысалы: *нәз* (наз), *тәзе* (таза), *терези* (таразы), *мәвсум* (маусым) т. б. (Рус.-туркм. сл., М., 1956). Ставрополь түрікмендерінің тілінде осы сөздердің бірқатары қазақтың әдеби тіліндегідей «а» дыбысымен айтылады⁷. Әрине, мұның өзі сондағы түрікмендерге қыпшақ тобындағы тілдердің әсері деп қаралады.

Қазіргі кездегі әдеби тілімізде «ә» дыбысымен айтылатын бірқатар сөздің ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде «а» дыбысымен келуінің өзі⁸ «ә» фонема-сының қазақ тілінде кейін пайда болғандығының кепілі тәрізді.

Ә/Е. Бұл дыбыстардың өзара алмасулары санаулы ғана сөздерде ұшырасады: *дептер* — дәптер, *дестүр* — дәстүр, *нетиже* — нәтиже, *селле* — сәлде, *шекірт* — шәкірт. М: «*Үйге іс деп дептеріңе жазбалы. Жерлі халықтың дәстүріне қарап бейімделмелі ғой* (эксп.). *Жасасын оның шекірті...* («Қарабұғаз көл жұмысшысы», 29/VII-37). *Бір ақ селле і, ақ сақалды үлкен кісі Бұлбұлға келді* («Жұмысшы», 24/IV-41). *...Нетиже де, сол справкасы жоқтықтан... мемлекеттен көмек ала алмай қалды* (Бұл да сонда, 1/IX-44)..

Бірлі-екілі сөздерде бұған керісінше, «е» дыбысының орнына «ә» дыбысы естілетін құбылыстар да байқалады: *нәсеп* — несіп, *нәгіз* — негіз. М: *Ер нәсібі елменен деген емес пе. Сөздің нәгізін айтқанда, қожалықтардың тұрмысы жақсы* (эксп.).

Сөз болып отырған екі дыбыстың өзара алмасып келуі Қазақстан жерінде және онан тысқары жердегі

⁷ С. Курепов. Особенности туркменского говора Северного Кавказа (Ставрополя). Автореф... канд. дисс. Ашхабад, 1959, стр. 9.

⁸ С. Е. Мадов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 412; М. Кошгарий. Девонь луготит турк. III том. Ташкент, 1963, 242-бет.

қазақтардың жергілікті тіл ерекшеліктерінде де бар⁹. Сондай-ақ басқа халықтармен араласа отырған (қарақалпақ, қазақ) түрікмен тілінің говорларында да өз әдеби тілінен ауытқушылық бар¹⁰. Әрине, оның өзі аралас отырған халықтар тілінің бір-біріне әсері.

Кейде говорда жуан дауысты «а» дыбысының орнына жіңішке дауысты «е» қолданылатындығын да, аз көлемді болғандықтан осы жерде айта кетпекпіз. Мысалы: *шерт* — шарт, *миуе* — миуа. М: *Тельман колхозбен арадағы шертке қол қойылды ма? Мыналардың бәрісі миуе ағаштар* (эксп.). Бұл құбылыста Қазақстанның кейбір жерінде кездеседі¹¹. Зерттеліп отырған говордағы осы дыбыс алмасуына кері құбылысты біз түрікмен тілінің кейбір диалектісі мен говорларында байқаймыз. Мысалы, геоклен диалектісінде түрікмен әдеби тіліндегі «шешал» орнына — «шамал», «несихат» орнына — «насыһат» болып айтылса¹², Төрткөл говорында (Қарақалпақ АССР) әдеби тілдегі «Жемал» орнына — «Жамал», «әдим» орнына — «адым»¹³ болып келеді. Әрине, мұның өзі түрікмендердің отырған ортасына байланысты ауытқушылық. Говорда келтірілген сөздердің бірқатары (дептер, шерт, нетиже) араб-иран сөздері екенін айта отырып, ол сөздерді түркі тілдеріндегі халықтар қабылдағанда дыбыстық өзгеріске түсуінің нәтижесі деу — говордағы бұл ерекшеліктердің себебін жанамалап қана аша алады. Басты себептің өзін сол жердегі қазақтармен араласа отырған түрікмен тілінен іздеген жөн. Жоғарыда түрікмен тілінің диалектілері мен говорларынан келтірілген мысалдар ол себептің бетін ашуда жәрдемін тигізді. Сонда да

⁹ Г. Калиев. Некоторые особенности Аральского говора казахского языка. Автореф... канд. дисс. Алма-Ата, 1954, стр. 8; С. Омарбеков. Маңғыстау қазақтарының тіліндегі кейбір диалектілік ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 3-шығуы. Алматы, 1960, 222-бет.

¹⁰ С. Аразкулиев. Говоры туркмен Турткульского района Каракалпакской АССР. Автореф... канд. дисс. Ашхабад, 1962, стр. 9.

¹¹ Г. Калиев. Некоторые особенности Аральского говора казахского языка. Автореф... канд. дисс. Алма-Ата, 1954, стр. 8.

¹² Г. Кульманов. Геокленский диалект туркменского языка. Автореф... канд. дисс. Ашхабад, 1960, стр. 9.

¹³ С. Аразкулиев. Говоры туркмен Турткульского района Каракалпакской АССР. Автореф... канд. дисс. Ашхабад, 1962, стр. 9.

бұл дыбыстардың алмасуындағы заңдылықтың өзін түрікмен тілінің әсері деп дәлелдей түсу үшін сол тілден бірнеше сөздерді көрсете кету дұрыс. М: «дәптер» сөзі түрікменше *депдер*, дәстүр — *дессур*, нәтиже — *негиже*, шарт — *шерт*, сәлде — *селле*, т. б.

Ы/А. Езу дыбыстарының ішінде қысаң дауысты «ы» дыбысының орнына әдеби тілден өзгешеленіп, біраз сөздерде ашық дауысты «а» дыбысы қолданылады. Мұндай өзгерісте кездесетін сөздер саны онша көп емес: *арқалы* — *арқылы*, *қажарлы* — *қажырлы*, *қанжаға* — *қанжыға*, *құдағай* — *құдағи*, *омбалау* — *омбылау*. М: *Жиналған топтың ішіндегі қажарлылары*: *Батырбай*, *Көңілімқос* т. б. («Жұмысшы», 5/1-41). Осы қалыны *Дәлубай арқалы алуым бар* (эксп.).

Бұған керісінше құбылыс зерттеліп отырған говорада өте сирек ұшырасады. Бұған мысал ретінде тек «*жамығат*», «*қыт*» сөздерін келтіруге болады.

*Көп жамығат сіздерге
Сәлем бере келгенде*

(ауыз әдебиетінен).

Бұл йерде шет тіл мұғалімі *қыт* (эксп.).

Ы/А болып дауысты дыбыстардың өзара алмасулары кейбір жекелеген сөздерде Қазақстанның батыс аймағындағы қазақтар тілінде ұшырап отырады. Олардың кейбіреулерінде бұл дыбыс алмасулары говорада көрсетілген сөздердің шеңберінен асып та кетпейді. Мысалы, Байғанин ауданында осы дыбыстардың өзара алмасуына «*қажарлы*»¹⁴, Маңғыстау говорында «*қажарлы*», «*құдағай*», «*сағырдаң*», «*арқалы*» сөздері¹⁵, Адамов, Бөрте аудандарында «*құдағай*»¹⁶, Ақтөбе экспедициясынан «*қажарлы*» сөздері алынған¹⁷.

¹⁴ Ж. Досқараев. Байғанин ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 2-шығуы. Алматы, 1960, 7-бет.

¹⁵ С. Омарбеков. Маңғыстау қазақтарының тіліндегі кейбір диалектілік ерекшеліктер. Сонда, 3-шығуы. Алматы, 1960, 221-бет.

¹⁶ О. Нақысбеков. Орынбор облысының Адамов, Бөрте аудандарында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір жергілікті ерекшеліктер. Сонда, 4-шығуы. Алматы, 1962, 106-бет.

¹⁷ О. Нақысбеков. Ақтөбе экспедициясының материалдарынан. Сонда, 5-шығуы. Алматы, 1963, 255-бет.

Көрсетілген мысалдарға қарағанда «ы»-ның «а» дыбысына алмасуы санамалы түрде, белгілі бір сөздерге ғана тән екендігі көрінеді.

Әдеби тіліміздегі қазіргі кездерде «ы» дыбысы қолданылып жүрген кейбір сөздерде «а» ашық дауысты дыбысының бірқатар уақыттарға дейін қолданылып келгендігі Н. И. Ильминскийдің еңбегінен де көрінеді¹⁸.

«а» және «ы» дауыстыларының бірінің орнына бірі алмасып келуінің өзі бірқатар түркі тілдерінде кейбір сөздерде байқалатын құбылыс екендігін көптеген зерттеулер нәтижесі аша түседі.

Алдымен, қазақтар ортасында отырған түрікмен әдеби тіліне және диалектілеріне зер салып қарасақ мына фактілер анықталады. Түрікмен әдеби тілінде «оқы» сөзі — *ока*, «тоқы» сөзі — *дока* болып келсе, ал сол тілдің геоклен диалектісінде бұл сөздер қазақ тіліндегі айтылуына жуық келіп «*окыы*», «*докыы*»¹⁹ тұлғаларында естіледі. Қарақалпақ тілінде де говорадағы кездесетін сөздердің кейбіреулері «а» дыбысымен айтылады²⁰.

Тіпті бір тілдің өзінде, атап айтқанда, шор тілінде бір сөздің өзінде «а», «ы» дыбыстары жарыса қолданылады. Мыс., *Канчага//канчыга* (тороки), *чайка//чайкы* (качай)²¹. Бұл құбылыстың етек ала кең түрде жайылғандығына М. Ряснен де көптеген мысалдар келтіреді²².

Осы күнгі түркі тілдерін былай қойғанда, ертедегі жазба ескерткіштердің өзінде «а» қолданылатын жерде кейде «ы» дыбысы айтылатындығы аңғарылады²³. Осы сияқты тарихи фактілерге сүйене отырып, Ф. Г. Ис-

¹⁸ Н. И. Ильминский. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861, стр. 185.

¹⁹ Г. Кульманов. Геокленский диалект туркменского языка. Автореф... канд. дисс. Ашхабад, 1960, стр. 9.

²⁰ Н. А. Васкаков. Каракалпакский язык. ч. II. М., 1952, стр. 484.

²¹ Н. П. Дыренкова. Грамматика шорского языка. М., 1941, стр. 8.

²² М. Ряснен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, стр. 55.

²³ А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. М.—Л., 1961, стр. 42.; В. М. Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, стр. 15.

хаков қысаң «ы» дыбысының «а» дыбысы орнына қолданылуының өзі «ы» дыбысының редукциялану нәтижесінде «а»-дан пайда болған фонема болуы мүмкін²⁴ деген пікір айтады.

Осы пікірді біз де қуаттай отырып, говордағы осы сияқты фонетикалық ерекшеліктерді басқа тілдің әсері деуден гөрі, ертеректегі «а» фонемасымен дыбысталған сөздердің сақталып қалған формасы болар деген жорамалға келеміз.

Е/І. Езу дыбыстарының ашық және қысаң дауыстылары біршама сөздерде өзара алмасады. Біріншіден, ашық дауысты «е» дыбысының орнына, говорда қысаң «і» қолданылатын жағдайлар бар: *бөліну* (қуанышқа, не рақатқа) — *бөлену*, *жүлді* — *жүлде*, *өткіл* — *өткел*, *өріскел* — *өрескел*, *өскін* — *өскен*. М: *Ана жақты айналып барсаң*, *өткіл* табылады (эксп.).

Сүйкімді жыл ішінде сенің айың,
Құттықтап қарсы аламыз келген сайын,
Бөлініп рақатқа жан-жануар
Келмеске кетті бастан қайғы, уәйім.
(«Жұмысшы», 1/V-46).

«Өскен», «өткел» сөздері адам аттарының құрамында келгеннің өзінде де қысаң «і» дыбысымен айтылады. Мысалы: *Өткілбай Көпекөв* («Жұмысшы», 1/V-41 ж.)... *Өскімбаев Мейрамға... І бас ешкі мен 350 сом ақшалай көмек етті* (Бұл да сонда, 12/1-45).

Екіншіден, жоғарыдағы ерекшелікке керісінше, қысаң дауысты «і» дыбысының орнына ашық дауысты «е» айтылатын құбылыс та бірен-саран байқалады: *естеу* — *есту*, *семек* — *семік*, *түсінекті* — *түсінікті*, *үлгеру* — *үлгіру*. М: *Жүгерілердің дәнесі семек екен. Саған қалай айтсам түсінекті болар екен. Үлгермейтін оқушылар әлі де бар* (эксп.)... *оқу үлгерісі 83%*... *кейбір комсомолдар 3—4 сабақтан үлгермей қалды* («Жұмысшы», 29/V-41 ж.). *Манағы айтқанды естедің ғой, жадында болсын* (эксп.).

«е» дыбысының «і» болып алмасып келуі және керісінше құбылыс Қазақстан жеріндегі кейбір аудандар-

²⁴ Ф. Г. Исхаков. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков; В кн.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. I. М., 1955, стр. 95.

дағы жергілікті тіл ерекшеліктерінде де, Қазақстаннан сыртқары жерлерде де кездеседі²⁵.

«е» дыбысының «і» дыбысына алмасатын жағдайларының барлығы, ертеректе де қазақ тілінде болғандығы В. В. Радловтың еңбегіндегі *«іш бір кісі де мұнұң батыр еканін білмеді»*²⁶ деген сөйлемдегі *«іш»* сөзінен де, Н. И. Ильминскийдің «Материалдарының...» соңындағы сөздікте кездесетін *«өткүл — брод»*, *«іштеме — что нибудь»*²⁷ сөздерінен де аңғарылады.

Қазақ тіліндегі «еш» сөзінің «іш» болып естілуін П. М. Мелиоранский парсы сөзіндегі «е» дыбысының түсіп қалуынан деп біледі (چ — *ish*)²⁸. Әрине, ғалымның бұл пікірі бір сөздің тұрғысынан алғанда дұрыс. Ал басқа сөздерде кездесетін сол тәрізді алмасулар жөнінде ешнәрсе айтпайды. «е» орнына «і» дыбысының қолданылуы туралы бірнеше пікірлер бар. Бұлардың қай-қайсысы болса да бірінен бірі онша алшақ кетпейді. В. В. Радловтың пікірінше «е» дыбысының «і» дыбысына өтуін XIV ғасырдан кейінгі нәтиже дей келіп, ең алдымен «ә», «е» дыбысына өткен де, одан әрі қысаңдану ұлғая түсіп «і» дыбысына айналған²⁹ деп жорамал жасайды.

Тюркологтардың енді біреулері «і» дыбысы «и» дыбысынан шықты деуге негіз бар деп ойлайды³⁰. «Е» дыбысының қысаң варианты дауыссыздардың табиғатына байланысты алға созыла түсу нәтижесінде есту мүшелерінде «і» болып қабылданады³¹ деген де пікір бар. Ф. Г. Исхаков осы пікірлерді жалғастыра түсіп,

²⁵ С. Омарбеков. Маңғыстау қазақтарының тіліндегі кейбір диалектілік ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 3-шығуы. Алматы, 1960, 221-бет; Ж. Болатов. Қошағаш қазақтарының тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Сонда, 4-шығуы. Алматы, 1962, 71-бет.

²⁶ В. В. Радлов. Образцы народной литературы тюркских племен, часть III. СПб., 1870, стр. 120.

²⁷ Н. И. Ильминский. Аталған еңбек, 65, 70-беттер.

²⁸ П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка. ч. I. СПб., 1894, стр. 71.

²⁹ В. В. Радлов. О языке куманов по поводу издания куманского словаря. СПб., 1884, стр. 25.

³⁰ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 11.

³¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, стр. 23—24.

мынадай схема құрады: $a > y > a > \bar{a} > e > u > e$ (i) ³². Демек, «y» фонемасы «a» дыбысынан шықты дегендей, «i» дыбысы да алғашқы кездегі «a» дыбысынан қысқандана келіп пайда болған деген түсінік туады.

Бұл келтірілген пікірлерді дұрыс, бұрыс деп біз ешқандай болжам қоса алмаймыз. Өз тарапымыздан біз әзірше М. Рясненнің мына пікірін қолдаймыз: «Вообще же чередование $\bar{a} \sim e \sim i$ в различных тюркских языках настолько разнообразно и сложно, что требует специального исследования» ³³.

О/У. Ерін дыбыстарының ішіндегі ашық, қысқа дауыстылар өзара алмасады. Бірде «o» дыбысы «ұ» дыбысына алмасып айтылса, енді бірде керісінше құбылыстар да байқалады. Осылардың алғашқы түрі: құлдану — қолдану, құныс — қоныс, құртынды — қортынды, сұпы — сопы, сұрақы — сорақы, тұмсару — томсару, ұяту — ояту. М: Біздің жақта ондай сөзді құлданбайды. Қыстағы құнысымыз Сүйліде. Мұның құртындысын агроном айтсын. Күн жауып бастады, енді жүрмес, ұятпа (эксп.). Қазақтың сұрақы, тоң мойын, төкір, кербез, қайқы, сайқал, паң деген сөздері тиісті сын сөздерге айтылып жазылады («Жұмысшы», 5/II-39).

Жоғарыдағы дыбыс алмасуына керісінше, әдеби тілімізде «ұ» дыбысы келетін жерде говордағы азғана сөздерде «o» дыбысы айтылады: арық-торық — арықтұрық, моқату — мұқату, марқом — марқұм, оқсату — ұқсату. М: Сенің әкең марқомның алғаны бізін Жаман Адайдың қызы еді-ау (эксп.). — Масқара етіп оқсаттың, — дедік («Жұмысшы», 12/III-39).

Біздерді моқата алмас атқан оқтар,
Қайтпаймыз бораса да снарядтар...

(Бұл да сонда, 12/X-41). Арық-торық малдарын бақты, жемдеді (Бұл да сонда, 7/VIII-55). Өзін тек бала моқатып тұр (Ә. Нұрпейісов. Қан мен тер. Алматы, 1961, 26-бет).

³² Ф. Г. Исхаков. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. В кн.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» (ИСГТЯ). ч. I. М., 1955, стр. 96—97.

³³ М. Ряснен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, стр. 57.

Зерттеліп отырған говордағыдай фонетикалық ерекшеліктер Қазақстан және одан тысқары жерлердегі қазақтар тілінде де байқалады. Әсіресе, Қазақстанның батыс облыстарының аудандарындағы³⁴, шығыс жақтағы Семей, Шығыс Қазақстан облыстарының кейбір аудандарындағы³⁵, Оңтүстіктің бірқатар жерлеріндегі қазақтардың жергілікті тіл ерекшелігінде жиі ұшырасады³⁶. Кейде мұндай ерекшеліктер солтүстік Қазақстан облыстарының кейбір аудандары тұрғындарының тілінде де байқалатындығы көрінеді³⁷. Ең соңында Қазақстаннан тысқары көршілес республикаларда тұратын қазақтар тілінде де жергілікті ерекшелік ретінде кездесіп отырады³⁸. Осы көрсетілген жерлердегі қазақтар тілінде де зерттеліп отырған говордағыдай жүйелі түрде кездеспей, тек белгілі бір сөздер тобында ғана ерекшелік ретінде көрінеді.

Қазіргі кездегі әдеби тіліміздегі «ұрпақ» сияқты сөздердің «орпақ» түрінде кездесетіндігі ертедегі қазақ тілін зерттеушілердің еңбектерінен белгілі³⁹.

Бұл сияқты фонетикалық ерекшеліктер тек қазақ тілінде ғана емес, дәл осы дыбыс алмасуына сәйкес құбылыстар түрікмен тілінің диалектілерінде де бар⁴⁰. Осыған қарағанда, мұндай дыбыс алмасулары түркі

³⁴ С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, стр. 323; Ш. Сарыбаев. Батыс Қазақстан экспедициясының материалдарынан. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 4-шығуы. Алматы, 1962, 27-бет.

³⁵ Ж. Болатов. Шығыс Қазақстан облысы, Большенарым селолық ауданында тұратын қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы. Сонда, 5-шығуы. Алматы, 1963, 196-бет.

³⁶ О. Нақисбеков. Языковые особенности казахов Чуйской долины. Автореф... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1963, стр. 6.

³⁷ О. Нақисбеков. Көкшетау экспедициясының материалдарынан. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 2-шығуы. Алматы, 1960, 92-бет.

³⁸ Ә. Құрышжанов. Карақалпақ АССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. Сонда, 5-шығуы. Алматы, 1963, 154-бет.

³⁹ Н. И. Ильминский. Аталған еңбек, 67-бет; Л. З. Будагов. Аталған сөздік, 1-том, 1869, 121-бет.

⁴⁰ Г. Кульманов. Геокленский диалект туркменского языка. Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1960, стр. 9; Х. Мухиев. Нокурский диалект туркменского языка. Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, стр. 5.

тілдерінің қайсысына болса да тән, әрі ескіден келе жатқан дәстүрлі құбылыс екендігі байқалады.

Көне түркі тілдерінің жазба ескерткіштерінің бірінде «*oqsa*» (ұқса), «*sogu*» (сұрау, сұрақ)⁴¹, енді біреуінде «*oxsha*» (ұқсас), «*турқу*» (торқа — жібек), «*сорды*» (сұрады)⁴² сияқты сөздерді ұшыратсақ, «*Codex cumanicus*»-те «*ocsas*» (ұқсас), «*ocsamas*» (ұқсау)⁴³ болып келеді.

Бұлардан басқа жазба ескерткіштерде де «ұқсау» сөзінің «о» дыбысымен басталатындығын көруге болады⁴⁴.

В. В. Радлов түркі тілдерінен бірқатар сөздерді мысал ретінде келтіре отырып, куман тілінде «о» дауысты дыбысының «у» болып, одан «ө» болып дыбысталуы әлі аяқталып болмаған процесс деп көрсетеді⁴⁵.

Алайда қыпшақ тобына жататын белгілі бір тілдің өзінде де *о/у* болып алмасуларын байқаймыз⁴⁶. Мұның өзі ішінара болса да *о > у* (ү) болып дыбыстала бастағандығының айғағы сияқты. Мұны біз түркі тілдеріне тән сөздер үшін айтып отырмыз. Кейде парсы сөздеріндегі қысқа «о» дыбысы түрік тілдерінде «ү» не «у» дыбыстарымен айтылады⁴⁷. Мүмкін кейбір сөздердегі «о» мен «ү» дыбыстарының алмасуы осы жолдармен де тууы. Алайда, жоғарыдағы ескі түркі жазба ескерткіштерінен келтірілген сөздерге қарағанда, ертеректе «о» дыбысы қолданылған сөздерде қазір «ү» дыбысы айтылып жүргендігін көрдік. Сондықтан да «о» дыбысынан қысқа «ү» дыбысы пайда болған деген жорамалға қосылу да ретсіз емес тәрізді. Ал зерттеліп отырған говордағы ерекшелік ескіден сақталған мұра болуы ықтимал.

⁴¹ С. Е. Малов. Аталған еңбек, 404, 422-беттер.

⁴² М. Қошғарий. Аталған сөздік. 1 том, 140, 402-беттер.

⁴³ Codex cumanicus bibliothecae ad templum divi marci venetiarum. Budapestini, 1880, 28, 256-беттер.

⁴⁴ А. К. Боровков. Бада и ал-лугат. М., 1961, стр. 97; А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 121.

⁴⁵ В. В. Радлов. О языке куманов. По поводу издания куманского словаря. СПб., 1884, стр. 12.

⁴⁶ Э. В. Севортян. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. В кн.: ИСГТЯ. Часть I. М., 1955, стр. 45-46.

⁴⁷ Ф. Г. Исхаков. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. Сонда, 111-бет.

Ұ/Ы. Басқа дауысты дыбыстардың өзара алмасуларына қарағанда говорда жиірек кездесетін құбылыс, ерін дыбыстарының ішінде «ү» қысқа дауысты дыбысының езулік «ы» дыбысына айналып айтылуы. Сөздің бірінші буынында кездесуін былай қойғанда ұ/ы болып алмасу біршама жағдайларда сөздің басында да естіліп қалып отырады. Бұл құбылысты мына төмендегі сөздерден көруге болады: *быдан* — *бұдан*, *бызу* — *бұзу*, *бықтыру* — *бұқтыру*, *был* — *бұл*, *бида* — *бұйда*, *жылын* — *жұлын*, *пықа* — *бұқа*, *пышық* — *пұшық*, *сырқия* — *сұрқия*, *тылымшақ* — *тұлымшақ*, *тыман* — *тұман*, *тынық* — *тұнық*, *тыру* — *тұру*, *ылғаю* — *ұлғаю*, *ымыту* — *ұмыту*, *ыят* — *ұят*, т. б. М: — *Қуекең сөзбен бықтырып тастады-ау. Осындағы текелерден қылынын да сатып алдым. Әкең марқомның пықа пішуден басқа өнері жоқ еді, сен жетісіңсің ғой. Ерекең ерен сырқия адам. Ұрыс кезінде тылымшағы бар қызалақ еді, енді көрмейсіңіз бе!?* (Экспедиция материалдарынан). М: *Саяси түсінік жұмыстарды жоғары сатыға қоятырып...* халық санағының маңызы... түсіндірілу керек («Жұмысшы», 12/1-39). ...*Стракозов сияқты басына кеткендердің мұнан былай быйдалануы тиіс* (Бұл да сонда, 18/III-39).

Бұл дауысты дыбыстар алмасуының керісінше түрін, дәлірек айтқанда, «ы» дыбысының «ү» дыбысына алмасуын зерттеліп отырған говорда ұшырастырмадық.

Ұ, ы дыбыстарының алмасып келу фактілері Қазақстанның батысында Байғанин ауданының (*мындай* — *мұндай*, *шыбар* — *шұбар*, *баратырған* — *баратұрған*), Маңғыстау қазақтарының тіл ерекшеліктерінде (*тыман* — *тұман*, *бышық* — *пұшық*, *қыбыла* — *құбыла*, *былақ* — *бұлақ*)⁴⁸, Шығыс Қазақстан, Семей облыстарындағы бірқатар аудандарда мекендейтін қазақтар тілінде⁴⁹ (*шыбар* — *шұбар*, *байқыс* — *байқұс*, *бығу* — *бұғу*, *бызау* — *бұзау*, *тымақ* — *тұмақ*, *тыман* — *тұман*,

⁴⁸ Ж. Досқараев. Байғанин ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 2-шығуы. Алматы, 1960, 8-бет.

⁴⁹ Ж. Болатов. Семей облысының Абай, Шұбартау аудандарында тұратын қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы. Сонда, 132-бет.

шылғау — шұлғау) кездеседі. Сонымен бірге Қазақстаннан сырт жерлердегі Қарақалпақ АССР-ында және Қошағаш ауданында тұратын қазақтар тілінде де: (бықтыру — бұқтыру, былаңдау — бұлаңдау, мында — мұнда, былақ — бұлақ; Қошағашта: Мыса — Мұса, тыса — тұса, тыр — тұр)⁵⁰ ерекшелік ретінде байқалады.

Әңгіме болып отырған ерін дыбыстарының езу дыбыстарына алмасуы тек қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерінде ғана болатын құбылыс емес. Түрікмен тілінің Нохур диалектісінде ерін дауыстылардың езу дауыстыларымен алмасуын және оған керісінше жайттарды көреміз: әдеби тілдегі «мұң» орнына «миң» (мың) немесе әдеби тілдегі «умыт» орнына — «умут» (үміт) т. б.⁵¹. Ал Ставрополь түрікмендерінің тілінде біз зерттеп отырған говорға керісінше, дәл айтқанда, түрікмен әдеби тілінен ауытқып, қазақтың әдеби тіліндегі дыбысталуына сәйкес келетін сөздер бар. Мысалы, түрікмен әдеби тіліндегі «мүсүр» орнына — «мысыр» (Египет), «мүрзе» орнына — «мырза» (адам аты), «үм» орнына — «ым»⁵² болып дыбысталады.

Бұл жағдайлардың өзі зерттеліп отырған говордағы құбылыстарды басқа тілдің әсерінен іздеуден гөрі, осындай дыбыс алмасулары ертеден түркі тілдеріне тән емес пе екен деген ойға қалдырады. Түрікмен ССР-ындағы қазақтар тілінде көрініп отырған бұл тектес ерекшеліктерді түрікмен тілінің әсері деп қарауға, ол тілде «ы» дыбысының кең көлемде қолдану дағдысы байқалмайды.

Қазақ тілінде «ұ» дыбысының орнына «ы» қолданылуының ертеден барлығын Н. И. Ильминскийдің еңбегінен де көреміз⁵³.

Жалпы түркі тілдерінің тұрғысынан алып қарағанда, бір тілде «ұ» қолданылатын сөздерде, енді бір тілде «ы» қолданылатын фактілер тағы бар. Сондық-

⁵⁰ Ә. Құрышжанов. Қарақалпақ АССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. Сонда, 5-шығуы. Алматы, 1963, 154-бет.

⁵¹ Х. Мухиев. Нохурский диалект туркменского языка. Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, стр. 5.

⁵² С. Куренов. Особенности туркменского говора Северного Кавказа (Ставрополья). Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, стр. 10.

⁵³ Н. И. Ильминский. Аталған еңбек. 80-бет.

тан да М. Ряснен и (ұ) ~ у(ы) дыбыс алмасуларын көрсете келіп: жалпы түркіше *bulut* «облако» ~ якут. *bylyt*; қазақ. *myltyk* «ружье» ~ алт. *multuk*⁵⁴ болып тұлғаланатынын еске салады.

Әр тілдерде бір сөздің өзінде артикуляциясы бір дыбыстардың бірінің орнына бірі қолданылудың өзі тюркологтарды сол дыбыстардың бір дыбыстан өрбуі мүмкін болар деген жорамалға итермелейді. Ф. Г. Исхаковтың көрсетуінше, «ы» дыбысының өзі «у»-дан келіп шыққанға ұқсайды. Сонда оның шежіресі мына синатта болмақшы: $y > o > ы$ ⁵⁵ (мұндағы «о» — қазіргі қазақ тіліндегі «ұ», ал ы — «ы» дыбыстары).

Егер бұл жорамал дұрысқа саяды десек, қазақтың әдеби тіліндегі бірқатар сөздер «ұ» дыбысымен қалыптасқан болады да, ал говордағы «ы» дыбысы «ұ» дауысты дыбысының туындысы ретінде көрінудің айғағы болмақ. Әрине бұл жағдайды тұжырымдау бірқатар зерттеуді қажет етеді.

Фонетикалық ерекшеліктердің ішіндегі дауысты дыбыстардың өзара алмасулары осы көрсетілген сөздер тобы төңірегінде шектеледі.

Дауыстылардың өзара алмасуында тек жеке-дара сөздерді ғана қамтитындары бар. Бірақ біз ондайларды бұл кітапқа орналастыра алмадық.

Қорыта келгенде, говордағы дауысты дыбыстарға байланысты ерекшеліктер, көп жағдайда, жалпы түркі тілдеріне тән дыбыс алмасуларының фонетикалық заңдылықтарынан туып отырса, кейбір жекелеген сөздердегі фонетикалық ауытқушылық аралас отырған халықтар тілінің (әсіресе, түрікмен тілінің) әсерінен пайда болғандығы сезіледі.

2. Дауыссыз дыбыстарға байланысты ерекшеліктер

Тілдегі дауыстылардан гөрі дауыссыз дыбыстардың сан жағынан басымдығынан болуы керек, говордағы дауыстыларға тән ерекшеліктерге қарағанда дауыссыздардың өзара дыбыс алмасу жағы молырақ

⁵⁴ М. Ряснен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, стр. 56.

⁵⁵ Ф. Г. Исхаков. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. В кн.: ИСГТЯ. Часть I. М., 1955, стр. 111.

болып келеді. Дауыссыздарға тән ерекшеліктердің ішінде көзге айырықша түсетін құбылыстың бірі — әдеби тіліміздегі байырғы сөздерге етенелігі жоқ, жат көрінетін «ч» дыбысының говорда бой көрсетуі. Сондықтан «ч» дыбысының говордағы сипатын және қолданылу өрісін баяндауды бірінші кезекке қойдық.

III/Ч. Қазақстан территориясында жергілікті ерекшелік ретінде «ш» мен «ч» алмасуы біршама облыстарда кездесетіндігі жиналған диалектологиялық материалдардан анықталып отыр. Осы материалдарды негізге алып Ж. Досқараев «ч» дыбысы — әкімшілік, территориялық жағынан алғанда — оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Алматы, Талдықорған, Шығыс Қазақстан облыстарындағы халықтың сөйлеу тілінде айтылады⁵⁶ деген пікірге келеді. Бұлардан басқа да Қазақстан жерінде және одан тысқары жердегі қазақтар тілінде де «ч» дыбысының қолданылуы жөнінде зерттеулер⁵⁷ мен материалдар бар⁵⁸.

Кейбір зерттеулер мен материалдарға қарағанда Қазақстандағы жергілікті тіл ерекшеліктерінде «ш» дыбысының орнына аффрикат «ч»-ның қолданылысы біркелкі еместігі көрінеді. Белгілі бір аймақта сөздің басында, ортасында жиі қолданылса, енді бір жерлерде сөздің басында жиі қолданылып, ортасында сирек естіледі (Маңқыстау говорында). Бұл жағдай «ч» аффрикатының қолданылу шеңберінің біркелкі еместігін аңғартады. Енді бір жағдайларда оның («ч») дыбысталу дәрежесінде де біркелкілік жоқтығы білінеді. Шу алқабындағы қазақтар тіліндегі ерекшелікте анық аффрикаттық дәрежеде дыбысталса⁵⁹, Маңқыстау қазақтарының тілінде «ч» мен «ш» дыбыстарының аралығындағы дәрежеде естіледі⁶⁰. Осыдан келіп, «ч» дыбысы қа-

⁵⁶ Ж. Досқараев. Қазақ тіліндегі аффрикат дыбыстардың жұмсалуды. «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары», лингвистикалық серия, 6-шығуы, 1950, 42-бет.

⁵⁷ С. Омарбеков. Мангышлакский говор казахского языка. Автореф... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1960.

⁵⁸ Ж. Болатов. Қошағаш қазақтарының тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 4-шығуы. Алматы, 1962, 74-бет.

⁵⁹ О. Накисбеков. Языковые особенности казахов Чуйской долины. Автореф... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1963, стр. 7.

⁶⁰ С. Омарбеков. Аталған автореферат, 7-бет.

зақ тіліне ежелден тән бе, әлде басқа тілдің әсері ме деген сияқты мәселе төңірегінде пікір таласы туады.

Түрікмен ССР-ында тұратын қазақтар тілінде де «ч» дыбысының «ш» дыбысын алмастыратын реттерін естідік. Бұл құбылысты біз, әзірше, шартты түрде «ч» дыбысының белгісімен беріп отырмыз. Оның мәнісі сәл кейін ашылмақ.

говорда	әдеби тілде	говорда	әдеби тілде
чақ	шақ	чат	шат
чақпақ	шақпақ	чаттану	шаттану
чал	шал	чекпен	шекпен
чалқаю	шалқаю	чет	шет
чалқу	шалқу	чоқ	шоқ
чап	шап	чоқтану	шоқтану
чапқы	шапқы	чық	шық
чаппа	шаппа	чыт	шыт
чаптығу	шаптығу	чыпыртқы	шыбыртқы
чартпа-чұрт	шартпа-шұрт	чаттауық	шаттауық т. б.

М: Беті бұлж етпестен маған «ч ы қ» дегені. Тона
ч е т к е р і үй бригадирдікі.

Ч ы т т а н киіп көйлекті
Қақты жеңгең қолбекті.

Жетпістегі қары ч а л ы м ы з Сүгірдің өлеңін тыңдалы. Босына ч а п т ы қ қ а н ы несі, атаң-енең деуім жоқ. — Мәспіз шырағым, көңіл ч а т, тек жастың ұлғайғаны болмаса. Біз мұны көбіне әтішкір дейміз, арқа жақ көрінеді мұны ч а т т а у ы қ дейтін (эксп.). Осы жоғарыда келтірілген сөздердің сөз басындағы дыбысталып отырған анық, айқын аффрикат «ч» ма деген мәселенің төңірегінде сөз қозғасақ, әрине нақтылы экспериментсіз үзілді-кесілді, кесіп-пішіп, не «иә», не «жоқ» деп айту қиын. Дегенмен, біздің байқауымызша, дәл осы говордағы сөз басындағы «ч» деп отырғанымыз таза күйіндегі, анық аффрикат дей алмаймыз. Егер аффрикат «ч» дыбысы «тш» дыбыстарының толық қосындысы деп қарасақ (дәл солай саналып та жүр), говордағы кездесіп отырған дыбыста тек «т»-ның болмашы бөлекшесінің ғана бар екені байқалады. Бұл жөнінде жоғарыда келтірілген С. Омарбековтың пікірі

орынды тәрізді. Демек, зерттеліп отырған говорда да «ч» дыбысы «ч» мен «ш» дыбысының аралығындағы дәрежеде естіледі. «Ч»-ның қолданылуы жөніндегі (осы говордағы) дыбыстың дәрежесін жоғарыдағы көрсетілген қалыпта кездеседі деген пікірді қостай отырып, оның себебін, қалайша аралық дәрежеде болуын анықтай кету зерттеушінің міндеті. Сондықтан болжамымызды айта кетуді жөн көрдік.

Мысал ретінде келтірген сөздерге назар салсақ, жергілікті ерекшелікте «ч» дыбысының сөз басында келуі белгілі бір заңдылыққа саятын тәрізді. Бұл сөздердегі «ч» дыбысына жуық айтылатын сөздер көбіне бір буынды болып, оның өзінде де соңғы дыбысы шұғыл дауыссыздардың ішінде қатаң деп есептелетін т, п, қ дыбыстарымен аяқталады.

Кейбір сөздер екі және одан артық буындардан құралған. Бұл жағдайда да бірінші буыны қатаң дауыссыздарға аяқталады да, екінші буыны тағы да іле-шала қатаң дыбыстан басталатындығы көрініп отыр. Осы жағдайларды еске ала келіп, говордағы сөздердің «ч» аффрикатына жақын дыбысталуына бір буынды сөздердегі соңғы қатаң, ал одан артық буынды сөздердегі екі қатаң дыбыстың қабаттасып келуі қосымша ықпал жасап, түрікмен тілінің әсерін тек жоғарыдағыдай белгілі бір сөздер тобына дарытуға мүмкіндік берген болар деген ойдамыз. Бұл ойымызды тағы бір зерттеушінің байқаулары қостай түседі. «Нарынқол, Кеген аудандарында тұратын қазақтар тілінде «шырағым» сөзі «чырағым» тұлғасында айтылмайды. Сонымен бірге «шырақ жақты» дегеннің орнына «чырақ жақты» болып айтыла береді»⁶¹, — деп көрсетеді Ә. Құрышжанов. Осы екі сөзді («шырағым, чырақ») салыстыра отырып, бірде «ш», бірде «ч» қолданудың өзі осы сөздердегі бірінде «ғ», екіншісінде «қ» дыбыстарының келуімен байланысты емес пе екен деп ойлаймыз.

Түрікмендермен көп жылдардан бері аралас отырған қазақтардың аффрикат «ч» дыбысын таза күйінде айта алмауын мына себептерден бе деп топшылаймыз.

⁶¹ Ә. Құрышжанов. Нарынқол, Кеген аудандарында тұратын қазақтар тіліндегі кейбір жергілікті ерекшеліктер жөнінде. Жинақ: «Қазақ тіл білімі мәселелері». 1-шығуы. Алматы, 1959, 46-бет.

Біріншіден, қазақтарға «ч» дыбысы ежелден тән болмағандықтан оны айтуға артикуляцияның бейімделмеуі. Артикуляция бейімделіп, машықтанған күйде де «ч» дыбысы «тиш»-ның қосындысы ретінде дыбысталуы керек. Ал қазақ тілінде таза осы дыбыстардың қосындысынан сөз басталмайтыны тағы анық. Егер түрікмен тілінің әсерімен қазақ тіліндегі «ш» дыбысымен басталатын сөздерді «тиш» қосындысымен айтса, сөз жоқ, қосақталып келген бұл екі дыбыс арасына қысаң дауысты «ы» дыбысының қыстырылуы қажет. Ол қазақ тілінен туатын заңдылық. Бұл қалып сөз мағынасын бұзуға дейін апарған болар еді. Практикада мұндай жағдайлар кездеспейді де емес. Мыс: орыс тіліндегі «что» сөзі бірқатар жағдайда «ышто» болып дыбысталуы жиі кездеседі. Екіншіден, қатаң дыбыстың әсерімен сөз басындағы «ш» дыбысы «тиш» қосындысына дейін бейімделуі мүмкін. Алайда «тиш» қалпына жетпей барып тоқырауы ықтимал. Мұнда түркі тілдерінде кездесетін «т» дыбысының алдында «ч» дыбысы «ш» дыбысына айналады деген қағида⁶² тағы себепші болады. Осыдан келіп «тиш» қалпына жетпей не «ш» дыбысы қалпында қалмай, аралық дыбыстың пайда болатындығы байқалады.

Дәл осындай жағдайларда кездесетін «ч» дыбысын Н. К. Дмитриев «тиш» таңбасымен белгілейді⁶³.

Сондықтан да, біз жоғарыда «ч»-мен айтылады деген сөздерді сол дыбыстың таңбасымен белгілеуді шартты деген болатынбыз. Сөйтіп, біздің ойымызша, Түрікменстандағы қазақтар тілінде кездесетін «ч» дыбысы таза аффрикат емес, тек соған жуық қана келетін дыбыс, ал оның белгіленуі де «ч» әрпімен емес, басқаша таңбалануды қажет ететін сияқты. Мұнда біз шартты түрде «ч» әрпімен көрсетсек те, шын мәнісінде, қолайлысы «тиш» таңбасы болғаны жөн.

Қазақ говорларындағы «ч» дыбысының тарихы және оның қазақ тіліне ертеден тән немесе көрші тілдердің әсері деп қарайтын көзқарастардан туған ғалымдар пікірі, сондай-ақ, «ч» аффрикаты туралы өз ойла-

⁶² Э. В. Севортян. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. В кн.: ИСГТЯ, часть I. М., 1955, стр. 44.

⁶³ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 21.

рымыз бұрынғы бір жарияланған мақалада толық баяндалған болатын-ды⁶⁴. Сондықтан да бұл кітапқа кіргізуді артық көрдік.

Алайда, зерттеліп отырған говордағы аффрикат «ч»-ға жуық дыбысты біз, аралас отырған халық тілінің, әсіресе түрікмен тілінің әсері деп білеміз. Оған басты себеп, бұл жердегі қазақтардың бәрі дерлік Қазақстанның батыс аймағынан келіп орын тепкен. Ал Қазақстанның батыс бөлегіндегі қазақтар тілінде (Маңғыстау говорынан басқа) «ч» дыбысы байқалмайды.

Айта кетерлік бір нәрсе, түрікмен тілінің басқа диалектілері мен говорларында кездеспейтін ч > ш болып ауысуы Ставрополь түрікмендерінің тілінде бар. Мұны, сол говорды зерттеуші, қыпшақ тілінің, әсіресе татар тілінің әсері деп қарайды⁶⁵.

Б/П. Дауыссыз дыбыстардың өзара алмасуында жиірек кездесетіні билабиаль фонемалардың ішінде ұяң «б» дыбысының қатаң «п»-ға айналуы. Бұл құбылыс көбіне сөздің басында кездеседі де, ал ортасында бірен-саран ғана ұшырайды: *пыршу* — *быршу*, *питеу* — *бітеу*, *пықа* — *бұқа*, *пайқау* — *байқау*, *пейнет* — *бейнет*, *пұтақ* — *бұтақ*, *пытырау* — *бытырау*, *пақа* — *бақа*, *пақыт* — *бақыт*, *пигу* — *бігу*, *перен* — *берен*, *палта* — *балта*, *парқыт* — *барқыт*, *пес-алты* — *бес-алты*, *полат* — *болат*.

Сөздің ортасында келуі: *шепик* — *шебік*, *тапа* — *таба*, *жаптық* — *жабдық*. Кейде қос сөздер құрамының екінші сыңарында да байқалады: *көре-піле* — *көре-біле*. М: *Күн ысыда пырыған шұбат шөл қандырар ма? Қобылан, барын, булықты питеп келің! Дептерді шыжбайлай бермей, пайқап істемелі. Шамун оқуын қашан пітіреді. Жаңай сияқты сен де шепік екенсің. Үй жаптығы мен ісің жоқ* (эксп.). *Советтер үкіметі тұсында пақыт құсы шыңының басына шықтық...* («Қарабұғаз көл жұмысшысы», 4/III-37).

⁶⁴ Ә. Нұрмағамбетов. Қазақ говорларындағы «ч» дыбысының пайда болуы туралы. «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары», қоғамдық ғылымдар сериясы, 1967, № 2, 66-74-беттер.

⁶⁵ С. Куренов. Особенности туркменского говора Северного Кавказа (Ставрополья). Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, стр. 14.

...Мақпалдай парқыт киінген.
Асқардан асты талабы.

(Бұл да сонда, 8/III-37).

Есжанов... жұртқа көре-піле кеткен солпатты жасырып жүр (Бұл да сонда, 1937, 8 октябрь). *Артель мүшелерінің пытырап кетуі оқушылардың... білім алуына мүмкіншілік бермей отыр* («Жұмысшы», 12/XII-39).

Осы көрсетілген алмасуға кері құбылыс, қатаң «п» дыбысының ұяң «б»-ға алмасып айтылатын сөздер де бар. Бірақ мұндай сөздер алғашқы құбылысқа қарағанда әлдеқайда тапшы: *бара* — *пара*, *бәни* — *пәни*, *бісіру* — *пісіру*. *Жаңбырбай да саған бара бермелі ғой!? Колхозымызда нан бісіретін орын бар* (эксп.)... *ұннан бісірілген нан да бұрынғыдан сыпайы болмайды* («Жұмысшы», 6/X-44).

б/п, п/б түрінде дыбыс алмасулары жиналған диалектологиялық материалдарға қарағанда, тек осы зерттеліп отырған говорға ғана тән емес. Мұндай құбылыстар Қазақстан территориясының батыс, оңтүстік, шығыс аймақтарындағы бірсыпыра аудандарында тұратын қазақтардың тіл ерекшелігінде де⁶⁶, сонымен бірге Қазақстаннан тыс жердегі қазақтар тілінде де қолданылады⁶⁷.

⁶⁶ Ж. Досқараев. Байғанин... Қазақ тілі тар. мен диалектол... 2-шыр., Алматы, 1960, 9-10-бет және Бір экспед. отряд., Сонда, 1-шыр., 1958, 189-бет; Ш. Сарыбаев. Қаз. экспед., Сонда, 4-шыр., 1962, 28-бет; С. Омарбеков. Маң... қазақтарының... Сонда, 3-шыр., 1960, 223 б; Г. Калиев. Некоторые особ. Аральск. гов. Автореферат дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1954, стр. 8; Ә. Бәрібаев. Орда говорының кейбір фонетикалық ерекшеліктері. «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары», Филология және искусство тану сериясы, 1959, № 1-2; О. Накисбеков. Языковые особенности казахов Чулской долины. Автореф... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1963, стр. 11; Ж. Болатов. Семей облысының Абай, Шұбартау аудандарында тұратын қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері». 2-шығуы. Алматы, 1960, 135-бет.

⁶⁷ Ә. Құрышжанов. Қарақалпақ АССР-інде тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. Сонда. 5-шығуы. Алматы, 1963, 157-бет; О. Нақысбеков. Орынбор облысының Адамов, Бөрте аудандарында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір жергілікті ерекшеліктер. Сонда, 4-шығуы. Алматы, 1962, 106-107-беттер.

Жергілікті ерекшеліктерде кездесетін бұл сияқты дыбыс алмасуларын араласа отырған не шекаралас халықтардың әсері деп қарау шындыққа жуыспайтын сияқты. Мысалы, жоғарыда «п»-мен келтірілген сөздің бірқатары түрікмен тілінде «б» дыбысымен айтылады. Тек «балта» сөзінің «лалта» болып айтылуын тірек етуге тағы болмайды. Өйткені, бір сөзге қарап говордағы барлық сөздің тағдырын шешу орынсыз. Ең басты себеп — түрікмен тілінің өзінде де «п» дыбысымен айтылатын сөзден гөрі «б»-мен басталатын сөздердің саны басымырақ. Сондықтан да говордағы б/п, п/б дыбыс алмасуларының тамырын басқа жақтан іздестіруге тура келеді.

Бұл дыбыстардың өзара алмасулары тек қазақ тілінің жергілікті тіл ерекшеліктеріне ғана тән емес. Мысалы, қарақалпақ тілінің диалектілерінде⁶⁸ және түрікмен тілінің диалектілері мен кейбір говорларында «б»-ның «п» дыбысына ауысу фактілері бар⁶⁹. Осы фактілер бұл дыбыстардың өзара алмасуы жалпы түркі тілдеріне ортақ құбылыс екендігін білдіреді. Түркі тілдеріне ортақ бұл құбылыстың негізін көптеген тіл зерттеушілері бұл дыбыстардың алғаш бір дыбыстан пайда болғандығынан деп біледі. Өте ертеректегі кездерде тек қана «п» дыбысының болғандығы көрінеді⁷⁰. Ал «б» дыбысы соның туындысы. Түркі тілдеріндегі ұяң «б» дыбысының қатаң «п» дыбысына айналуын кейбір ғалымдар «б» дыбысынан кейінгі дауысты дыбыстың қысқандануынан және сол дауыстыдан кейін қатаң дауыссыздың келуінен деп біледі⁷¹. Бұлар, әрине, түркі тілдерінің өз ішіндегі заңдылықтар. Осыған қосымша, түркі тілдеріне енген араб-иран сөздері де, көп жағдайда бастапқы дыбысы ұяңдамай қатаң қалпын сақтайтындығы байқалады. Мысалы, иран сөзі

بولاد⁷² қазақтың әдеби тілінде «болат» болып дыбысталса, говорда «полат» түрінде айтылады.

Осы жағдайларды еске ала отырып говордағы бұл дыбыс алмасуларын, біріншіден, түркі тілдерінің өзіне тән заңдылықтан пайда болған құбылыс деп білсек, екіншіден, басқа тілдерден кірген сөздер түркі тілдерінде алғашқы қалпын сақтаудан туып отыруы да мүмкін.

М/П, Б/М. Аз мөлшерде, санамалы сөздердің аясында ұшырасса да үнді «м» дыбысының қатаң «п»-ға ұяң «б»-ның үнді «м» дыбысына алмасуы говорда бой көрсетіп отырады: пәні — мәні, пысы — мысы, пұрсат — мұрсат, пақта — мақта, мелшесінен — белшесінен. М: Сені біреудің п ы с ы басып отыр ма? (эксп.).

Ақын болсаң асқақтап,
Пәнімен сөйле аз бастап.

(Фольк.)

Бұл сияқты дыбыс алмасулары Қазақстан территориясындағы батыс, оңтүстік, шығыс облыстардың кейбір аудандарында тұратын қазақтардың тіл ерекшеліктерінде де бар. Мұндай дыбыс алмасуларын қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін зерттеуші ғалымдар ескіліктің қалдығы⁷³, түркі тілдеріне тән құбылыстың белгілі бір жаңғырығы болса керек⁷⁴, — деп жорамалдайды. Бұл жорамалдардың шындықпен қабысып, тап басып жататын жақтары көп. Өйткені қазіргі тілімізде «мұз», «мойын», «мін» сөздері ескі түркі жазба ескерткіштерінде, атап айтқанда: орхон-енисей руникалық жазуларынан «мін» сөзінің орнына «wп»⁷⁵, ал ХІ ғасыр ескерткіштеріндегі «мұз», «мойын» сөздері «буз»,

⁶⁸ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, ч. II. М., 1952, стр. 62.

⁶⁹ С. Куренов. Көрсетілген автореферат, 13-бет; Г. Кульманов. Геокленский диалект туркменского языка. Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1960, стр. 10; Х. Мухиев. Нохурский диалект туркменского языка. Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, стр. 7.

⁷⁰ А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. М.—Л., 1961, стр. 60-61.

⁷¹ М. Ряснен. Аталған еңбек, 147-бет.

⁷² Л. З. Будагов. Аталған сөздік, ч. I, 1869, 323-бет.

⁷³ Ж. Досқараев. Байганин ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 2-шығуы. Алматы, 1960, 13-бет.

⁷⁴ Ә. Құрышжанов. Қарақалпақ АССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. Сонда, 5-шығуы. Алматы, 1963, 158-159-беттер.

⁷⁵ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 371.

«бойын»⁷⁶ болып оқылудың өзі жоғарыда келтірген болжамды растай түседі. Сол пікірлерді қостай түсерлік факт бұл дыбыс алмасуларының тек қазақ тілі жергілікті ерекшеліктерінде ғана емес, басқа түркі тілдерінің диалектілерінде де тіл ерекшелігі ретінде байқалуы⁷⁷. *Б~м* дауыссыздарының алмасуы, айта берсек, түркі тілдерінің шеңберінен де асып, монғол тілінде де бой көрсетеді⁷⁸. Бұған қарағанда әсіресе, *б~м* дыбыстарының алмасуы өте ертеректе пайда болған құбылыс екендігі сезіледі.

Басқа түркі тілдеріндегі «б» дыбысының қазақ тілінде «м» дыбысына алмасуын сол сөздердегі келесі сонор «р», «л» дыбыстарының әсері деп көрсеткен болатын П. М. Мелиоранский⁷⁹. *Б~м* болып қалай, не себептен алмасуы жөнінен де кейінгі кездегі тюркологтардың біразы осы пікірден алшақ кетпейді. Мысалы, Н. К. Дмитриев бұл құбылысты сол сөздегі келесі еріндік дыбыстардың әсері деп түсіндіреді⁸⁰. Ал М. Ряснен бұл алмасуларды келесі буындағы мұрын жолды дауыссыздың әсері дей тұрса да: «Но иногда бывает трудно установить, который из согласных «б» или «м» является исконным, поскольку обратное явление, *м>б*, встречается как в тюркских, так и в монгольских языках»⁸¹, — дейді.

Говорда кездесіп отырған «нысы» сөзінің өзі де осы қиындықты дәлелдей түсетін сияқты. Бұл сөздегі келесі буын, жоғарыдағы көрсетілген қағидаларды бұзып, қатаң «с» дыбысынан басталып отыр, сөйте тұрса да, бастапқы «п», «м» дыбысына айналып отыр. Осындай жағдайларды көрсете келіп, Ә. Құрышжановтың «м»-мен «б»-ның алмасуындағы сұрақ әлі күнге тиісті

жауабын таба алмай келеді⁸² деген пікірін біз де қостаймыз.

Д/Т. Әдеби тілімізде «д» дыбысынан басталатын біршама сөздер говорда қатаң «т» дыбысымен алмасып айтылады. Бұл құбылыс сөз ортасында сирек ұшырасады. Айта кететін бір нәрсе, жергілікті жердегі қазақтар, сөз басында «д» дыбысын көп қолданатын түркі тілдерінің ішіндегі оғыз тобына жататын түрікмен халқының арасында отырса да, солардың тілінің әсері дерлік «т»-ның «д» дыбысына алмасуы байқалмайды.

Говорда «т» дыбысынан басталатын сөздерге мысал ретінде мына төмендегілерді келтіруге болады: *теңкию* — деңкию, *тар* — дар, *томалақ* — домалақ, *таяр* — даяр, *тоға* — доға, *тайын* — дайын, *тұшпан* — дұшпан, *топ* — доп, *төкір* — дөкір, *торба* — дорба, *жәнтік* — жәндік. М: *Теңкимей арағырақ отырың! Бізмықшырда адамдарды тарға тартпай-ақ, өрген керміш арасына тірілей салыпты. Сонан ел көшпелі болып таярланды. Был құмда жәнтіктің нешелер атасы бар* (эксп.). *Малдың қоралары жеткілікті таярланды* («Жұмысшы», 23/III-45).

т/д және *д/т* болып дыбыстардың алмасуы Қазақстан жеріндегі оңтүстік, батыс, шығыс облыстардың бірқатар аудандарында тіл ерекшелігі ретінде кездесуін былай қойғанда, Орынбор облысының Адамов, Бөрте аудандарының, Қарақалпақ АССР-ындағы қазақтардың және Қошағаш тұрғындарының тілдерінде де бар.

Қазақстан жеріндегі кейбір аудандарда «т» дыбысының орнына «д» қолданылуын Ж. Досқараев оғыз, қыпшақ тілдерінің (IX—XI ғасыр.) бір-біріне әсері деп қарайды⁸³. Бұл пікір шындыққа жақын. Өйткені XI ғасырдағы М. Қашғари сөздігінде түркі тілдерінің көбінде сөз басында «д»-мен айтылатын сөздерді қыпшақтар «т» дыбысымен айтады деген ескертпелер

⁸² Ә. Құрышжанов. Қарақалпақ АССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 5-шығуы. Алматы, 1963, 159-бет.

⁸³ Ж. Досқараев. Байғанин ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер. Сонда, 2-шығуы. Алматы, 1960, 11-бет.

⁷⁶ М. Кошғарий. Аталған сөздік. III том, 1963, 134, 183-беттер.

⁷⁷ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, ч. II. М., 1952, стр. 61; С. Куренов. Аталған автореферат, 13-бет; С. Аразкулиев. Аталған автореферат, 9-бет.

⁷⁸ Ц. Номинханов. О чередовании некоторых согласных в тюрко-монгольских языках. «Ученые записки КазГУ, им. С. М. Кирова». Том XIX. Алма-Ата, 1955, стр. 144.

⁷⁹ П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка, ч. I. СПб., 1894, стр. 21.

⁸⁰ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 31.

⁸¹ М. Ряснен. Аталған еңбек, 147-бет.

бар⁸⁴. Алайда, біз әңгіме етіп отырған говордағы *д/т* дыбыс алмасуын бірыңғай басқа халықтың тілінің әсері деуге болмайды. Өйткені, жоғарыда көрсетілгендегідей, қазақтармен аралас отырған түрікмендер көп жағдайда сөз басында ұяң «*д*» дыбысын келтіріп айтады. Сөйтсе де, бірлі-екілі сөздің дыбысталуында түрікмен тілінің әсері де болмай қалмайды емес. Бірақ сол сөздерді жете тексерсек, түрікмен тілінің байырғы сөзі болмай не иран-араб тілінен енген, не жалпы түркі тіліне ортақ сөз болып шығады. Мысалы, түрікмен тілінде «*таяр*» (даяр), «*топ*» (доп) болып дыбысталатын сөздерді алсақ (Рус.-туркм. сл., М., 1956), алғашқысы

«*تیار*» тұлғасындағы иран сөзі де⁸⁵, кейінгісі

«*تېق*» (*тепик*)⁸⁶ сөзінен қысқарған жалпы түркі тілдеріне ортақ сөз. Соңғы сөздің алғашқы дыбысталуы түрікмен тілінде сақталғанға ұқсайды. Ал иран сөзін түрікмендер қалай қабылдаса, жергілікті қазақтар да солай қабылдайды. «*Т*»-мен басталатын басқа сөздердің тағдыры туралы бұл пікірді айта алмаймыз. Біздің ойымызша, бұл құбылыс, бәрінен бұрын, ертедегі түркі тілдеріне тән «*т*»-мен дыбысталған сөздердің сақталып қалған ізі болуы ықтимал.

Көптеген ғалымдардың көрсетуі бойынша, алғашқы пайда болған «*т*» дыбысынан ұяңдау нәтижесінде «*д*» дыбысы келіп шыққан⁸⁷. Егер бұл пікірлер дұрыс болса, қазіргі әдеби тіліміздегі сөз басындағы «*д*» дыбысы ұяңдау нәтижесінде пайда болып, кейін қалыптасып кеткен де, аз зерттеліп отырған говордағы кей сөздерде «*т*» дыбысы өзінің алғашқы қатаңдық қалпын сақтап қалған. Сақталып қалуға мүмкін дейтін тағы бір себебіміз, XVII ғасырдағы Әбілғазы шығармасында сөз басында «*д*» дыбысы тек «*кірме*» сөздерде ғана кездесіп, түркі тілдерінің байырғы сөздеріне тән еместігі көрі-

неді⁸⁸. Бұған қарағанда Орта Азия түркі тілдерінде «*т*» дыбысын қолдану жиі болғандығы және бергі уақыттарға дейін созылғандығы білінеді. Оғыз тобына жататын тілдерде сөз басында көбіне «*д*» дыбысы қолданылды дей тұрсақ та, олардың диалектілерінде «*д*» орнына «*т*» дыбысы қолданылатындығы бар⁸⁹. Мұның өзі «*т*» дыбысы сол тілдердің өзінде де сақталғандығының айғағы іспеттес.

С/Ш. Шұғыл дауыссыздардың ішінде әдеби тілімізде «*с*» дыбысымен айтылатын бір бөлек сөздердің говорда «*ш*» дыбысымен қолданылатындығын көрсетуге болады. Басқа дыбыстардың өзара алмасуынан бұл дыбыстардың алмасуындағы азын-аулақ өзгешелігі — тек сөздің орта шенінде ғана кездеспей, ішінара болса да сөз басында, кейде аяғында да ұшыраса беретіндігі. Сөз ортасындағы алмасуларына мысал: *қыштау* — *қыстау* (етістік), *тышқары* — *тысқары*, *оқшау* — *ұқсау*, *өштіп* — *өстіп*, *қоштау* — *қыстау*, *ешек* — *есек*, *қошмаша* — *қосымша*, *машқара* — *масқара*, *мышық* — *мысық*. М: *Жыршыны шамадан тыс қыштамаң. Машқара қылып, бүлікті де шығарып жүрген осы әйел* (эксп.). — *Сіз сияқты мәдениеттен хабары жоқ көргенсіздер келіп, өштіп мазамызды алады да жүреді* («Жұмысшы», 12/III-37). *100 ешектең 100 күре алып, оны аман өсіруді өз міндетіне алды* (Бұл да сонда, 22/III-46).

с/ш алмасуының сөз басында келуі:

Шермеу — *сермеу*, *шайқымазақ* — *сайқымазақ*.

М: *Домбыраны да оңды, солды шермейді екен. Шайқымазақ шайтан ісі, жассың, саған керегі жоқ* (эксп.).

с/ш сөз аяғында мына бір сөздерде алмасып келеді: *зияндаш* — *зияндас*, *құрдаш* — *құрдас*. М: *Мені көрсези яндашы бардай-ақ, ілігісе түседі. Екеуіміз бір жылда туылған, түйдей құрдашпыз* (эксп.).

⁸⁴ Н. Т. Сауранбаев. Некоторые черты древнетюркского языка. «Вестник Академии наук Казахской ССР», 1948, № 12, стр. 13-14.

⁸⁵ Л. З. Будагов. Аталған сөздік, I, 1969, 412-бет.

⁸⁶ М. Кошғарий. Аталған сөздік, III, 1963, 106-бет.

⁸⁷ А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. М.—Л., 1961, стр. 60; М. Ряснен. Аталған еңбек, 138-бет.

⁸⁸ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 121.

⁸⁹ Р. Бердыев. Диалектные данные туркменского языка — один из источников при разработке сравнительной грамматики тюркских языков. В кн.: «Вопросы диалектологии тюркских языков», т. III. Баку, 1963, стр. 21.

Ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде жоғарыда кездескен говордағы бірқатар сөздердің (есек, мысық, қыс т. б.) «ш» дыбысымен жазылғандығы көрінеді⁹⁰. Қыпшақ тілдеріне тән «Codex cumanicus»-та да Радловтың көрсетуінше «ш» дыбысы бірқатар сөздерде «с»-мен жарыса қолданғандығын айта келіп, бұл ескерткіштегі «ш» дыбысымен келетін сөздердің көбінің «с»-мен жазылуын, оның бірінші бөлімін жазушы адам фурланец болғандықтан, иран тілінен енген сөздердегі «с» мен «ш»-ны ажырата алмауынан деп біледі⁹¹. Проф. Н. Сауранбаев М. Қашғари сөздігінің өзінде де сөз соңындағы «с» мен «ш»-ның алмасуының өзі дәл ажыратылмағандығын айта келіп, мұның өзі сол кездегі түркі тайпаларының жазба тілінде сол дыбыстарды (с, ш) арабтың ش дыбысы арқылы берудің дәстүрге айналуынан деп біледі. Солай дей тұрса да, орхон-енисей жазба ескерткіштеріне сүйене отырып, с/ш алмасуын өте ертедегі құбылыс екендігін көрсетеді⁹².

Осы жағдайларды еске алсақ, говорда кездесіп отырған с/ш дыбыс алмасуындағы құбылысты ескінің ескерткіші деп қарауға да болар еді. Бірақ соның сақталуына белгілі бір себеп болу керек, сол себептің негізгі көзі — «ш»-мен сөйлейтін тілдердің әсері деу орынды көрінеді. Сондықтан да Ә. Құрышжановтың осы іспеттес пікірін⁹³ қуаттай түскіміз келеді.

Көрсетілген пікіріміз дәлелді болуы үшін, говордағы кездескен «ш» мен айтылатын сөздердің түрікмен тілінде қалай дыбысталатындығына нұсқап өтейік: «тышқары» сөзі аталған тілде «дашқары», «ешек» — эшек, «қошмаша» — гошмача, «мышық» — пишик (Рус.-туркмен. сл., М., 1956).

Ж/Д. дүз — жүз, дүзу — жүзу. М: Кейде үш дүздің де баласы дейміз. Көбіміз өзен, дариядан

⁹⁰ М. Қашғарий. Аталған сөздік. I. Тошкент. 1960, 143-бет; III, 1963, 140-бет.

⁹¹ В. В. Радлов. О языке куманов по поводу издания куманского словаря. СПб., 1884, стр. 30-32.

⁹² Н. Т. Сауранбаев. Некоторые черты древнетюркского языка. «Вестник Академии Наук Казахской ССР», 1948, № 12, стр. 13-15.

⁹³ Ә. Құрышжанов. Қарақалпақ АССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері»; 5-шығуы. Алматы, 1963, 161-бет.

алыспыз, суға дүзу дегеннің не екенін де біле бермейміз (эксп.). Қазақ тілінде бұл дыбыс алмасуын ерте-ректе П. М. Мелиоранский көрсеткен болатын⁹⁴.

Қазақстанның әр түкпірінен және одан сыртқары жерлерден жиналған материалдардың қайсысында болмасын жергілікті тіл ерекшелігі ретінде ж/д дыбыс алмасуы белгілі бір санамалы сөздердің көлемінен аспайды да, әрі сол сөздер қай жерде кездессе де қайталанып отырады. Ол сөздер: дүз (сан есім), дүз (пышақтың жүзі, адамның жүзі, т. б.) дүзік, (жүзік) дүзу (жүзу), дүздесу (жүздесу). Бұлардан басқа ешбір сөзде ерекшелік ретінде ұшырамайды.

Жоғарыдағы келтірілген сөздердің алғашқы буыны — «дүз» үш дыбыстың құрандысынан тұр. Біздің ойымызша, осы үш дыбыстың кез келген біреуінің орнында басқа бір дауыссыз тұрса ж/д болып алмасуы екі талай болар еді. Бұл дыбыстардың алмасуында мынадай тарихи заңдылық болса керек. Жоғарыдағы сөздердің қай-қайсысы болса да ертеректе аффрикат, ж(дж) дыбысымен басталған болуға тиіс. Келе-келе қазақ тілінің қалыптасуының нәтижесінде аффрикат «дж» тек жалаң «ж» дыбысына ауысқандығы даусыз мәселе. Жалаң «ж» дыбысына қалыптаса бастаған артикуляциялық органдарға енді «дж» аффрикатын айту белгілі жағдайда қиындыққа соқтыратыны өзінен өзі түсінікті. Осыдан келіп, бұрынғы «джүз», «джүзік» болып дыбысталатын сөздердегі «д» түсіріліп, «жүз», «жүзік», болып дыбысталып, мұның өзі қазіргі кездегі әдеби тілімізде қалыптасқан түрі делік. Біздіңше, «дүзік», «дүз» сөздерінің келіп шығуында да таза фонетикалық заңдылық барлығы байқалады. Алғаш «джүзік», «джүз» болып айтылған сөздердегі алдыңғы қатар келген екі дауыссыздың бірі бертін келе, қазақ тіліндегі мұндай дауыссыздардың қатар келмейтін заңдылығына байланысты түсіп қалу қажеттілігі туса керек. Сонда түсіп қалуға бейім дыбыс «ж» болуы тиіс. Өйткені сол буынның соңындағы «з» дыбысы да «ж» сияқты дауыс қатынасына қарай ұяң болса, артикуляция жағынан екі дыбыста палаталь фонемалар. Осы жағдайлармен байланысты «джүз» сөзіндегі «ж» дыбысы

⁹⁴ П. М. Мелиоранский. Аталған еңбек. II, 1897, 9, 71-беттер.

түсіріліп, «*дүз*» болып айтылуы ықтимал. Соңғы құбылыс, қазіргі ерекшеліктеріміздің негізі болмады ма екен? Мұнда (*джүз* > *дүз*) еріндік қысаң дауысты «*ү*» дыбысының да белгілі бір дәрежеде ықпалының болғандығын еске алмасқа болмайды. Өйткені ашық дауысты дыбыстармен келген бір буынды осы іспеттес «*жаз*», «*жез*», «*жол*» сияқты сөздерде мұндай құбылыстарды көре алмаймыз. Бұл сөздердегі (*жаз*, *жез*, *жол*) дауыстыларға қарағанда «*ү*» дауысты дыбысы редукцияның жемісі. Осы редукцияның нәтижесінде жоғарыдағы құбылыс пайда болған тәрізді.

Дауыссыз дыбыстарға байланысты ерекшеліктерді аяқтай келіп, мұндағы басты құбылыстардың ең көбі, молырағы дыбыстардың өзара алмасуы екендігін аңғарттық. Бұл дыбыс алмасуларының өзі де көбіне жалпы түркі тілдеріне ортақ заңдылықтардың нәтижесінде туып отыратындығы байқалды.

Говордағы фонетикалық ерекшеліктерді жинастыра келгенде мына қорытындыға тірейді:

Біріншіден, дауысты, дауыссыз дыбыстардың өзара алмасуы жергілікті тіл ерекшелігінде жалпы сөздерді қамтитын құбылысқа айналмай, тек белгілі сөздер тобына ғана тәндігі көрінеді. Бұл жағдай тек зерттеліп отырған говорға ғана тән емес. Қазақстандағы зерттелген говорлар мен жергілікті тіл ерекшеліктері жөнінде жиналған материалдардан да осыны көруге болады.

Екіншіден, зерттеліп отырған объект «*ч*» дыбысының қолданылуы ретінде Қазақстан жеріндегі кейбір говорлармен шендесіп, сәйкес келе тұрса да, олардан өзіндік өзгешелігімен ерекшеленетіндігі байқалады. Басқа «*ч*» дыбысы қолданылмайтын жергілікті тіл ерекшеліктерінен оның бұл басты айырмасы болып саналады.

Екінші тарау

ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Бұл жерде мекендеп отырған қазақтар туыстас халықтар — түрікмен, өзбек, қарақалпақтардың құшағына кіріп, қоян-қолтық отыр. Сондықтан да бұл говорда қазақ тілінің басқа говорларында кездесетін сөздермен қатар, оларда ұшыраспайтын тың да, соны мағыналы сөздерге жиі тап боламыз. Мысалы: *астақта* // *аштақта* (етке салатын нанды ысқанда астына салынатын тақтай), *кәт* (кереует), *тікеш* (тандыр пешке не табаға пісірілетін нанның бетіне өрнек салатын құрал), *зағыма* (түбі тайыз, беті жалпақ ыдыс), *құм* (құмыраның үлкен түрі) т. б. сөздер үй тұрмысына қажетті заттар тобына жатады. Лексиканың басқа топтарына жататын *жоран* (носки), *мәшауа* (мәш деген дәнді дақылдан істелетін тағам), *шекиде* (сүзбе), *пендір* (брынза), *қырда* (ұсақ ақша), *алақшын* (пештің аузындағы шоқ жаятып орын) іспеттес сөздер де говордың ерекшелігін таныта түседі. Бұл бір жағы болса, екіншіден, әдеби тілде кездесетін кейбір сөздер тұлғасын сақтай отырып, говорда мағына жағынан басқа ұғымға ие болады. *Кебеже* (ертеректе түйемен көшіп жүрген кездерде, бала, әйелдер отыратын түйе үстіне орнатылатын нәрсе), *айна* (әйнек), *алаша* (жақсы тұқымды түйе мен жабыдан туған түйенің нашар түрі), *қоздау* (сиыр, жылқы малының төлдеуіне де қолданыла беретін етістік түрі), *шығару* (аяқ киімді шешу мағынасында) сияқты көптеген сөздерді келтіруге болады. Бұл туралы лексиканың семантика категориясында әңгіме болатындықтан, көп тоқталып жатуды артық көрдік. Соңғы келтірген сөздердің әдеби тілдегі мағыналары әр кімге де аян.

Говордың лексикалық ерекшеліктері құрамы жағынан екі саладан тұрады. Оның бірі — тіліміздің дамуының өткен дәуірлеріне тән тайпалық, рулық тілдердің сақталып қалған сарқындылары, көне табы болса, енді бірі — өздері ортасында өмір сүріп отырған басқа халықтардан енген, говор үшін «кірме» сөздер. Кірме сөздің дені қай халыққа тән дегенді ашып айтуға мүмкіндік бар. Оны нұсқайтын көрсеткіш — лексикалық ерекшеліктегі сөздер. Аралас отырған халықтардың ішінде әсерін мол да көлемді тигізуші — түрікмен халқы. Түрікменстан батысындағы (Красноводск төңірегі, Қарабұғаз, Небитдаг маңы) қазақтар көбіне-көп түрікмен халқымен, оның ішінде өмүт тайпаларымен араласа орналасқан да, солармен тікелей қарым-қатынаста, Ашхабад, Мары, Байрам-Али төңірегіндегі қазақтар түрікменнің өмүт, теке т. б. тайпаларымен қатар өзбектермен де аралас отырып, солармен тығыз қарым-қатынаста. Әсіресе республиканың солтүстігіндегі Ташауыз облысындағы қазақтардың орналасуы басқаша. Мұндағы қазақтар туыстас халықтың үшеуімен — түрікмен, өзбек, қарақалпақтармен «тоңның ішкі бауындай» бір-бірімен аралас отырады. Міне осы жағдайлар зерттеліп отырған говордың лексикалық ерекшеліктеріне түрліше әсерін тигізген. Бұл әсерден туған ерекшеліктердің тек лексика бөліміне ғана қатысы бар. Ал, фонетика мен грамматикалық ерекшеліктерге қазақтардың жоғарыдағыдай көршілес орналасу жағдайы әсер етпейді.

Бұл сияқты говордың бір саласында (лексика бөлімінде) ғана кездесетін болмашы сөздер тобы говордың жалпы нұсқасына нұқсан келтіре алмайтындықтан бөліп-жарып қарауды лайықсыз санадық.

Лексиканың ішкі мағыналарын аша түсуде жердемдесетін лексикология, семасиология, этимология сияқты тарауларымен қатар әр тараудың іштей бөліністері — категориялары бар. Осы категорияларды қысқаша шолып өту міндет.

1. Синонимдер

Кіріспе бөлімде көрсетілгендегідей, бұл говордың Қазақстан территориясындағы зерттелген басқа говорлардан (Маңғыстау, Арал, Шу говорларынан) айырық-

ша ерекшелігі — екі тілділік (двуязычие). Говорға тән байырғы сөздермен бірге басқа тілдерден (әсіресе түрікмен тілінен) кірген сөздер жарыса және жиі қолдану нәтижесінде синоним сөз қатарлары молая түседі. Конкретті зат атауларымен байланысты говордағы *темір жаба, шаршақ* (шөп үйетін айыр); *қайыш, күртік* (етке салатын нан); *баспа, зәңгі, теппе* (баспалдақ); *деріс, күбір, төгін* (көң) сияқты синонимдік қатарлар немесе абстракт ұғымға байланысты — *дәп, тәр, үрдіс, насты, дүзгін* (дәстүр, әдет-ғұрып); *деңгене, аяқтаспа* (малды сойып, етін жіліктеп не аяқтап бөліп алу) тәрізді синонимдер, тіпті белгілі бір құбылыстың, заттың сирек болып тұратын қалпын білдіретін *тоғайда, шанда, шығайда* іспеттес синонимдік топтар кез келген контексте бірінші орнына бірі талғанбай қолданыла береді. Мұның өзі олардың мағыналарының тек жақын ғана емес, бірлестігін де аңғартады. Мыс: *Халқымыздың дәбі емес пе?* деген сөйлемдегі «*дәп*» сөзінің орнына жоғарыдағы келтірілген синонимдік қатардағы сөздердің қайсысын қойса да, сөйлемнің мағынасына да, оның түсінігіне де, құрылысына да нұқсан келмейтіндігі байқалады. Сондай-ақ, «*Ұштан, етке күртік салдың ба?*» деген сөйлемдегі «*күртік*» сөзінің орнына «*Ұштан, етке қайыш салдың ба?*» деп айтқаннан сөйлемнің түсінігіне ешқандай зақым келіп тұрған жоқ.

Белгілі бір заттың сынын, сипатын немесе адамның түрін, реңін білдіретін синонимдер үнемі бұлай қолдануға ырық бермейді. Мысалы: *самсық, самас, нәскүр, нәкөс* сөздерінің қай-қайсы болса да адамның есінің жарымдығын, кемістігін білдіріп, кемсіну мағынасында қолданылады. *Нәрегей, шергелтей* сөздері говорда әлсіз, нәзік мағыналарының орнына қолданылады. Осы көрсетілген екі синонимдік қатарлардағы сөздердің қолдануы таңдауды, талғамды қажет етеді. Олардың қолданылуы сөйлеуші адамның кемітпекші, мұқатпақшы болған адамын қай дәрежеде, қаншалықты мөлшерде жамандағысы келуіне байланысты. Мыс., «*Осы самсықтығыңды қашан қоясың?*» деген сөйлемде сөйлеуші адам, екінші адамды өте жиренішті, жек көрінішті дәрежеде көрсету үшін, әдейі «*самсық*» сөзін қолданып отыр. «*Ол бір самас жан ғой*» деген

сөйлемде, осы сөйлемнің иесі үшінші біреудің мінезіндегі, ісіндегі кемістікке алғашқы сөйлемдегіден салқын қарау нәтижесінде «самас» сөзін әдейі таңдап қолданады. Бұл келтірген мысалдар кейбір синонимдік қатарлардың мағыналарының тек жуық екендігін ғана ұғындырады.

Істің бітуін, аяқталуын білдіретін говордағы *құтару* (бітіру), *сауылу* (біту, тарау) сөздерінің бірінің орнына бірі қолданылуының аясы сынды, сипатты білдіретін синоним қатарларынан да тапшы. Мысалы «*Балам жетінші класты құт арды*» деген сөйлемдегі «*құтарды*» етістігін «*сауылу*» етістігімен ауыстыруға тіпті де мүмкін емес. Ауыстыра қойған күнде сөйлемнің түсінігі бұзылып, тыңдаушының ешнәрсе ұқпай қалуы анық. Ал «*Той сауылғаннан кейін әм ішіпті*» деген сөйлемдегі «*сауылғаннан*» етістігін «*құтару*» етістігімен алмастырғаннан сөйлемдегі ой жүйесі бұзылмай, тыңдаушыға түсінікті қалпында қалады. «*Той құтарылғаннан кейін әм ішіпті*» деуге әбден болады. Бұдан көрінетіні, говордағы синонимдік қатардағы сөздердің біреулерінің қолдану өрісі кең де жанды-жақты, кез келген контексте орын ала алатындығы, ал кейбіреулерінің говорда пайдалану өрісі тар, белгілі бір контексте ғана орны барлығы.

Жергілікті халықтың тілінде күнделікті тұрмыста, өзара қарым-қатынаста синонимдердің қолданылуы бір тегіс емес. Олардың кейбіреулері жарыса, жиі ауызға алынып отырса, ал енді біреулері сирек айтылады. *Қаста, кесел, сырқос* (ауру, науқас) сөздерінің күнделікті қолдануда жиі де жарыса ұшырасатындары соңғы *кесел* және *сырқос* сөзі, *қаста* сөзінің қолданылуы басқаларға қарағанда говорда сиректеу ұшырасады. Абстракт ұғымды білдіретін *ыбғал, талай* (тағдыр, талан) сөздерінің соңғысы алдыңғыға қарағанда жиі қолданылып, сөйлем ішіндегі түрлі контексте келе береді. Дәл осындай жағдай *заңдас, меңдес* (ұқсас, сәйкес), *бойлай, мыдам* (үнемі, ылғи), *қайып, ұғыры* (реті, жөні) синонимдік қатарлардың әрқайсысында кездеседі. Аталған сөздердің ішінде *меңдес, бойлай, ұғыры* сөздері өздеріне жақын мағыналас басқа сөздерден гөрі жиі қолданылып, ауызға тез түсіп отырады. Синонимдік қатарлардың *қаридар, мүтәж* (мұқтаж, зәру); *әми, сада* (надан, қараңғы); *қарым, тире, тақта, тәбие* (ру,

ата) сияқтылары әр уақытта тең дәрежеде, жарыса пайдаланылады.

Әрбір синонимдік қатардағы сөздердің бірінің жиі, бірінің сирек қолданылуының мәнісі неде? Говорда *ұрыс, сауаш* («соғыс» мағынасында) деген сөздердің қай-қайсысы болса да қазақтың әдеби тілінің нормасы емес, бұл екі сөздің екеуі де түрікмен тілінен ауысқан сөздер. Солай бола тұрса да бұлардың алғашқысы («ұрыс» сөзі) соңғыға қарағанда (*сауаш*) жергілікті қазақтардың тілінде жиі қолданылады. Оның басты себебі, түрікмен тілінде ертеден қатар қолданылып келе жатқан, «*сөвеш*», «*ұрыс*» сөздерінің соңғысы қазіргі таңдағы түрікмен тілінің әдеби нормасына еніп, жиі қолданылатындығынан. Түрікмендер жиі қолданып отырған «*ұрыс*» сөзі қазақтар тіліне де енуі заңды. Осы әсер «кірме» сөздің жиі қолданылуын тудырады. Ал сонымен жақын мағыналас «*сауаш*» сөзі түрікмендердің өзінде де сирек қолданылады. Соның салдарынан жергілікті қазақтар тілінде мұндай сөздер тек қарт кісілер тілінде немесе ескі батырлар жырында кездеседі. Мысалы:

*Барақ қарсы тұрғансын,
Сауаш-майдан құрғансын,
Алакөбік сол қалмақ,
Көп оғына жол салды.*

(«Барақ батыр» жырынан).

Говорда ұшырасатын синоним сөздер тек бұлармен шектелмейді. Олар көлемі жағынан лексикалық ерекшеліктегі категориялардың қайсысынан да басым жатыр. Солардың кейбіреулерін санап қана өтеміз: *сібірткі, сіпсе* (сыпырғыш); *пенжіре, тырнақ* (шамның пияла кигізетін жері); *кенеп, мешок* (қапшық); *байпақ, ұйық* (пима); *түбінен, өзбастан* (әуелден, о бастан); *ауызды, тақуа-тақтақ* (шешен); *мырық, сәпек* (жаман); *қомпақ, ауыс, оданы* (ерсі, оғаш); *қатишық, қосанды, қосуыт* (аралас, қоспасы бар зат); *сыбай, қоңсы, іргелес* (көрші); *әулие, қауым, қойымшылық* (молалардың жиыны); *аула, әйет* (дуал); *тоң шот, шоқыр* (қайла); *аяқкөпір, паяпіл*, (адам өту үшін арыққа салынған көлденең тақтай); *жылмала, майқалақ* (үй сылайтын қалақ); *алжасу, кермар* (жанжалдасу, ұрысу); *кереге қаптал* (үйдің қабырғасы) және т. б.

Қорыта келгенде, говордағы синонимдердің негізгі көзі — басқа туыстас тілдерден, атап айтсақ, бөрінен бұрын түрікмен қала берді өзбек, қарақалпақ тілдерінен кірген сөздер.

2. Көп мағыналы сөздер мен омонимдер

а) Говордағы көп мағыналы сөздердің пайда болу жолдары әр түрлі екендігін мына мысалдардан көруге болады. *Сұқпа*: бірінші мағынасы — столдың астындағы суырмалы жәшігі, екінші мағынасы — қайықтың ортасына желкен тағу үшін кигізілетін ұзынша тақтай (киль). Тұлғасы жағынан айырмасы жоқ, мағыналары ерекшеленіп тұрған бір ғана сөздің омонимге жатпай, көп мағыналы сөздер қатарына жатуының мәні — оның әуелде бір түбірден шығуы. «*Сұқпа*» сөзінің түбірі «*сұғу*» етістігі де, оған қазақ тіліндегі етіс сөзден есім тудыратын *-ла* жұрнағының қосылуы нәтижесінде жаңа бір ұғым пайда болып, ол ұғым говорда атқаратын қызметі жағынан біріне бірі ұқсас екі затқа ат болып тағылып отыр.

Говорда кездесетін «*көрпеш*» сөзінің үш түрлі мағынасы байқалады: 1) кенже туған қозы; 2) жоңышқаның ең соңғы орып алынғаны; 3) жаңа туған қозыны салу үшін арнайы қазылған шұқыр.

Көрпеш сөзінің алғашқы түбірі «*көрпе*» болғандығын ескі жазба ескерткіштерде кездестірумен бірге, қазіргі түркі тілдерінің кейбіреулерінде сақталғандығын байқаймыз. М. Қашғари сөздігінде

(*көрпә жәміш*) — бір рет теріп алынғаннан кейін, екінші рет шыққан жеміс; жазды күні туған балаға, қозы, лақ, бұзауларға да *көрпә* дейді¹, — деп көрсетеді. Немесе

көрпәленді — орылғаннан кейін жаңадан шөп өсіп шықты².

Түрікмен тілінде «*көрпе*»: 1) кіші, 2) жас; жаңа орылған шөп мағыналарын берсе (Түркмен.-рус. сл.,

1940), қарақалпақ тілінде «*көрпе*» — жоңышқаның балаусасы (Қарақал.-рус. сл., 1958).

Сейтіп бұл сөздің өзі, негізінен, түркі тілдеріне ортақ болуымен бірге, алғашқы мағынасы — жас, жаңа шыққан шөп екен де, оның өзі ерте кезден-ақ ауыспалы мағынаға көшіп, кенже туған балаға, жазда туған төлге қолданылғандығы көрінді. Говордағы «*көрпеш*» сөзінің екі мағынасы анықталды, ал қалған үшінші мағынасы — жерден қазылған шұқыр, жас қозыны сақтайтын орын болғандықтан, «*көрпеш*» атын оған да екеліп теліген.

«*Тәр*» сөзінің де екі мағынасы бірінен біріне ауысқан деуге болады. Бұл сөздің бірінші мағынасы — дәстүр, әдет-ғұрып болып келеді де, екіншісі — рет, мән, жөн мағынасына ие болады. Ең алғашқы мағынасы «дәстүр», «әдет-ғұрып» екендігі дау тудырмайды. Өйткені көне түркі жазбаларының ескерткіштерінде:

töru немесе *töry* — заң, дәстүр, әдет-ғұрып³. *تۈرۈ*
töry — дәстүр, әдет-ғұрып. *Әл қалыр töry қалмас* — ел қалса да, дәстүр қалмайды⁴. *تۈرۈ* — дәстүр, заң (шағатай, татар тілінде)⁵.

Әлбетте, адамға бір нәрсенің жөнін, ретін тауып істей білу, елі қабылдаған дәстүр, заңға байланысты. Әдет-ғұрып, дәстүрдің шеңберінен шықпай әрекет етуші адамды халық әр уақытта «бір нәрсенің жөнін, ретін біліп істейтін адам» деп мадақтайды, құрмет етеді. Осылайша «*тәр*» сөзінің көп мағыналық мәнісі тууы ықтимал.

Говорда кездесетін «*пашақ*» сөзінің екі мағынаға ие болуының жолы тіпті басқаша. *Пашақ*: 1) қауын-қарбыздың дәні; 2) жеп болғаннан кейінгі қауын-қарбыздың сыртқы қабығы. Шындап келгенде, бұл сөз бастапқы кезде бір ғана мағынаға ие болуы мүмкін. Қазіргі кездегі кейбір түркі тілдерінде говордағы «*пашақ*» сөзі «қабық» мағынасын береді: түрікменше: *пачак* — қауын, қарбыз, асқабақ қабығы (Туркм.-рус.

³ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, 433-бет; Памятники древнетюркской письменности в Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959, стр. 104.

⁴ М. Қашғарий. Аталған сөздік. III том, 240-бет.

⁵ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том I. СПб., 1869, стр. 390.

¹ М. Қашғарий. Девону луғотит турк. I том, Тошкент, 1961, 393-бет.

² Сонда, III том, 1963, 217-бет.

сл., 1940); өзбекше: *пучоқ* — жемістің, жұмыртқаның т. б. қабығы (Узб.-рус. сл., 1959); қарақалпақша: *пошақ* — қабық (Рус.-каракал. сл., 1947).

Бұл сөздің XV ғасырдағы мағынасы жоғарыдағы говордағы мағыналардың біріншісіне сәйкес келіңкі-рейді.

باشاق *basaq* — егіннің басы, дәні (колос)⁶. Осы фактілерге қарағанда «*пашақ*» сөзінің алғашқы мағынасы «дән», «ұрық» екендігі немесе «қабық» екендігін айыру қиын. Мүмкін алғашқы кездердің өзінде де осындай екі мағынаға ие болуы. Ондай жағдайда омонимге жатқызу жөн болар еді. Қалай болған күнде де бұл жерде екі мағынаның қайсысы да бірінен бірі мағына жағынан онша алшақ кетпейтіндігі еске алынып, алғаш бір мағынадан өрбуі мүмкін деп жорамал жасадық.

Говорда көп мағыналы сөздер мол-ақ. Қалғандарынан бірнешеуін атап өтейік. Олар: *жеңсе* — 1) ерлердің шолақ жеңді көйлегі; 2) балықшылардың балық сойғанда, тиегенде жеңнің сыртынан киетін матадан тігілген арнаулы зат; *белағаш* — 1) үйдің төбесіне салатын жуан ағаш; 2) киіз үйдің киіз есігіне көлденең салынатын ағаш; 3) қайықтың түбіне ұзынынан салынған ағаш. Міне, осылар сияқты *сапалақ*, *сулық*, *тырнақ* сөздерінің әрқайсысының екі-үштен мағыналарын кездестіреміз және әуелгі кезде белгілі бір затқа берілген атау, кейін пайда болған заттардың алғашқы затпен атқаратын қызметінің, не құрылысының ұқсастығының нәтижесінде, алғашқы заттың атауымен пайдалана отырып, говордың лексикасында көп мағыналы сөздер категориясын тудырғандығы көрініп отыр.

ә) Говордағы омоним сөздердің бірі — ру, тайпа тілдерінің қалдығы, ізі болып келіп отырса, екіншілері — туыстас түркі тілдерінен немесе иран, араб тілдерінен ауысқандығы анықталады.

«*Бағана*» сөзінің екі мағынасы бар: 1. Түйе бақайларының құрттап ауруы; 2. Қаракүл қозының елтірісі. Бір сөзге таласып тұрған осы екі мағынаның не бір ұқсастығы, немесе шыққан тегі жағынан, не атқаратын қызметіне қарай деген сияқтылардан бір-біріне ешқандай жақындығы жоқтығы қазірдің өзінде байқа-

⁶ А. К. Боровков. «Бада и ал-лугат». М., 1961, 133-бет.

лып тұрса, ертеректе де болмағандығын мына мысалдардан көруге болады:

بقانق (бақанақ) — айыр тұяқтылардың екі тұяғының арасы не екі тұяқтың бірі.

بقنيق (бақанук) — мал тұяғының үстіндегі және астындағы ет бөліктері⁷. Келтірілген фактіге сүйене отырып, говордағы түйе бақайының құрттап ауыруы «*бағана*» атаулының негізі малдың тұяғы немесе тұяқтың етімен байланысты екендігі, кейін келе тұяққа түскен аурудың «*бағана*» болып аталғандығы анықталады. *Бағана* сөзінің екінші мағынасының сыры тіпті басқа. «*Бағана*» сөзінің екінші мағынасы — қаракүл қозының терісі дегенді говор басқа тілден ауыстырып алған. Атап айтқанда, түрікменше: *багана* — қозының терісі, елтірісі (Туркм.-рус. сл., 1940). «*Бағана*» сөзі фонетикалық өзгеріске ұшырап, «*бағана*» тұлғасында көрініп тұр. Түрікменше «*бағана*» сөзінің өзі әуелден тері мағынасына ие еместігін әшкерелейтін тағы бір факт бар.

باغه (түрік тілінде) — қозы⁸. Мұның өзі «*бағананың*» алғашқы мағынасы «қозы» болғандығы, ол бертін келе оның терісіне ауысқандығының айғағы. Сөйтіп, қазіргі говорда екі мағынаға ие болып тұрған «*бағана*» сөзі әуелден бір-бірімен мағыналық ұқсастық, жақындығы жоқтығымен қатар, екі мағынасының екеуі де түркі тілдеріне тән екендігі байқалды. Омоним сөздердің кейбір мағынасы говорға туыстас түркі тілдері арқылы басқа бір шығыс халықтарынан келіп кіргендігі көрінеді. *Шайыр*: 1) ақын; 2) шөптің бір түрі. Осындағы бірінші мағынаға ие болып тұрған «*шайыр*» сөзі не түрікмен, не өзбек, не қарақалпақтың байырғы сөзі болмаса да, бұл сөз арабтардан аттары аталған халықтардың тіліне өте ертеде кіріп, сол халықтардың байырғы тілінен бетер мықтап орын теуіп, бекініп алған. Мыс., түрікменше: *шахыр* (Рус.-туркм. сл., 1956); өзбекше: *шоир* (Рус.-узб. сл., 1959); қарақал.: *шайыр* (Рус.-каракал. сл., 1947). «*Шайыр*» сөзінің түркі тілдеріне өте ертеден орналасқандығын

⁷ М. Кошғарий. Аталған сөздік, III том, 192-бет.

⁸ Л. З. Будагов. Аталған сөздік, I, 233-бет.

көне түрік жазуларының ескерткішінен байқауға болады. Онда: *Sair* (арабша) — ақын⁹ деп көрсетілген. XIX ғасырдың аяқ кезіндегі Л. Будаговтың сөздігінде: *шаирь* — ақын, өлең жазушы¹⁰. Әңгіме болып отырған сөздің екінші мағынасы — шөптің бір түрі болса, оның бірінші мағынамен жанасатын реті жоқ. Сондықтан да, шын омоним. *Күде* сөзінің бірінші — қоржын аузының ілгері — мағынасы говордың өзіне тән сөз болса, екінші — шөмеле, үйінді мағынасы түрікпен тілінен кіріп, алғашқы мағынамен бірге омоним жасап тұр. Бұл жерде зерттеліп отырған говордағы омонимдердің бәрін қамту мүмкін болмағандықтан қалғандарының бір тобын атап өтумен қанағаттанбақшымыз. *Қоза*: 1) жаңғақ; 2) мақтаның гүлі түскеннен кейінгі өсіп шығатын түйіншек. *Алқа*: 1) құлып; 2) топ, жиын. *Сабақ*: 1) сырға; 2) жіп. *Тақта*: 1) бірқатар, біраз мағынасын береді; 2) ру.

Говорда кездесіп отырған омонимдердің жасалуы жолдарында әртүрлілік бар. Олардың ішінде лексикалық тәсіл арқылы жасалудан гөрі морфологиялық және фонетикалық тәсілдер арқылы жасалғандары жиі. Сабақ сөзінің алғашқы түбірі «*сап*», ал «*ақ*» қосымша екендігі күмән келтірмейді.

Говордағы омонимдердің бірқатары фонетикалық тәсіл арқылы жасалған. Омоним жасаудың бұл тәсілі, әсіресе, басқа тілден ауысқан сөздердің фонетикалық өзгеріске түсуімен сипатталады. Мысалы, «ақын» мағынасын беріп отырған «*шайыр*» сөзінің дыбысталуы араб тілінде дәл говордағыдай еместігі анық. «*Шайыр*» сөзінің араб тілінде дыбысталуының өзін былай қойғанда, туыстас түркі тілдерінің әрқайсысында әр түрлі дыбысталауының жоғарыда көрсете кеттік. Мақтаның гүлі түскеннен кейін өсіп шығатын түйіншек әрі жаңғақ мағыналарына ие болып отырған «*қоза*» сөзінің де говорға кірмей тұрған кездегі дыбысталулары әр түрлі. Бірінші мағынасында бұл сөз түрікмен тілінде *гоза* (Туркм.-рус. сл., 1940). Түрікмендерге бұл сөз ираннан не арабтан енген. Иран тілінде айтылуы *گوز* (*гузэ*), ал арабша *جوزقه*¹¹. «Жаңғақ» ма-

ғынасын беретін «*қозаның*» екінші тұлғасының дыбысталуы түрікменше *хоз* (Рус.-туркм. сл., 1956), ал қарақалпақ тілінде *роз* (Рус.-каракал. сл., 1947). Сөйтіп, говордағы омонимдердің бір бөлегі басқа тілдерден кірген сөздердің говор иелерінің артикуляциялық ықпалына көніп, фонетикалық тәсіл арқылы жасалғандығын көрдік. «*Тақта*» сияқты сөздер лексикалық тәсіл арқылы жасалған омоним. «*Тақта*» сөзінің алғашқы шығу тегі бір болып, кейін дифференциацияланып, екі мағынаға ие болуы ықтимал. Қорыта айтқанда, говордағы омонимдердің жасалу тәсілдерінің ішінде фонетикалық тәсіл басым екен. Оның өзін басқа тілдердің тигізіп отырған әсерінен деп түсінген жөн.

3. Кейбір сөздердің этимологиясы

Говорда этимологиясы жөнінде сөз болғалы отырған сөздердің біразы түркі тілдерінде кездесетін фактілермен тікелей байланысты да, енді біреулері шығыс тілдерінің (әсіресе иран, араб) элементтерінің қосындысы арқылы баяндалады. Түркі тілдерінің өз мүмкіншілігімен пайда болған сөздерді қарауда мына жағдайлар ескерілді. Сарапқа салынғалы отырған сөздердің кейбір элементтерінің жұрнақ я шылау болу үшін ол форма көптеген сөздерге қосылып айтылуы қажет; мағыналық ерекшелігімен қатар, туыс тілдер фактісі салыстырылуы тиіс; көне түркі тілінде қолданылу (фонетика-морфологиялық) заңдылығы, мағынасы салыстырылсын¹². Ал шығыс тілдерінен еніп, говорда белгілі бір заттың атауы болып қолданылатын сөздердің элементтерін сол тілдің сөздіктерімен салыстыра отырып, ол сөздіктегі сөздің мағынасына да аса зер сала отыру қажет.

А л а қ ш ы н — қазан не плита орнатылатын пештің аузына шоқ жаю үшін кірпіштен қалап жасаған орын. Оның үстіне шәйнек, аққұман қойылады (говордағы мағынасы). Дәл осы тұлғада, бірақ мағынасының аз-кем айырмашылығымен бұл сөзді қазақтармен аралас отырған қарақалпақ тілінде кездестіреміз. Қарақалпақша: *алақшын* — киіз үй ішіндегі ошақты үш жағынан қоршап тұратын тақтай (төсекті оттан сақтау

⁹ С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 424.

¹⁰ Л. З. Б у д а г о в. Аталған сөздік, I, 660-бет.

¹¹ Сонда, 776-бет.

¹² І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962, 18-бет.

мақсатымен) (Қарақалп.-русс. сл., 1959). Бұл сөзді екі элементтен қосылып жасалған: деп қарап, алғашқы «алақ» сөзінің төркінін баяндауға тырысалық. Түркі тілдерінің басқаларын былай қойғанда да, қазақ тілінде де, осы бірінші элементтің тұлғасына сәйкес сөздер кездеспейді емес. Мыс., *алақ-жулақ*, *алақтау* т. б. Бірақ ондай сөздермен біз көңіл аударып отырған «алақ» сөзінің мағынасы бір-біріне үйлеспейді. Біз оны фонетикалық өзгеріске ұшыраған тұлға деп қарап, оны төмендегіше дәлелдемекпіз. Сөз аяғында қазіргі кездегі «у» дыбысы ескі түркі тілінің жазба ескерткіштерінде түбірдің жуан не жіңішке айтылуымен байланысты «қ» не «к» дыбыстарымен келіп отыратындығы белгілі. «Сұрау» сөзінің «*soru*» болып, «қону» (түнеу) сөзінің «*qonuq*»¹³ болып тұлғалануы осының айғағы. Осындай құбылыстардың мол түрде кездесетіндігін XV ғасырдың «Бада-и ал-лугаты» да анықтай түседі. «Егеу» сөзі — *ايگاش* (*edäk*); жамау — *ياماق* (*jamaq*); елу — *ايليك* (*ellik*); белбеу — *بيلباق* (*belbaq*) тұлғаларында кездеседі. Тіпті «у» дыбысының сөздің ортасында да «қ» дыбысымен алмасуы ұшырап отырады. Мыс., «жауын» сөзі сөздікте *ياقين* (*jaqyn*) болып тұлғаланады¹⁴.

Қазіргі қазақ тілінде кездесетін «сұрау — сұрақ», «санау — санақ» т. б. сөздер және говорларда кездесіп қалып отыратын «ернеу — *ернек*», «елеуін» сөзінде кездесетін «елеудің» «*елек*» формасына ауысудың өзі ертеден келе жатқан заңды құбылыс. Келтірген заңдылықтарды тірек ете отырып, «алақ» сөзі кейінгі кездегі «*аланга*», «*алав*», «*алау*» сөздерінің алғашқы варианты болуы мүмкін деп жорамалдауға болады. Мысалы: өзбекше: *аланга*, *олов* (Рус.-узб. сл., М., 1959); түрікменше: *алав* (Туркм.-рус. сл., Ашх., 1940) «от» мағыналарында, қарақалпақша: *алау* — жалын (Қарақалп.-рус. сл., М., 1958) мағынасында кездеседі. Сөйтіп, «алақшын» сөзінің бірінші элементі «алақ» сөзі ертеден сақталған «от» мағынасындағы сөз болуы мүмкін. Ендігі мәселе осы сөздің екінші элементі «шын» тура-

лы. «Алақшын» сөзінің жасалуына ұқсас «құлақшын», «шылапшын» т. б. сияқты сөздерді жиі кездестіреміз. Көрсетіліп отырған соңғы екі сөздің өздерінде де екі элемент байқалады: «құлақ + шын»; «шылап + шын». Сөз болып отырған екі сөздің алғашқы элементтерінің ішіндегі бірінші сөздегі «құлақ» сөзі түсінікті де, ал екінші сөздегі «шылап» сөзінің мағынасы белгісіз. Алғашқы сөздің мағынасынан келіп бас киімнің құлақ үшін арналып жасалғандығын теріске шығара алмасқа тиіспіз. Ал екінші сөзде, әзірге бізге түсініксіз болып отырған сөз «шылап» сөзі. Л. Будаговтың көрсетуінше *چالاد* (шағатай тілінде) — су және кір, лай сөздерінің мағынасын ұғындырады¹⁵. Бұдан біз «лай су», «кір су» деген мағынаны аңғарамыз. Мүмкін біздің қазіргі қолданып жүрген ыдысымыз «шылапшын» — «шылад үшін» яғни «кір су үшін» болуы ықтимал. Осыған қарап «алақшын» сөзіндегі екінші элемент «үшін» демеуі болар деп ойлаймыз. «Үшін» демеуінің қысқарып келетін заңдылықтарының барлығын кейбір көрнекті тюркологтардың еңбектерінен кездестіруге болады. Н. К. Дмитриев құмық тілінде «үшін» демеуінің жіктеу есімдігінде ілік септігін, ал басқа есімдерде атау септігін меңгеретіндігін айта келіп: «...Иногда послелог соединяется с именем, за которым он следует, в частности с местоимениями: *мен(i) сип* (вместо *мені үсін*) «для меня»; *кім(i)сін* (вместо *кімні үсін*) «для кого»...»¹⁶ дейді. Осы келтірілген үзіндіде «үшін» сөзіндегі алғашқы «ү» дыбысының түсіп қалуға бейімділігі аңғарылады. «Үшін» демеуінің қысқарған қалпын кейбір сөздіктерден де ұшыратамыз. Мыс.: *نچون* (*несип*) — не үшін, неге¹⁷ немесе *نچون* (*нічунэ*) (түрікше) — неге, не үшін¹⁸. Тілдегі заңдылықтар және онан туатын фактілерге сүйене отырып, «алақшын» сөзінің алғашқы кезде екі сөздің тіркесінен — 1) «алақ» — зат есім; 2) «үшін» — демеуінен — «алақ үшін» сөздерінен келе-келе тіркесу-

¹⁵ Л. З. Будагов. Аталған сөздік, I, 462-бет.

¹⁶ Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, стр. 341.

¹⁷ А. К. Боровков. «Бада-и ал-лугат». М., 1961, 246-бет.

¹⁸ Л. З. Будагов. Аталған сөздік, II, 281-бет.

¹³ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, 414, 422-беттер.

¹⁴ А. К. Боровков. «Бада-и ал-лугат». М., 1961, 128, 145, 259-беттер.

дің нәтижесінде «үшін» сөзі алғашқы дыбысын жоғалта отырып «шін», одан әрі «алақ» сөзінің жуан дыбысталуының нәтижесінде «шын»-ға дейін өзгеріп, бір сөз құрап, ол сөз белгілі бір заттың атауына айналып, говордағы «алақшын» сөзін тудырған болар деп болжам жасадық.

Әтішкір — шок, көмір т. б. қол күйетін заттарды ұстауға арналған құрал. Әдеби тілдегі «шымшуыр» мағынасын береді. Бұл сөз говордағы мағынасында Қазақстан территориясында Маңғыстау говорында, «әтешкір» тұлғасында Қарақалпақ АССР-ындағы қазақтар тілінде кездеседі. «Әтішкір» сөзіне байланысты: «оттемір не отқысқашты кейде қайда қойғанын білмей ұмытып қалған кісі ашуы келгенде «Әлгі аты өшкір қайда қалды!» — дейді екен. «Осыдан барып оны әтешкір деп атап кетсе керек»¹⁹, — деген сияқты халықтық этимологиялар да бар. Бұл тәрізді жорамал, тұспалдар осы говорды зерттеушінің құлағына да шалынған. Алайда, осы сөздің басқа түркі тілдерінде де ұшырауы жоғарыда көрсетілген жорамалға сене берудің өзінен сақтандыратындай. Түрікменше — *әтишгир* (Рус.-туркм. сл., 1956); өзбекше — *оташкурак* (Рус.-узб. сл., 1959); қарақалпақта — *әтешкир* түрлерінде кездеседі. Осы тілдерде кездесетін, әртүрлі дыбысталатын «әтішкір» сөзі басқа ой тудырып, өзгеше жорамалға жол нұсқағандай. Келтірілген сөздің этимологиясын ашуға жақын жетектеп апаратын сөз өзбек тіліндегі «оташ — курак» тұлғасы. «Әтішкір» сөзінің екі сөзден құралғандығына өзбек тілінің фактісі айғақ. Өзбекше «оташ» — «от» сөзінің (Узб.-рус. сл., 1959), ал «курак» — күрек мағынасын бере отырып, екеуі қосыла келіп «оташкурак» болып тұлғаланады да, «қысқаш» мағынасына ие болады. Әлі де бұл айтқандардан «әтішкір» сөзінің толық төркіні танылмайды. Өзбек тіліндегі «оташ» сөзі, сол тілдің байырғы сөзі емес, кірме сөз. Бұл сөз өзбектердің «от» мағынасын беретін *аланга*, *олов* сияқты байырғы сөздерінің синонимдік қатарын байытып қана тұр. Мұнымен бірге өзбек тіліндегі «оташкурак» сөзінің екінші элементі «курак» сөзінің басқа түркі тіл-

¹⁹ Ә. Құрышжанов. Қарақалпақ АССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. 5-шығуы. Алматы, 1963, 173-бет.

дерінде бірден «қысқаш» мағынасына ауыса қоюы да дәлелді болмас еді. Жоғарыда көрсетілген тілдердің бәріне ортақ болып отырған «Әтішкір» сөзінің бірінші элементі «әтіш» не «әтеш» десек, мұның өзі иран тілінен ауысқандығы көрінеді. Оғонь — آتش *ataes* (Р. А. Галунов. Рус.-персид. сл. II, М., 1937, стр. 100). Сөйтіп, «әтішкір» сөзінің бірінші элементі «от» мағынасын беретіндігін анықтадық. Осы сөздіктің ішінде «қантқа арналған қысқаш» дегенді білдіретін (щипцы для сахара) сөз былай тұлғаланған: *قندگیر qænd — gir* (Бұл да сонда, 570). Көрсетілген тіркестегі *gir* сөзі — *گیر* (*гире*) болып тұлғаланып, бірінші мағынасында — пинцет, зажим (қысқаш), екінші мағынасында — тістеуік (клевщи) болып келеді. Баяндалып отырған мағыналардың қай-қайсысы болса да бір-бірінен аулақ емес. «Әтішкірдің» екінші элементі «кір» фонетикалық өзгеріске душар болған иран сөзі екендігін көрдік. Нәтижесінде, «әтішкір», «отқысқаш» деген мағынаның басқа тілден өзгерген бейнесі болып отыр.

Байтаба — жүннен тоқылғап шұлғау. Мұның өзі тек осы говорға ғана тән сөз емес. Қазақстан территориясындағы Батыс Қазақстан мен Гурьев облыстары маңындағы қазақтардың жергілікті тіл ерекшеліктері мен Маңғыстау говорында да жиі кездесіп отырады. Адамов, Бөрте аудандары қазақтарының тілінде «майтаба» тұлғасында айтылса, көрсетілген басқа аудандарда «байтаба» болып дыбысталады. «Шұлғау» мағынасында бұл сөздер өзбек тілінде — *пайтава* (Рус.-узб. сл., 1954); қарақалпақ тілінде — *пайтаба* (Рус.-кар. сл., 1947); тәжікше — *пойтоба* (Рус.-тадж. сл., М., 1949) болып тұлғаланады. «Байтаба» сөзінің парсы тілінен ауысқандығы жөнінде көрсетушілер бар²⁰. Онда говордағы сөздің бірінші элементі «бай» парсының «пай» — аяқ сөзінен ауысқандығы аңғартылған. Алайда, парсы тілінде «байтаба» сөзі дәл «шұлғау» мағынасында қолданбай, одан аз да болса өзгеше мағына беретіндігін көруге болады. *پايتابه* (*пай-табе*) — башмақтың бір түрі (род башмаков) деп

²⁰ Ж. Досқараев. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері, II бөлім. Алматы, 1955, 23-бет.

көрсетілген (Персид.-рус. сл., М., 1960, стр. 88). Л. Будагов та өзінің сөздігінде «байтаба» сөзінің сол кездегі қазақтар қолданған мағынасымен пайдаланып «шұға шұлғау» деп түсіндіреді. (Л. Будагов. Сравн. сл. тур.-татарских наречий. СПб., том I, стр. 240). Негізінен алып қарағанда, «байтаба» сөзінің құрамындағы бірінші сөз پا (па) немесе پای (пай) — «аяқ» сөзі де (Персид.-рус. сл., 1960), ал екіншісі تاب (таб) — құндақтау, орау мағынасын (Персид.-рус. сл., 1960) беретіндігі байқалады. Міне осыдан келіп «аяқты орау» немесе, бір сөзбен айтқанда, «шұлғау» мағынасын беретін «байтаба» сөзі пайда болған.

Б е с т а қ а — ерлер киетін етіктің бір түрі. Аяқ киімнің бұл атауы Қазақстанда Маңғыстау тұрғындарының тілінде айтылады. Сырт қарағанның өзінде де бұл сөздің екі сөзден біріккендігін байқауға әбден болады. Олардың бірі — «бес», екіншісі — «тақа». Бұл екі сөздің екеуі де қазақ тілінде бар сөздер. Сол сөздердің мағынасынан тудырып, «бестағалы» етік деудің өзі өрескел. Белгілі бір тілдегі сөздердің мағынасы, қаншама туыс тіл болса да, екінші бір тілдегі сөздермен мағына жағынан бір бола беру міндетті еместігі күдіксіз нәрсе. Міне сондықтан да «бестақа» сөзінің де мағынасын сол жердегі қазақтардың қарым-қатынас жасап отырған ортасынан іздеу әбден орынды да заңды. Сөздің бірінші бөлегі қазақтың әдеби тіліндегі сан мөлшерін білдіретін «бес» емес, ол әрбір тілдің артикуляциясына байланысты фонетикалық өзгеріске түскен басқа сөз.

Түрікмен тілінде «пес» сөзі — аласа мағынасын беретіндігін мына тіркестен байқауға болады: *пес хаят* — аласа дуал немесе *пес кресло* — аласа кресло (Рус.-туркм. сл., 1956) мағыналарын мезгейді. Қарақалпақ тілінде *пәс жай* — аласа үй немесе *пәс төбе* — аласа төбе деген түсініктерді білдіреді (Қарақалп.-рус. сл., 1958). Бұлардан аңғарылатын жәйт — говордағы «бестақа» сөзінің алғашқы элементі «аласа» деген ұғымды ұғындыратындығы. Енді сөздің екінші элементі «тақа» болса, ол қарақалпақ тілінде «өкше» мағынасына ие (Қарақалп.-рус. сл., 1958). Екі элементтің басын қосып, қазақша айтатын болсақ, «бестақа» сөзі — «аласа өкше» мағынасын беретіндігіне көз жеткізуге болады.

Сонымен бірге сөздің бірінші элементі «пәс» парсы сөзі екендігін ескерте кетпекпіз²¹.

К е б е ж е — ерте кездерде түйе үстіне орнатылатын әйел, балалар отыратын ағаштан жасалатын жәшік бейнелес зат. Бұл сөздің қазақтың әдеби тіліндегі мағынасы ағаштан сырлап істелген, ішіне түрлі заттар салатын ыдыс. Говордағы мағынасы түрікмен тіліндегі мағынасымен сәйкес келеді. Тек айырмасы түрікменше «кежебе» болып тұлғаланып, мағынасы — келін алғанда, келінді түйеге мінгізіп алып қайту үшін, төрт қабырғалы етіп, ағаштан жасалған нәрсе деп түсіндірілген (Түрікмен дилиниң сөзлүгі, Ашгабат, 1962, 372-бет). Түрікмен тілі мен говордағы бұл сөздің тұлғасында кездесетін айырмашылық — метатезалық құбылыстың нәтижесі. Көптеген фактілердің анықтауына қарағанда, «кебеже» сөзінің алғашқы мағынасы говордағы мағынасымен тектес, туыстас екендігі байқалады. Осы бір сөздің өзі Л. Будаговтың сөздігінде үш рет еске алынып, үш түрлі тұлғаланып келеді:

1. *Кебедже, кибеже* (қазақша) — түйе үстіндегі бала мінгезетін жәшік, тамақ салатын жәшік (Л. Будагов..., II, стр. 112).

2. *Кеджавэ* (парсыша) — түйе ерінің үстіне жасалған носилка не жәшік тәріздес арты және үсті ашық, көбіне әйелдер отыратын орын (Л. Будагов..., II, 115).

3. *Хэвдэджэ* (арабша) — түйе үстіндегі әйелдер отыратын кішкене күрке (Л. Будагов..., II, 316). Міне, тұлғаларының өзгешелігі бола тұра, олардың мағынасында кездесетін айырмашылықтың өзі болмашы ғана. Алғашқы кездерде адам минуте, әсіресе әйелдерге арналып жасалатын орын екендігін мына бір үзіндіден де аңғарамыз. «Отнятую невесту, джигиты выносят на площадь, где сажают ее в «кежебе» (ящик)... и затем ящик с невестой выносят на приготовленного и убранного верблюда...»²². Сөйтіп, жоғарыдағы келтірілген мәліметтер «кебеже» сөзінің алғашқы кездерде не үшін арналып жасалғандығын анықтай түседі. Бұл мәселенің бір жағы ғана, екіншісі — сөздің шығу төркінінде.

²¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, ч. I. М., 1951, стр. 374.

²² И. Ибрагимов. Некоторые заметки о хивинских туркменах и киргизов. «Военный сборник». т. 98, 1874, № 9, стр. 146.

Көшпелі халықтарда бұл сияқты заттың алғашқы, жаңа шығу кезеңдерінде бірден ағаштан дайындалып, ағаш шеберлерінің қолынан шыға қоюы мүмкін емес. Кебеженің ағаштан жасалуы кейін пайда бола бастауы мүмкін. Өйткені көшпелі елде көбіне-көп қажетіне пайдаланатындары малдан өндірілетін өнімдер. Сондықтан да кебеженің алғашқы жасалған материалы киіз болуы заңды. Мұндай жорамалды қазақ халқының көшпелі кезіндегі жағдайында кездескен — түйе үстіне киізден орай орнатылатын «қоршау» деп аталатын, әсіресе балалар отыратын арнаулы орындар да айғақ болып, анықтай түседі.

Көрсетіліп отырған сөздің метатезалық құбылысыз кездесетін, басқа түркі тілінде ұшырасатын түрі — «кежебе» тұлғасын алып, ажырата қарасақ екі сөздің элементі байқалады. Оның біріншісі — «кеже», екіншісі — «ебе». Бұл екі сөздің екеуін де түркі тілдерінде жиі ұшыратамыз. Түрік тілінде: *кече* — киіз (Русско-турс. сл., М., 1946). Азербайжанша: *кечә* — киіз (Кр. русско-персид.-азер. сл., 1944). Түрікмендердің айтуында: *кече* — киіз (Рус.-туркм. сл., 1956). Әр тілден келтірілген «киіз» сөзінің мағынасын беретін *кече*, *кечә*, *кече* сөздерінің дыбыстық өзгерістен туған түрі «кеже» болуы мүмкін. Яғни *кеже* «киіз» сөзінің мағынасын берсе, әңгіме болып отырған «кежебе» сөзінің екінші сыңарындағы «еб» түркі тілдеріне кіретін халықтардың көбінде (оғыздарда) «үй» мағынасын көрсетеді. Мыс., түрікше — *ev*, азербайжанша — *әв* болып келумен қатар, көне түркі жазбаларының ескерткіштерінде: «*äv* — үй, үй шаруасы. Ақырында, говорада кездесетін «кебеже» сөзі «кежебе» сөзінің айтылудағы бір түрі деп есептеп, соңғы сөзден «киіз үй» мағынасы туып тұрғанын айтпасақ болмайды. Сөз соңындағы «е» дыбысы «шәмелей», «кірей», «көктеме» (көктем) сияқты сөздерде кездесетін артық, «жолбике» дыбыстардың бірі болуы ықтимал.

Көпек — жүні ұзындау, төбет ит. Қазақстанның территориясында Маңқыстау говорында, Қарақалпақ АССР-ындағы қазақтар тілінде кездеседі. «Көпек» сөзі дәл осы тұлғада түрікмен тілінде кездесіп, «ит, төбет» мағынасына ие де (Туркм.-рус. сл., 1940), ал өзбекше: *кунпак* — есік күзететін, тұқымы нашар ит (Узб.-рус. сл., 1959), қарақалпақша: *көпек* — иттің кішірек түрі

(Карак.-рус. сл., 1958). Көрсетілген тілдердің қайсысында болса да «көпек» сөзінің алғашқы мағынасының ізі байқалмайды. Қазақстанның батысындағы тұрғындардың тіл ерекшелігін көрсеткен матриалдардың бірінде *көпек күшік* — еркек күшік мағынасын береді²³. «Көпек» сөзі Л. Будаговтың сөздігінде *كوپك (көпек)* тұлғасында кездеседі де, мағынасы «үлкен ит» деп түсіндірілген²⁴. Шын мәнісінде «көпек» сөзінің түркі тілдеріндегі алғашқы мағынасы «еркек» екендігін әрі бұл сөздің тек итке ғана тән еместігін М. Қашгарий сөздігінен білеміз:

كۈك مۈشۈ — *кувук* — *муш* (кувук — муш) — еркек мысық²⁵. Осыған қарағанда «көпек» сөзі ертеректе асыранды үй хайуандарының ішінде мысық, ит сияқтылардың еркектеріне қолданылғандығы көрінеді. Заман өткен сайын ол сөздің «ит» сөзімен тіркесуі қалыптасқан да, кейде соңғы сөздің түсіп қалатындығынан тек «көпек» болып даралануы да ғажап емес.

Лепмай — керосин. Қазақтармен аралас отырған түрікмен, өзбек, қарақалпақ тілдерінде «керосин» сөзі әр түрлі дыбысталады. Түрікменше — «небит» (Рус.-туркм. сл., 1956), өзбекше — «лампа мойи» (Рус.-узб. сл., 1959), қарақалпақ тілінде — «лампа май» болып келеді (Рус.-каракалп. сл., 1947). Қазақстанда Маңқыстау қазақтарының тілінде говорадағы тұлғада кездеседі²⁶.

Бұл атаудың өзі екі сөзден құралғандығы сырттай көрініп тұр. Мәселе — бірінші «леп» сөзінің қайдан шыққандығы. Қазақтың әдеби тіліндегі «леп» сөзінен алынған деуге, мағына жағынан ешбір сәйкестігі жоқ. Сондықтан оның шығу тегін басқа тараптан іздеуге мәжбүр болмақшымыз.

«Лепмай» сөзінің шығуы түрікмендердегі «небит» сөзінен болуы. Көрсетілген тілде «небит чырасы» (керосин лампы) деген тіркес кездеседі. Осыған қарап қазақтар «небит майы» деп айтуы ықтимал. Бұл тіркес қысқара келе «небмай» болуы мүмкін. Өйткені жергі-

²³ С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, стр. 334.

²⁴ Л. З. Будагов. Аталған сөздік. II, 142-бет.

²⁵ М. Кошгарий. Аталған еңбек, III, 179-бет.

²⁶ Ж. Досқараев. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. II бөлім. Алматы, 1955, 77-бет.

лікті қазақтар Түрікменстандағы Небитдагты үнемі «Нептау» түрінде атайтындығы байқалады. «Н» дыбысының «л» дыбысына ауысуы говорға тән кездесетін жағдай. Мыс., әдеби тілдегі «жамандату» сөзінің «жамалдату» болып айтылуы немесе түрікмендерде Непес (Нефес) деген адамның атын сол жердің қазақтары Лепес тұлғасында қолданатындығы және қазақтар өздеріне «Непес» деген ат қойғысы келсе «Лепес» түрінде қояды. Міне осындай жағдайларды ескере отырып, «небмай» кейін «лепмай» болып өзгеруі мүмкін деген болжам айтуға тура келді. Ал өзбек тіліндегі «лампа мойи» немесе қарақалпақша «лампа май» сөздерінен өзгерді деп қараудан гөрі, алғашқы болжамды қолайлы ма деп таптық.

П а я п ы л — адам өту үшін арықтың үстіне көлденең салынған тақтай не жуан ағаш. Түрікмен тілінде де, қарақалпақ тілінде де дәл осы тұлғада және көрсетілген мағынада қолданылады (Туркм.-рус. сл., 1940; каракалп.-рус. сл., 1958). Говорға тура осы тілдерден кіріп отырған «паяпыл» сөзі негізінде сол тілдердің өз сөздерінің құрамынан туған сөз емес, иран тіліндегі сөздердің құрамынан пайда болған да, түрікмен, қарақалпақ тілдерінде және говорда бір заттың атына ие болып тұр.

پا (па) и پای (пай) — аяқ (Персид.-рус. сл., 1960) және پل — көпір (сол сөздікте) осы екі сөзді қосқанда «аяқкөпір» деген мағына туады. Айта кететін нәрсе, говорда «паяпыл» сөзімен қатар «аяқкөпір» сөзі де қолданылады. Дегенмен соңғы сөз алғашқы «паяпыл» сөзіне қарағанда сирек ауызға алынады. Мұны, әрине, аралас отырған халықтардың әсері деп түсінген дұрыс.

Көрсетілген сөздердің нақтылы шығу төркіні осылай болады деп тұжырым жасаудан аулақпыз. Бұл зерттеліп отырған өңірде кездесетін парақалам, рауан жол, салланшақ, тонаулы, деңмент, еспе құдық т. б. сөздердің шығу төркіні туралы әңгімені қысқартуға тура келді.

4. Говордағы ерекшеліктердің семантикалық жағы

Ендігі мәселе — говорда кездесетін кейбір сөздердің дыбыстық құрамындағы ұқсастық, сәйкестікті қазақтың әдеби тіліндегі сөздердің дыбыстық құрамының

ұқсастығымен салыстыра қарап, сөз тудыратын тұтастықтың екінші жағы — мағына сәйкестігі не алшақтығын қарап өту. Говорда дыбыстық құрамы жағынан әдеби тілде кездесетін сөздермен сәйкес келетін тырнақ, сабақ, кенеп, көзілдірік, құм, кемер, түйме, кебеже, айна, құмыра, желім, бұғалық, аң, жауап, із, шар, түс, нобай, апару, жату, таза, халық, ұру, барлау, жүктеу т. б. көптеген сөздер бар. Аталған сөздердің қай-қайсысы болса да, әдеби тілде дәл сондай тұлғада ұшырайды. Демек, сырт көрінісінде дыбыстық қабығы жағынан алып қарағанда, ешқандай да өзгешелігі жоқтығы байқалып-ақ тұр. Алайда, осындай тұлғалардың мағыналық жағы әдеби тілмен сәйкес келмей жатады. Говордағы осындай тұлғадағы сөздерді бөліп қараудың мәнісі де осында жатыр. Мәселенің мына бір жағының да басын аша айтқымыз келеді. Жоғарыда көрсетілген сөздер және тағы басқа сол тұлғалас сөздердің бәрінің де мағынасы әдеби тілдегі мағынасынан алшақ жатыр деп үзілді-кесілді айту төменде келтірілетін фактілердің көбіне қайшылық болар еді. Өйткені әдеби тілдегі сөздермен тұлғалас говордағы кейбір сөздер әдеби тілдегі мағынасында дәл осы говорда қолданылмай, басқа мағынаға ие болып тұрса, енді біреулері әдеби тілдегі мағынасын да жатсынбай қабылдайды. Осы, соңғы ескертілген жағдай, әдеби тілдегі сөздермен тұлғалас болып келетін говордағы сөздерді екі салаға бөліп қарауды қалайды.

Біріншісі, әдеби тілдегі мағынаға да, говордың өзіне тән мағынаға да ие болатын дыбыстық құрылысы бірдей, ұқсас сөздер тобы болса; екіншісі, әдеби тілде кездесетін сөздермен тұлғалас бола тұрса да, мағынасы жағынан оған (әдеби тілге) жуыспайтын тек говорға тән мағыналармен қанағаттанатын сөздер тобы.

а) Алғашқы салаға кіретін говорда тырнақ, кенеп, құм, сабақ, сәуір, сірке, қарашық, әулие, бел, айна, желім, жырық, бұғалық, шап, күп, шалғы, топырақ, жауап, қоздау, кешіру, ұру, халық, таза, барлау т. б. сияқты сөздер бар. Әрбір сөздің алдымен әдеби тілдегі мағынасымен қатар мысалдарын келтіріп, соңынан говордағы мағынасы мен мысалдарын көрсетсек, мына төмендегідей болар еді.

Әдеби тілде: *құм* — тастың майда бөлшектері. *Боз бұйра құмның арасында қоңырқай иректер байқалады.* (Әуезов)²⁷.

Говорда: 1. *құм* — құмыраның үлкен түрі. *Қоңсымыз құмын қиратып қойыпты.* 2. *құм* — әдеби тілдегі мағынасындай. *Бізін жақта құмды көбіне шағыл деп қояды.*

Әдеби тілде: *сабақ* — 1. Бір пәнді оқытуға арналған оқу сағаты. 2. Өсімдіктің тамырынан ұзына бойына дейін созылған бұтақтар өсетін негізгі бөлігі.

Говорда: *сабақ* — 1. Іс тігетін жіп. *Ине мен сабақ әкеле ғой, тігіп берейін.* 2. *Сырға. Бізін елде сабақтың неше қилысын көресіңіз.*

Сабақ сөзінің басқа мағыналары әдеби тілдегі мағынамен бірдей.

Әдеби тілде: *бел* — көп мағыналарының ішіндегі тура мағынасы дененің кеуде мен бөксе арасындағы жіңішке бөлігі. *Белгілі туған ер едім, Беліме садақ асынған* (Махамбет).

Говорда: 1. *Бел* — күрек. *Бы йерлер құмсақ, бел мен де қаза береді.* 2. *бел* — әдеби тілдегі мағынасында қолданылады. *Белдесіп күресе кеткенде Темір де оның аяғына шот салды.*

Әдеби тілде: *айна* — адамның жүзін көрсететін жалтырауық шыны. *Бетің қисық болса, айнаға өкпелеме* (мақал). Говорда: *айна* — 1. Әйнек, шыны мағынасын береді. *Осы терезені айналатып алмалы еді.* 2. Терезе мағынасында да кездеседі. *Қараңғыламай, айнаның алдынан кетің!*

Әдеби тілде: *бұғалық* — асау я қашаған мойнына лақтыра тастап, ұстайтын шалма, ілмекті арқан. *Тепкілеп үзер тентек көп, Бұғалықты торлаған* (Қуанышбаев).

Говорда: 1. *Бұғалық* — қайықтың не кеменің желкен тағатын діңгек ағашы (мачта). *Сендер не дейтіндеріңді өздерің білесіңіздер, бізінше был ағашты бұғалық дейді.* «*Бұғалық*» сөзінің басқа қолданулары әдеби тілдегі мағынасындай болып келеді. Бұл саладағы әрбір сөздің әдеби тілдегі мағынасы белгілі болғандықтан тек говордағы мағыналарын атап өтсек те жеткілікті сияқты.

²⁷ Әдеби тілдегі мағына мен оған қоса берілген мысалдар «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» алынған деп танылсын (I том, 1959; II том, 1961, Алматы).

Шап — қайықтың ескері.

Күп — су сақтайтын үлкен ыдыс. *Күпте сақталатын суды Бакуден алдырамыз.* Әдеби тілде бұл сөз көп қолданыла бермейді. Тек «*күп болып ісу*» сияқты тіркесте ұшырайды.

Шалғы — мұрттың ұшы.

Топырақ — түкті кілемнің шетіндегі жалпақтығы 4-5 см. тақыр жері.

Халық — жазының ішіне салынатын жұмсақ зат. Әдеби тілдегі сөздермен ұқсас говордағы сөздердің өзіне тән мағыналары осы жоғарыда көрсетілген сарында болып келеді.

ә) Говордағы *кемер* (белбеудің түрі), *түйме* (әшекей түрі), *қобыз* (сырнай), *нобайы* (көбі), *ақұн* (молда), *әжептәуір* (нашар), *ыстық* (ыс), *там* (қысқы үй), *ілгек* (түйме) және т. б. сияқты сөздерді тұрғын халықтар әдеби тілдегі мағынасында қолданбайды да, тек сол сөздердің говорға тән мағынасымен ғана қарым-қатынас құралы етіп жұмсайды.

Тілдегі сөз мағыналарының пайда болуы семаснологияның белгілі заңдары бойынша жасалатыны сияқты говордағы сөз мағыналарының көпшілігі де сол заңдардан сыртқары шықпайды. Говордағы сөздердің бірқатарының мағыналары атқаратын қызметіне (функциональды семантика) байланысты заңға сәйкес туып отырса, басқаларының мағынасы ұқсату заңымен ұштаса, енді біреулері заттың шыққан тегіне байланысты заңдармен өрбіп отырады. Шыққан тегіне байланысты мағынаға ие болған говордағы сөздің бірі — «*құм*». Түпкі тегі жағынан говордың байырғы сөзі емес, түрікмен тілінен кірген сөз. Осыған қарамастан сөздің мағынасы оның жасалып шыққан тегіне байланысты болуы мүмкін деп жорамалдадық. Өйткені, ертеректе құмыраның қай-қайсысы болса да құмнан жасалғаны тарихи даусыз мәселе. Ал түрікмен тілінде де «*құм*» сөзі «*гум*» не «*чәге*» тұлғасында кездеседі (Рус.-туркм. сл., 1956). Өзінің жасалып шығатын затына берілген атау, осы ыдысқа ауысқан болса керек.

Говорда ұшырасатын *ілгек* (түйме), *сулық* (жауын-да сырттан киетін шекпен) сияқты сөздер өздеріне тиісті мағынаға атқаратын қызметіне байланысты ие болып отыр. «*Ілгек*» сөзінің алғашқы төркіні «*ілу*» етістігінің бұйрық райдағы түбір тұлғасына *-гек* жұрна-

ғы жалғануы арқылы белгілі бір қызмет атқартып затың атауын — әдеби тілдегі «түйме» мағынасын тудырып тұр десек, «сулық» сөзі судан қорғайтын арнаулы киімнің атына ие болып, говорға тән жаңа мағына тудырып тұр. Демек, бұл сөздің қай-қайсысы болса да атқаратын қызметіне (функциональдық) байланысты заңмен пайдаланып, мағынаға ие болғандығын көрдік.

Жергілікті халықтың тіліндегі сөздердің мағыналарының жасалуы мұнымен шектеліп қана қоймай, говордың өзіне тән заңдылықпен де пайда болатын реттері бар. Мұның өзі, халықтың белгілі бір бөлегі басқа тілдік ортаға тап бола отырып, жергілікті белгілерін жоғалта бастаумен жаңа норманы қабылдайды²⁸ деген қағидамен байланысты. Говорда түрікмен тілінен енген сөздер әдеби тілде кездесетін сөздермен дыбыстық қабығы жағынан ұқсас бола отырып, мағына алшақтығын тудырады. Олардың кейбіреулері (басқа тілден кірген сөздердің) зерттеліп отырған говорға ежелден тән сөздерді ығыстырып, күнделікті қолданудан қалдырып бара жатқандығы айқын байқалады. Мысалы, «арт», «кейін», «арқылы», «шыны», «мезгіл» т. б. сияқты сөздер қолданыла қалған күнде тұрғын халықтың бір-біріне өте түсінікті. Бірақ сол сөздерді біле тұра «арт, кейін» сөздерінің орнына *із*; «арқылы» — *үстінен*, «шыны» — *айна*; «мезгіл, сәт» сөздерінің орнына — «*майдан*» сөздерін күнделікті, әрі жаппай қолдану — қазақтарға түрікмен тілінің әсері екендігінің айғағы. Говорда сөз мағыналарының пайда болуында соңғы заңдылық кең етек алғандығына *жауап* — рұқсат мағынасында, *жүктеу* — тиеу, *кешіру* — өткізу, *барлау* — тексеру, *апару* — жүргізу, *таза* — жаңа мағыналарында қолданылуының өзі-ақ кепіл болғандай.

Қорыта келгенде, говордағы сөздердің семантикасынан аңғаратынымыз, ондағы сөз мағыналарының жасалуындағы заңдылықтардың алуан түрлі болатындығы, баса көрсететін нәрсе, басқа заңдылықтардан гөрі, зерттеліп отырған говорда сөз мағынасының пайда болуына басқа тілден сөз ауыстырып алу заңының басым және оны тудырып отырған себеп — осы говордың басқа тілдердің ортасында өмір сүруінде екендігі.

²⁸ В. В. Иванов. Русские народные говоры. М., 1956, стр. 52.

5. Көнерген сөздер мен неологизмдер

а) Көнерген сөздер. Говордағы көнерген сөздерге көңіл аудару — тілдегі лексиканың ертедегі даму дәрежесін, халықтың әдет-ғұрпының өткендегісімен таныстыру деген сөз. Және бұл говорда қазақтың әдеби тілінде осы күндерде өте жиі, актив қолданылып жүрген сөздерінің де көнерген сөздер қатарына қосылуға тенденциясы бар. Көнерген сөздер дегенде: «При этом надо иметь ввиду, что среди специфически диалектных слов можно выделить две их группы: один из них в настоящее время уже находятся в пассивном запасе словаря местных диалектов, т. е. это такие слова, которые известны в говорах, но которые практически почти не употребляются»²⁹, — деген қағиданы еске алмасқа тағы болмайды.

Көнерген сөздерді екі топқа бөле келгенде историзмге қарағанда, архаизм сөздер говорда аз кездесіп отырады. Архаизм сөздердің әдет-ғұрып, діни ұғымдармен байланыстыларының өзі іштей бірнеше салаларға бөліп айтуға келеді. Алдымен, дінге байланысты сөздердің ішінде жеке тұрғанда мағынасы халыққа түсініксіз, тек тіркесте кездесетін сөздер де бар. Мыс., «*жүзіңді бабалы көрсін*» (өкпелеудің өте күштілігінен туған қарғыс сөз) деген сөйлемдегі «*бабалы*» сөзінің мағынасын байыбына барып, ешкім түсіне бермейді. Жергілікті қариялардың түсінігінде *бабалы* — өлікті жуушы адам көрінеді. «*Иманы ім рә болсын*». Осы тіркестегі «*імрә*» сөзі де жеке алғанда түсініксіз сөз. Сондай-ақ жеке сөздерде кездесетін «*құралық*» (діни кітаптар) сөзінің де ауызекі айтқандары болмаса, мағынасының не екендігіне қарт адамдардың көбі көзін жеткізе алмайды. Бұлардың керісінше *ақун* (медреседе бала оқытатын молда), *жады* (күннің аты, анығырақ айтқанда, «қай күн?» Немесе «жұма ма, әлде сембі ме?» деп сұраудың орнына «күннің жады не?» деп сұрайды) сияқты сөздерді қазіргі кезде сирек қолданылса да, жергілікті тұрғындардың түсінбей қалатындары сирек. Архаизм сөздердің ішінде говорда дені халықтың әдет-ғұрыпына байланысты туған сөздер. Мұнда да ма-

²⁹ В. В. Иванов. Русские народные говоры. М., 1956, стр. 521.

ғынасы жеке алып қарағанда түсінуі қиын тек өздеріне тән сөздермен тіркесіп, белгілі бір ұғымға ие болатын «сәуір», «шаш» сияқты сөздер: *сәуір салу* (түнделетіп жүру), *шаш ету* (түнделетіп жүріп келіп, керуеннің түске жақын дем алу кезі). Қарастыра келсек соңғы сөздегі *шаш* сөзі қазақтың не түркі тілдеріне енетін халықтардың тілінде кездеспейді: Бұл сөз парсы тілінен енген сөз: چاشت (парсыша) — күн шығу мен түстің арасындағы мезгіл³⁰. Көші-қон, жолаушылыққа байланысты сөздердің тағы бірі — *кебеже* (түйемен көшкенде, түйе үстіндегі бала отыратын жәшік тәрізді зат). Қазіргі кезде түйемен көше қалған күнде де бұл сияқты арнаулы заттар қолданудан қалған соң, оған берілген атаудың өзі пассив сөздер қатарына енген. Әдет-ғұрыпқа байланысты сөздердің біразы өлікке құн төлеу, өліге ас берудегі дәстүрдің түрлерімен байланысты. *Аққұн* (құнның жақсы малдармен өтелетін түрі), *бес жақсы* (нар, кілем, ат, қылыш, киімнің таңдаулылары арқылы төленетін құн), *қарақұн* (жаман малдарды да қосып беруге болатын құн, төлеудің бір түрі), *қарасы* (өлікке берілетін ас), *иіс нан* (өлікті еске алудағы майға пісірілетін дөңгелек жұқа нан) және т. б. сөздер.

Ертеректегі дәстүр бойынша киінуге байланысты *жауырынша* (жаңа түскен жеңгенің қайнысына тігіп беретін кестелі көйлегі), *түйме* (ерте кездерде сән үшін кемпірлер тағатын, ішінде сылдырлағы бар, әр түрлі көлемдегі жұмыр келген әшекей түрі), *бұрама жаулық* (өйелдердің басына орайтын ұзындығы 4-5 метрге жететін жаулық) іспеттес қазіргі кезде пайдаланылмайтын, пайдаланылса да тіпті сирек кездесетін киім аттарын да архаизмнің үлесі ретінде айта кетуге болады. Жиын, топқа байланысты *астана*, *алқа* сөздері де говордың күнделікті қарым-қатынасына қажеті шамалы, сирек айтылатын сөздердің қатарына саналады.

Жергілікті халықтардың тілінде кездесетін көнерген сөздердің екінші тобы — историзмдер. Историзмдердің кейбіреулерінің тіпті соңғы кезге дейін қолданылып, кейін, 7—8 жыл шамасында-ақ, пассив сөзге айналғандары да бар. Мұның өзі өндірістегі техниканың дамуымен түсіндіріледі.

³⁰ Л. З. Будагов. Аталған сөздік, I, 457-бет.

Бір кездерде жергілікті жердегі өндіріспен байланысты туған сөздердің бірқатары басқаша аталып отырғандығын — мұнайға байланысты *қарамай* (мұнай), сульфат өндірісінде 1938-40 жылдарға дейін қолданылып келген *тос* (сульфат), тұз шығарумен байланысты *трамбақ* (судан тұзды сүзіп алатын құрал), жер астынан қазып алынатын құрылысқа қажетті ақтас өндірісіндегі *парақалам* (тасты бөлшектеп кесу үшін қолданылатын құрал) сияқты сөздер тобынан аңғарылады. Дәл қазіргі мезгілде жоғарыдағы зат атауларының бірқатары өз мағынасына таласа туған синонимдерге төтеп бере алмай, кейінгі, жаңа сөзге, тілдегі өз орындарын беруге мәжбүр болды. Мыс., *қарамай* — мұнай немесе нефть, *тос* — сульфат сөздерінен ығысып, шетке шыға бастады. Енді бірқатары өздерінің өндірісте қарапайым құралдар, өскелең өмірге жарамсыз екендігінің нәтижесінде, техниканың жаңа, қабілетті жабдықтарына лажсыздан өндірістегі орнын тастап шығумен бірге, өздерімен қоса ұғым түсінігі — сөздерді де ерте кетті. *Трамбақ*, *парақалам* сияқты құралдардың орнын қазіргі кезде моторлы арнаулы машиналар басқан. Жоғарыдағы көрсетілген сөздердің қай-қайсысы болса да совет дәуірінде соңғы жылдарға дейін қолданылып келген сөздер. Тіпті *парақалам* сөзі кейінгі 5-6 жылдан бастап ығыстырыла бастаған. Бұл фактіден историзмге жататын сөздердің пайда болуы мен тілден шыға бастауы мерзіммен өлшенбейтіндігін көреміз.

Қазақ халқы сияқты көшпелі халықтардың ерте кездердегі құрылыстарының күрделісі де, мықтысы да өлген адамның басына ескерткіш ретінде там салу. Осымен байланысты говорда «*әжі*» сияқты құрылыс материалының аты ұшырасады.

Әжі — тасты, кірпіштерді, қалағанда байланыстыратын мықтылығы цементпен таласарлықтай лай түрі. Оны былай жасайды: жердің бір қабат астында пайда болатын бозінген-сахар дейтін ақ түсті бос құмды отқа жағып өртеп, одан пайда болған күлді су қосып лай жасайды. Міне осы лайды «*әжі*» деп атап, там салған кездерде қолданған. Бұл сөз қазіргі кезде өте сирек ұшырайды. Оның мәнісі түсінікті де, қазір қандай құрылыс болса да цемент қолданатын болғандықтан, *әжі* құрылысқа қажетсіз болып қалды. Л. Будаговтың көр-

сегуінше *ozi* — «известь» парсы сөзі екендігі байқалады³¹.

Екіншілік кәсібіне кезінде қажетті болып, кейін тұрмыста қолданудан шыққан зат атауларына байланысты *күнде* (ағаш соқа), *базда* (ағаш соқаның ұшындағы темірі), *сабан* (темір соқа) говорда историзм қатарынан орын алуда. Туыстас түркі тілінен еніп (әсіресе түрікмендерден), кейін сол тілдің өзінде де жаңа терминдер пайда болуының нәтижесінде пассив сөздер қатарына көшкен сөздерді де говордағы историзмге тән деп септедік. Өйткені ондай сөздер жергілікті қазақтардың қарт буындарының тілінде кездесіп қалып отырады. Мыс., *сауаш* — соғыс, *ыңқылап* — революция. Осындағы *сауаш*, *ыңқылап* сөздері түрікмендердің әдеби тілінде *уруш*, революция түрінде қолданылады. Соның нәтижесінде бұл сөздер белгілі бір ұлттың тілінде де, говорда да историзм сөздер қатарына қосылуда. *Ыңқылап* сөзі тегі жағынан түрікмендер ауысып алған иран сөзі екендігін айта кеткен жөн. Революция — *enqelab* (Р. А. Галунов. Рус.-персид. сл., М., 1937, II том, 348).

Говордағы историзмге жататын бірқатар сөз ауырлық өлшемімен байланысты ұшырайды. Тұрғын халықтың тілінде қазіргі уақытта көбіне-көп килограмм, пұт, центнер, тонна өлшемдерін пайдаланатындықтан, ерте кездерде етек алған *батпан* (20 кг.), *жирмары* (1, 250 кг.), *қырқары* (2,5 кг.) *өңсері* (5 кг.) т. б. қазір қолданудан қала бастап, көнерген сөз тобына қосылуда.

Жоғарыда көрсетілгендей, қазіргі кезде қазақтың әдеби тілінде өте жиі қолданып жүрген, күнделікті тұрмыста қажетті сөздердің говорда пассив, өте сирек ұшырайтын жағдайларын кездестіреміз. Бұл жағдай әңгіме болып отырған говордың өзіне тән, айрықша ерекшелігі. Ол ерекшеліктің тамыры — тұрғын қазақтардың басқа түркі тілдерінің ортасында (әсіресе түрікмен), солармен қарым-қатынаста болуында. Белгілі бір халықтың бөлегі территория жағынан да, өндірісте алатын орны жағынан да басқа халықтың ортасында орналасқан қалыпта соңғысының тілдік әсері алғашқыға мықты тиетіндігі даусыз мәселе. Мұндай жағдай-

да: «так старые диалектные различия перекрываются новыми, создавая сложное диалектное членение языка»³², — деген пікірдің дұрыс, орынды екендігі зерттеліп отырған говормен анықтала түседі.

Говордың «екі тілділік» сипатта болуының нәтижесінде жергілікті ерекшеліктің өзіне тән сөздері, күнделікті қарым-қатынаста отырған халықтың тілінен ауысқан сол мағынаны беретін сөздермен жарыса қолданыла отырып, ақыры алғашқысы соңғының тегеурініне шыдамай, қолданудан бірте-бірте ығысып шыға отырып, нәтижесінде пассив сөздер қатарына қосылатындағы сезіледі. Жергілікті халық әдеби тілдегі «ескі» сөзін білмейді десек, асыра айтқандық болар еді. Бұл сөздің мағынасын біле отырып, тіпті қолданбайтындығын экспедицияның барысында көз жеткіздік. Оның орнына үнемі «көне» сөзі қарым-қатынасқа түсіп отырады. Шын мәнісінде қазақтың әдеби тіліне «көне» сөзі де жат емес, дегенмен бұл сөз белгілі бір тіркестер көлемінде ғана ұшырайтынын білеміз. Қазақтың әдеби тілінде «көне» сөзі көбіне киімге байланысты: көне тон, көне етік сияқты сөздерде немесе «самаң» т. б. сондай сөздермен тіркесте жиі ұшырағанмен, «көне мектеп», «көне базар», «көне пікір», «көне өлең» т. б. осы сияқты тіркестерде кездесе қояды деудің өзі қиын нәрсе. «Көне» сөзінің қолданудағы етек алысының күштілігі сондай, «ескі» сөзі тіпті қолданылмағаны былай тұрсын, экспедицияның мүшелері ол сөздің не екенін білмейтін адамдарды кездестіргеніне таң қалды. Әрине, бұл өте сирек кездесетін жағдай.

Екінші бір сөз — «таза» сөзі. Бұл сөздің говордағы мағынасы — әдеби тілдегі «жаңа» сөзінің мағынасымен бірдей. Осының салдарынан говорда «жаңа» сөзі әдеби тілдегі мағынасында тіпті де қолданылмайды. Оның орнына түрікмен тілінен енген «тазе» сөзі, жергілікті халықтың айтуында дыбыстық өзгерістерге ұшырап «таза» түрінде қолданылады. Сөйтіп говорда «таза» сөзі екі мағынаға (әдеби тілдегі *жаңа* әрі *таза*) ие болып отыр. Оның есесіне говорда бұрын болған «жаңа» сөзі ығысып, қолданудан қалып отыр. Осындай жағдайларда мына төмендегі пікірдің дұрыстығы

³² Р. И. Аванесов. Общенародный язык и местные диалекты. М., 1954, стр. 96.

³¹ Л. З. Будагов. Аталған сөздік, II, 121-бет.

анықтала түседі: «Появление в данной частной языковой системе нового (например, заимствованного) слова может вызвать утрату имевшегося ранее в этой системе своего слова с тем же значением или семантическую дифференциацию в употреблении своего и заимствованного слова и т. д.»³³. Қазір қолданудан қалып бара жатқан говордың бұрынғы өзіне тән сөздер жоғарыдағы екі сөзбен шектелмейді. Ондай сөздерді топтап келтіруге болады. Мыс., *танауыт* (айырмашылық, өзгешелік), *таңқит* (сын), *саубол* (рақмет), *пайлау* (үлестіру), *жүктеу* (тиеу), *үстінен* (арқылы), *апару* (жүргізу), *құтару* (бітіру), т. б. сөздер. Осы түрдегі, осы қалыптағы сөздерді, жергілікті ерекшеліктерді лексикалық категорияларға бөле келгенде, көнерген сөздер қатарына жатқызудың өзі қисынсыз көрінер. Дегенмен, оларды көнерген сөз тобына кіргізуге мәжбүр болып отырмыз. Және мұның өзі осы говордағы кездесетін ерекшеліктің бастысына саналады. Қазақстан территориясында кездесетін говорлар мен жергілікті ерекшеліктерде мұндай құбылыс кездеспейді. Түрікмен ССР-ында мекендеген қазақтар тілінде кездесіп отыруы — говордың екі тілділігінің айғағы.

ә) Н е о л о г и з м д е р. Говордағы кездесетін жаңа сөздер тек жеке сөздер күйінде ғана емес, сонымен бірге сөз тіркестері қалпында да көрініп отырады. Әдеби тіліміздегі советтік дәуірде кірген көптеген неологизм сөздермен іздес, соның құрылысына сәйкес туған жергілікті тіл ерекшелігінде *колхоз бастық* (басқарма), *арақатынас* (қарым-қатынас) сияқты жаңа сөздермен бірге, өздерінің тіл ерекшеліктеріндегі сөздерден құралған *базаркүн* (демалыс күні), *барлау* (ревизия), *шіркет* (живсырьё агенті) сияқты сөздерді кездестіреміз. Говорда мұнымен бірге белгілі бір сөз тіркестерінен пайда болған жаңа ұғымдарды да ұшыратамыз. *Іске көтеру* (қызметке орналастыру), *жауап алу* (рұқсат алу), *еңбеккүн кесу* (еңбеккүн шегеру), *қол шегу* (қол қою), *суретке алу* (суретке түсіру) сияқты тіркестері жергілікті тұрғындардың бәріне дерлік түсінікті және жалпылама қолданылады. Қазақ халқында іс жүргізу пайда бола бастаған уақыттардың ішінде

³³ Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962, стр. 150.

кейбір орыс тілінен алынған *тире*, *инструкция* сияқты сөздерді жергілікті халық *кесе сызық*, *көрсетпе* деп аударып, осы кезге дейін қолдануда.

Осы сияқты жаңа сөздерді жергілікті тіл ерекшелігіне негізделіп пайда болды дей отырып, олардың ішінде жергілікті қазақ халқының байырғы тіл ерекшелігінен жасалғандары шағын, көпшілігі басқа тілдерден говорға енген сөздер арқылы жасалып отырғандығын ескерте кетпеске болмайды. Өйткені жоғарыда көрсетілген *арақатынас*, *барлау*, *жауап алу*, *кесе сызық* сияқты сөздер түрікмен тілінен алынып, жергілікті ерекшелікте жаңа сөздер туғызып отыр. Тіпті кей сөздер өзін тудырған тілдегі мағынасынан айырылып, говорда басқаша мағынаға ие болу нәтижесінде жаңа бір ұғымды білдіріп отыр. Мұның айғағы ретінде «*шіркет*» сөзін көрсете кетуге болады. Бұл сөздің араб тіліндегі алғашқы мағынасы «*бірлестік*» мағынасын білдіріп, *شیرکت*³⁴ тұлғасында кездеседі. Алғашқы мағынасын жоғалтып, жергілікті тіл ерекшелігінде белгілі бір мекеменің өкілі мағынасына ие болып отырған бұл сияқты сөздерді говордағы жаңа сөздер қатарына енгізуді жөн көрдік. Орыс тілінің игі әсерінен сол тілден енген «*вечер*», «*растрата*» сияқты сөздер говорда «*отырыспа*», «*үйтіп қою*» сияқты тұлғалармен беріліп, жергілікті тіл ерекшелігіндегі жаңа сөздер қатарын молайта түсуде.

Говорда кездесетін көнерген сөздер мен неологизмдердің қалған түрлері де жоғарыдағы көрсетілгендермен іспеттес келеді.

6. Говорға басқа тілден ауысқан сөздер

Басқа тілден енген сөздерді екіге бөліп қарамақпыз. 1. Орыс тілінен енген; 2. Шығыс халықтарынан, әсіресе араб, иран тілінен ауысып алынған сөздер.

Орыс тілінен енген сөздер. Күнделікті тұрмысқа қажетті зат атаулары мен шаруашылықтың қай саласында болса да жергілікті тұрғындар тілінде орыс тілінен енген сөздер көптеп кездесіп отырады.

Октябрь революциясынан бұрын кірген сөздердің көбі дыбыстық өзгеріске душар болғаны болмаса, ма-

³⁴ Л. З. Б у д а г о в. Аталған сөздік, I, 666-бет.

ғына жағынан ойсырай бұзылыс таппаған. Бұл кезеңдегі сөздердің біразы балық аулау кәсібімен туган: *кінал* (кефаль), *кілкі* (килька), *сөп* (шип) сияқты балық аттары мен оларды аулаудағы транспорт жабдықтары: *амбар* (кеменің балық салатын жері), *кеуіт* (каюта) сияқты кеме бөлшектерінің атымен байланысты ұшырасады. Орыс халқымен бірі келе, жан-жақты қатынасқа түсіп, оның ішінде сауда өрісінің кеңі бастауымен байланысты үй тұрмысына қажетті заттар сатып алына бастаған кезеңдерде *платенса* (сүлгі), *шабыра* (шевро—былғары түрі), *эшмөңке* (восемьшка—шай өлшемі), *тәсілән шай* (цейлон шайы) сөздері говордан түпкілікті орын төпкен. Бұл сөздердің көбі-ақ осы кездегі сөйлеу тілінде жиі қолданылады да, өздерінің активтік қасиетінен айырыла қоймағандығын аңғартады. Дегенмен, көрсетілген сөздердің бәрі бірдей актив түрде қарым-қатынаста бола береді деу ұшқары болады. *Эшмөңке*, *тәсілән шай* сияқты сөздерді елдегі қария адамдардың әңгімелерінің арасынан ұшыратқанымен, жалпылама қолданудан қалып бара жатқандығы байқалады.

Совет дәуірінде енген сөздерге тән сипат олардың ауыз екі сөздер арқылы ғана емес, баспасөз жүзінде, жазба түрде көрінуінде. Осыған байланысты жергілікті халықтың тіліндегі орыс сөздері көп жағдайда дұрыс дыбысталып, өз нормасынан ауытқымай қолданылып отырады. Бергі кездерде кірген сөздер күнделікті тұрмыста кездесетін зат атауларында ғана емес, шаруашылықтың қай саласында да ұшырасып отырады. Қазақтың әдеби тілінде қолданылып жүрген «жоспар», «аудан», «үгіт-насихат» сияқты сөздері, говор көлемінде үнемі *план*, *район*, *пропаганда* (осы сөзден шыққан етістік — пропагандылау) тұлғасында орыс тіліндегісінен аударылмай айтылады. Жоғарыда біз орыс тілінен соңғы дәуірде енген сөздер дұрыс дыбысталып, барынша дәл айтылады деген пікірді тұжырымды екен деп түсінбеу керек. Кей уақыттарда дыбыстық қабығының өзгеріске ұшырауы былай тұрсын, жергілікті халық тіліне орыс тілінен ауысқан *мәшін*, *мотор*, *пошта* сияқты сөздер басқа бір мағынаға ие бола отырып, говордың ерекшелігін молайта түседі. Жергілікті халықтың қолдануында *мәшін* сөзі — автомобиль, *мотор* — мотоцикл, *пошта* — жолаушылар поезы мағыналарында

көрінеді. Орыс тілі арқылы енген кейбір «сантиметр» сияқты сөздердің қысқартылып *санты* тұлғасында айтылатындары да бар. Әрине, мұндай жағдай сирек ұшырасады. Жоғарыдағы «мотоцикл» сөзінің *мотор* болып айтылуының өзі де осы қысқартылып айтылудан тууы мүмкін.

Орыс тілінен сөз ауысып алуда говор екі жақты қамтиды. Мұның мәнісі мынада: біріншіден, жергілікті қазақтардың орыс халқымен тікелей қарым-қатынасының нәтижесінде ешқандай аралық тілдің жәрдеминсіз сөз ауысып алатындығы; екіншіден, жергілікті ерекшеліктегі орыс сөздерінің біразы белгілі бір туыстас түркі тілінен тиянақты орынға ие болып, осы тілдер арқылы орталарындағы қазақтар тіліне енген, анығырақ айтқанда, екінші бір тілдің ара ағайындық қызмет атқаратындығынан. Осы жағдайдың өзі де басқа говорларға қарағанда әңгіме болып отырған говордың ерекшелігіне саналады. Жоғарыда аталған, *план*, *район*, *пропаганда* сөздері түрікмен тілінің сөздік қорынан орын алып, күнделікті баспасөз жүзінде, радио мен телевизор арқылы берілетін хабарларда да жиі қолданылатын актив сөздер. Осы сияқты сөздердің жергілікті қазақтардың тіліне енуін тек түрікмен тілі арқылы деп түсінген дұрыс сияқты. Сондай-ақ, жоғарыдағы көрсетілгендердей саяси мәнді сөздер ғана емес, күнделікті тұрмыста тұтынылатын кейбір «полотенце», «шелуха» сияқты орыс сөздері түрікмен тілінің сөздік қорынан орын алу нәтижесінде, говорда *платенса*, *шұлқа* тұлғаларында дыбысталып, жергілікті ерекшеліктердің қатарына саналып отыр. Орыс тілінен кейбір түркі тіліне енген «потолок» сияқты сөздер, сол тілдің сөздік қорында мықтап орналасып, өзінің дыбыстық қабығын өзгертіп «пәтік» күйінде кездеседі. Бұл сөз қазіргі қарақалпақ тілінде «пәтик» формасында «потолок» мағынасында қолданылатындықтан, аралас отырған қазақтардың тіліне де кіріп, «пәтік» болып айтылады. Жергілікті қазақтардың тілінде бұл сөздің орныққандығы сонша, үйдің ішкі төбесін сылауды ұғындыратын «пәтіктеу» етістігі де пайда болған.

«Пәтік» сөзінің түркі тілдеріне келуінің өзі әрегірктен басталатындығын Л. Будаговтың сөздігі арқы-

лы анықтала түседі: *پتيك* — үйдің ішкі төбесі.
پتيكلامك — төбені майлау³⁵.

Сөйтіп, жергілікті қазақ халқының тіл ерекшелігіндегі орыс сөздерінің енуі мезгілі жағынан басты екі кезеңге байланысты да, ал ол сөздердің говорға кіруінің өзі екі түрлі жолмен сипатталады екен.

Араб, иран тілдерінен ауысып алынған сөздер. Түрікмен ССР-ындағы жергілікті қазақтардың тіліндегі араб, иран сөздері түрікмен халқы арқылы еніп отыр. Мәселе, түрікмен халқының көрсетілген шығыс халықтарымен қазіргі кезде тікелей қарым-қатынаста болу, болмауында емес. Ұлы Октябрь Социалистік революциясынан кейінгі жерде Орта Азия халықтарының араб, иран тілдерінен сөз ауысып алуы тоқыраған. Түрікмен, өзбек тілдерінде араб, иран сөздерінің қазақ тіліне қарағанда молырақ болуын өткен қоғамның жемісі деп түсініп, тарихпен байланыстыра қараған жөн.

Тарихтың ұзақ желісін барласақ, Орта Азия халықтары, әсіресе түрікмен халқының шығыс халықтарының басқыншылық әрекеттеріне жиі ұшырағандығы баяндалады. Тіпті орта ғасырлардың бас кезіндегі ирандардың, VIII ғасырдағы арабтардың Орта Азия халықтарына қарсы жүргізген басқыншылық соғыстарын былай қойғанның өзінде, XIX ғасырдың екінші жартысынан берегірекке дейін, яғни түрікмен тайпаларының орыс патшалығының қол астына кіргенге дейін оңтүстігіндегі шекаралас отырған ирандардың шабуылдарына жиі душар болып, кейде солардың үстемдігін қабылдаған кездерін тарих фактілері анықтай түседі. Осындай тарихи жағдайлардың нәтижесінде түрікмен халқы араб, иран халықтарымен тікелей қарым-қатынасқа түсті. Тікелей жасалған қарым-қатынас бұл халықтардың бір-бірінен сөз ауысып алуына әкеліп соқтырды. Кезінде араб, иран тілінен ауысып алынған сөздер түрікмен тілінің сөздік қорынан орын теуіп, өмірде жиі қолданудың салдарынан актив сөздер қатарына енді. Қалыптаса келе түрікмендердің байырғы сөздері төрізді болып кеткен араб, иран сөздері сол халықтың ортасында отырған қазақтардың

тілінен де орын алып, тіл ерекшелігін тудырудағы фактордың бастыларының біріне саналып отыр. Говорға енген араб, иран сөздері күнделікті өмірге қажетті зат атаулары мен шаруашылықтың түрлі салаларында кездесіп отырады. Көлемі жағынан араб тілінен ауысқан сөзге қарағанда говорда иран тілінен енген сөздер аумақты. Бұл жағдай да түрікмен тілінде араб сөзінен гөрі иран сөзінің молдығымен түсіндіріледі. Алдымен түрікмен тілі арқылы жергілікті қазақтардың тіліне енген араб сөздерінің ішінде үй тұрмысына қажетті жабдықтардан *бөбешік* (ошақтың қазан ұстайтын тетігі), *шерім* (қолдан иленген тері — көн) сияқты сөздерді атай отырып, олардың араб тіліндегі тұлғасы мен мағынасын таныстыра кетейік: *بو بو* — көздің қарашығы, *چرم* — иленген тері. Говордағы киім-кешекке байланысты *мөкі*, *жеңсе* сөздерінің арабша: *موق* —

носкидің сыртынан киетін ботинка, башмак; *چمچه* — ерлердің көйлегі; үйге және басқа құрылыстармен байланысты *сақана*, *әйет*, *күме*, *өжіре* сияқты сөздер араб тілінде тұлғалануы мен мағынасы төмендегідей болып келеді:

صحن (сохнь) — алаң (площадь); *حياط* — есік алдындағы сарай, *قه* — күрке (шалаш); *خجروه* — бөлме (комната). Жергілікті тұрғындардың тіліндегі *күре*, *шайыр*, *мекерлік*, *тапауыт*, *сетер/жетер*, *есасы*, *мыдам*, *беден*, *шар*, *танап*, *желдесу* сөздерінің араб тіліндегі тұлғалануы мен мағынасы:

کور (куррэ) — құлын.

شاغر — ақын, өлең жазушы.

مكر (мекрь) — қулық, зұлымдық.

تفاوت — айырмашылық.

سطر (сатрь) — жол, сызық (дәптердің, өлеңнің).

اساسي — негізі, ірге тасы.

ميدام — әрқашан, үнемі.

بدن — дене, кеуде.

شر (шаррь) — ашулы, ызалы.

طاب — жер өлшемі.

جدال — бас, ерегес.

³⁵ Л. З. Будагов. Көрсетілген сөздік, 1 том, 312-бет.

Көрсетілген сөздердің ішінде көбісі говорда тұлға жағынан өзгеріске ұшырағаны болмаса, араб тіліндегі мағынасында қолданылады да, ал *бөбешік*, *күме*, *күре* сияқты сөздер жергілікті тіл ерекшелігінде басқа мағыналарға ие болған. Олардың басқа мағынаға ие болуының өзі әр түрлі жолмен түсіндіріледі. Мыс., *бөбешік* сөзі ұқсатудың нәтижесінде, ал *күре* сияқты сөздер мағынаны даралай түсу (дифференциациялау) мақсатында туып отырғандығын аңғару қиын емес. Говордағы *жеделдесу* етістігінің түбірі араб тілінде «*жедел*» екендігі көрінді. Бұл сөз қазақтың әдеби тілі көлемінде «*жедел өсу*», «*жедел келе жатыр*» деген сияқты тіркестерде кездесіп қалады. Алайда, говордағыдай «*бәстесу*» мағынасында әдеби тілде кездестіре алмаймыз. Демек, говорда бұл сөз араб тіліндегі мағынасында қолданылады екен де, ал әдеби тілдегі кездесетін түрлері аз-кем ауыс мағынада айтылып «*тай-талас*», «*қатар*» мәнін беретіндігі көрінеді. Говордағы араб тілінен ауысып алынған сөздер жоғарыдағы көрсетілгендермен ғана шектелмейтіндігі *қоза* (мақта қауашағы), *асыл* (тұқым, тек), *міндет* (ұлт), *ныспы* (адам аты, есімі мағынасында), *әмме* (барлық), *мәсуек* (тіс ысатын ағаш), *қанұн* (заң), *ләппай* (күн, болады) т. б. сөздерді атап өтумен анықталады.

Шығыс халықтарынан говорға енген сөздердің енді бір бөлегі — көбі де, көлемдісі де иран тіліне тән. Бұл тілден ауысқан сөздердің жергілікті тіл ерекшелігінде мол болуы Н. К. Дмитриевтің: «Что же касается туркменского, то нельзя забывать, что его лексика переполнена персидскими словами...»³⁶ деген пікірімен түсіндіріледі.

Иран тілінен енген сөздер күнделікті өмірге қажетті зат атаулары мен шаруашылықтың алуан түрлі салаларын да қамтып отырады. Үй тұрмысына қажетті заттардың атын білдіретін *зүлп* (сандықтың құлып салатын кекілі), *келеп* (жіп шумағы) сияқты сөздер иран тілінде *زلف*, *کلاب* тұлғаларында, ыдыс-аяққа байланысты *күзе*, *себет* сөздері *سبد کوزه* түрінде, киім-кешекке байланысты *деңмент*, *кемер*, *кеуіш*, *түрме* белбеу сөзіндегі «*түрме*» сөздері *کمربند* түрінде,

³⁶ Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, стр. 13.

қалпында кездеседі. Иран тілінен енген қалған сөздерді жоғарыдағыдай топтап көрсетіп жатпай-ақ, олардың говордағы тұлғасы мен мағынасын парсы тіліндегі жазылуы мен мағынасына салыстыра көрсетсек мына төмендегідей болады:

Говорда		Парсы тілінде	
айтылуы	мағынасы	айтылуы	мағынасы
1	2	3	4
шүйше	бөтелке	شیشه	шыны, бөтелке
зембер	носылка	زنبیل	банка корзина
созан	ауыт, тігетін тебен	سوزب	ине
Теріс айусн	үй алдындағы алды ашық, көлеңке орын	آیواب	чердақ, сарай, галерея
келе	коюға қосылған түйе тобы	کله	малдың үйірі, тобы
көйін	түйенің нашар түрі	غعیوب	скі өркешті түйе
кіржім	қайықтың үлкен түрі	کرجیم	түбі жалпақ қайық
шақа	өсіп тұрған мақта бұтақтары	شاخه	бұтақ, тарам, мал мүйізі
аскеді	асқабақ	کدو	асқабақ
бел	күрек	بیل	күрек
тұрып	редиска	ترپ	редька
шұғындыр	қант қызылшасы	چغندر	қызылша
байы	нағашы	دائی	нағашы
мама	үлкен шеше(әже)	مامه	үлкен шеше
нобия	фосоль	نوبیه	фосоль, бобы
ноқыт	бұршақ	نخود	бұршақ
шөже	балапан	خوجه	балапан
дарақ	үлкен ағаш	درخت	ағаш
күн	су сақтайтын бассейн тәрізді орын	کوپ	су құюға арналған үлкен құмыра
керіз	жер астынан қазылған жалпама құдық	کاريز	жер асты каналы, су ағатын труба
қаста	ауру	حسته	жаралы, ауру

1	2	3	4
кәр	кәсіп, жұмыс	کار	еңбек
жат	ес	ياد	ес
едыра	кеңсе	آداره	кеңсе
күрік	жұмыртқа табуды тоқтатқан тауық	كرك	говордағы мағы- надай
пұл	ақша	پول	ақша, тиын
рауан жол	үлкен қара жол	رواب	жүруші, қозғалу- шы
мұт	тегін, ақшасыз	مفت	тегін, босқа
пайлау	үлесу	پاي	үлес, бөлік
пәрман	бұйрық	پرمان	бұйрық
сада	надан, қараңғы	ساده	қарапайым, ақ жүрек
қырда	ұсақ ақша	حورد	кішкентай, ұсақ
мұштай	кішкентай, жұ- мырықтай	مشت	жұмырық
өксері	5 кг салмақ	سیری	8 фунттық өлшем
бәс	жетті, болды	بسی	жетті, жеткілікті
қыжақ	қобыз	عجبی	қобыз және т. б.

Говорда кездесетін иран сөздерінің көбі өз мағыналарын сақтай отыра енген де, ал кейбіреуі — малға байланысты «келе», «көйін» сияқты сөздердің, алғашқысы (келе) жалпылықтан гөрі конкретті мағына алса, кейінгі (көйін) сөзі түйе малының нашар тұқымын білдіретін мағынаға ие болып тұр. Иран тілінде бірнеше мағынаға ие болатын *шүйше*, *шақа* сияқты сөздер говорда тек бір заттың ғана атауына қожалық білдіреді. Іс-әрекеттің, қимылдың мағынасын білдіретін «*рауан*» сөзі жергілікті ерекшелікте конкретті заттың атауының алдында келіп, *рауан жол* қалпында сындық мағынада көрінеді. Сондай-ақ *созан* сөзі иран тіліндегі жалпы «ине» мағынасынан гөрі ерекшеленіп, говорда иненің үлкен түрінің атауын білдіріп тұр. Говордағы *түрме белбеу* деген сөздің екі сыңары да сырт қарағанда қазақтың өз сөзі сияқты. Үңіле қарасақ «*түрме*» сөзі парсы тілінде жұқа жібектен жасалған мата мағынасын береді. Кейін келе жалпы мата белбеу — *түрме*

белбеу тұлғасында орын алған. Бұл құбылыстан байқайтынымыз, басқа тілден екінші бір тілге ауысқан сөздер үнемі өз мағынасында бола бермей, кейде өз мағынасын жоя отырып, жаңа мағынаға ие болатындығы.

Қорыта келгенде, жергілікті халықтың тіліндегі ерекшеліктер, тек қана өздері араласып отырған түркі тілінде сөйлейтін туыстас халықтардың байырғы сөздерін қабылдаумен ғана емес, сол халықтардың тіліне бұрын кіріп орнығып алған араб, иран тілдерінің сөздерін қоса алмастырып алу жолымен де, көбейе, молая түскендігін анық көрдік.

Лексикадағы сәйкесті және сәйкессіз диалектілік ерекшеліктер

Әдетте, наречиеге қарағанда говорлар бір-біріне жақын, өзара ұқсастығы мол құбылыс³⁷ деп қаралып жүр. Салыстыра қарау, біріншіден, көрсетілген қағиданы растай түсіп, говорлардың өзара қатынасының қаншалықты жақындығы мен алшақтығын анықтауға мүмкіндік берсе, екіншіден, қазақ тілінің диалектологиялық атласын жасау үшін де қажет.

Қазақ тіліндегі зерттелген диалектілік ерекшеліктердегі сөздерге зер салып қарап отырсақ, бір говордағы сөздердің басқа бір говорларда баламасы табылмай қалып отырса, енді біреулері, керісінше, сыртқы дыбыстық қабығы ерекше болса да, мағына жағынан балама боларлық дәрежеде кездеседі. Осындай жағдайлардан келіп, қазір қазақ диалектологиясында орыс тіліндегі түсініктің аудармасы ретінде «сәйкесті» (противопоставленные) және «сәйкессіз» (непротивопоставленные) диалектизм деген терминдер тууда³⁸. Шартты түрде алынған осы терминді қолдануды біз де мақұл көрдік.

Әңгіме болып отырған говордағы кейбір лексикалық ерекшеліктерге басқа говорлар мен жергілікті

³⁷ Р. И. Аванесов. Очерки русской диалектологии. М., 1949, стр. 11; М.—Л., 1962, стр. 122.

³⁸ III. Сарыбаев. Көкшетау облысы Щучинск, Еңбекшілер аудандарында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір лексикалық ерекшеліктер. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 3-шығуы. Алматы, 1960, 56-57-беттер.

ерекшеліктерден балама болатын сөздер табылмайды. Баламасы кездеспейтін сөздерді сәйкессіз диалектизм деп атаймыз. Сәйкессіз диалектизм, бәрінен бұрын, материалдық және рухани мәдениетке жататын ерекше құбылыстарға, тарихи тұрғыдан қалыптасқан түсінік пен дәстүрге, табиғат құбылыстарының ерекшелігіне байланысты. Бұл говорда мұндай сөздерді басқа жерлерде кездеспейтін кәсіптің түріне байланысты ұшыратамыз. Мысалы, сульфат өндірісімен байланысты: *томпақ* (сульфат үйіндісі), *тос* (сульфат) сөздері, жер астынан қазып алынатын құрылысқа қажетті ақ тастар өндіруге байланысты *күше* (тастың бірінші сорты), *парақалам* (тас кесетін құрал) немесе кілем тоқумен байланысты енген *топырақ* (кілемнің жиегіндегі түксіз жері), *кесер* (жіп кесетін пышақ), *ашық* (кілем жиегіндегі мәнер), *күжі* (іріс жіптерді станок ағашындағы шегелерге ілу үшін пайдаланатын жіп) т. б. көптеген сөздер өздерін туғызған кәсіптің басқа жерлерде кездеспеуінің нәтижесінде мағынасы жағынан балама таппай, сәйкессіз диалектизм қатарына жатып отыр. Сәйкессіз диалектизмнің тууы тек жоғарыдағымен ғана сипатталып қоймайды. Бір сөздің бір жерлерде болып, екінші жерде болмауы кейде тұрмыстық не табиғат жағдайларының бөлектігінен бола бермейтіндігін байқаймыз. Бірнеше говорларда белгілі бір зат не құбылыс жөнінде ұғым, түсінік бола тұрса да, сол говорлардың ішінде біреуінде ғана белгілі бір ұғым мен түсінікке «ат қойып, айдар тағылуынан» келіп те сәйкессіз диалектизм туып отырады. Мысалы, зерттеліп отырған говордағы тандыр нан пісірумен байланысты *рапида* (нанды пешке жапсыру үшін қолға киетін құрал), *тікеш* (нанға өрнек салатын құрал), немесе тұрмыстың басқа салаларында кездесетін *алақшын* (пештің аузындағы шоқ жоятын орын), *әжі* (кірпіш, тас қалауда қолданылатын лай түрі), *кетек* (тауық қора), *үшек* (үйдің сыртқы төбесі), *пәтік* (үйдің ішкі төбесі) сияқты сөздер не болып отырған ұғымдар мен түсініктер басқа жерлерде кездеспейтіндіктен сәйкессіздік тудырып отырған жоқ. Мысалы, тандыр нан пісірумен байланысты, *рапида*, *тікеш* сөздерін алсақ, бұл сөздердің Қазақстанның оңтүстігіндегі қазақтардың тілінде баламасы кездеспеуі, дәл сол сөздер не болып тұрған түсініктің жоқтығынан деп қарамай, тек түсініктердің белгілі бір сөз-

бен аталмауынан деп түсінген орынды. Өйткені, күнделікті тұрмысқа қажетті бұл жұмыс оңтүстік тұрғындарында да жүргізіліп отыратындықтан ондай құралдардың болмауы мүмкін емес. Сондай-ақ *үшек*, *пәтік* сөздерінің түсінігі Қазақстанның барлық жерлерінде де кездеседі десек, теріс болмас. Мәселе сол түсініктерге ат тағылмауында. Міне говорлардағы сөздердің сәйкессіздігінің туатын екінші бір көзі осында. Сәйкессіз диалектілік ерекшеліктердің де лингвистикалық география үшін маңызы бар бола тұрса да, зерттеушілердің көз қырынан сыртқары қалып, тек кездейсоқ бақылау нәтижесінде көрініп жүр³⁹. Қазақ диалектологтарының да бұл салада арнаулы түрде зерттеу жүргізгендері жоқ.

Әр түрлі говорларда көптеген сөздердің бір-біріне балама түрінде кездесетіндері де бар. Бір-біріне балама болып келетін бұл сөздердің әр түрлі, атап айтқанда, дыбыстық қабығы немесе мағынасы сияқты жақтар бар. Қазір, бір говордың тіліндегі сөздерді басқа говорларымен салыстырып қарауда, біз мағына жағына көңіл бөлмекпіз. Оның ішінде лексикаға қатынасы бар белгілі бір заттың, құбылыстың, ұғымның әр түрлі аталуы жағын талдамақпыз. Бір заттың, құбылыстың не ұғымның әр жерде әр түрлі аталып, бірақ мағына жағынан бірлігі жойылмаса, олар сәйкесті (противопоставленные) диалектизм деп аталады. Егер осындай жағдайлар бір ғана говордың ішінде кездескен болса, онда олар синонимдік қатар ретінде қаралған болар еді.

Сәйкесті диалектілік ерекшелікті туғызатын құбылыс әр кезде екі не онан да көп тұлғаларда кездеседі. Анығырақ айтқанда, мағынасы бір, өртүрлі дыбыстлатын сөздер екіден кем түрде кездесуі мүмкін емес. Бұдан басқа аралас лексикалық диалектілік құбылыс және мағынасы бөлек, бірақ сыртқы дыбыстық қабығының негізінде бөлінетін лексикалық диалектілік ерекшеліктер де кездеседі. Соңғы екі сәйкестік туралы әңгімені кейінге қалдыра отырып, сәйкесті диалектизмнің мағына ортақтығына қарай бөлінетін түріне оралайық. Зерттеліп отырған говорда сәйкестіктің бұл түрі

³⁹ Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962, стр. 13.

басқа говорлармен салыстыра қарағанда өте көп екендігін көреміз.

Говордағы кездесетін үй тұрмысына қажетті зат атауларынан сәйкесті диалектизм ретінде мына төмендегілерді көрсетуге болады.

Ақсүп — әдеби тілдегі ақ мата мағынасын береді. Осындай ақ матаны Қазақстанның оңтүстігіндегі Талас ауданы мен Шу говорында *далан*; Алматы облысының Нарынқол, Шелек аудандарында *сейсен* тұлғасында айтады.

Әтішкір — шымшуыр. Арыс говорында — көсеу; Батыстың Чапаев, Жымпиты, Шевченко, Жәнібек аудандарында — *мәстемір*; Ақтөбе облысының Қарабұтақ ауданында — *жәмке*.

Платенса — сүлгі. Алматының Шелек ауд. — *лөңгі*; Көкшетау эксп. материалында — *дәрет орамал*; Арыс говорында — *десорамал*.

Сіпсе — сыпырғыш. Маңқыстау говорында — *сібірткі*, Орынбор облысының Адамов, Бөрте ауд. — *шылауыш*.

Сәйкесті диалектизмнің бірқатары ыдыс-аяқпен байланысты сөздерде кездеседі:

Көзгелдек — тостаған. Маңқыстау говорында — *көзенек*; Мақаншы ауд. — *ләрен*; Батыстың кей аудандарында — *аяқ*.

Кіләкесе — үлкен кесе. Шу говорында — *жанан*; Қостанайдың Торғай ауд. — *сапал*; Көкшетау эксп. — *летр кесе*; Адамов, Бөрте ауд. — *түйе кесе*; Ақтөбе эксп. — *тайкесе*; Алматының Шелек ауд. — *ақпар*.

Себет — талдан тоқылған ыдыс. Көкшетау эксп. — *қоралса//дүңгіршек*; Жамбыл обл. — *шабра*.

Шайсандық — шайға керекті жабдықтарды салатын кішкене сандық. Ақмола, Көкшетау, Қостанай облыстарының кей жерлерінде — *бөгіребас*.

Киім-кешекпен байланысты сәйкесті диалектизмдер:

Телпек — тақия. Семейдің Абай, Шұбартау ауд. — *қағырма*; Адамов, Бөрте ауд. — *төбетай*; Арыс гов. — *топы*; Қошағаш және Семей облысының Көкпекті, Ақсуат ауд. — *кепеш*.

Бөрек — пельмен. Оңтүстіктің кейбір аудандарында — *дұшпара*.

Дөн — астық. Маңқыстау говорында — *күзе*.

Күртік — еттің наны. Шу гов. — *қамыр*; Батыстың Есбол, Казталовка ауд. — *іңкәл*; Көкшетау облысының Щучинск, Еңбекшілдер ауд. — *құлақнан*; Ұзынағаш ауд. — *кеспе*.

Сәйкесті диалектілік ерекшеліктің бұл түрі говорда өте көп. Сондықтан, ендігі жерде күнделікті тұрмыста кездесетін кейбір зат атаулары мен сын-сипат және іс-қимылдарды білдіретін сөздердің бірнешеуін көрсетумен шектелейік.

Созан — тебен ине. Маңқыстау говорында — *сида*; Талас ауданы мен Ақтөбе экспедициясының материалында — *жуалдыз*.

Шаршақ/темір жаб — шөп үйетін айыр. Орынбор облысының Адамов, Бөрте ауд., және Ақтөбенің Қарабұтақ ауд. — *сенек*, Жамбылдың Сарысу ауд. — *бесақа*.

Ағаш үй/қара үй — киіз үй. Адамов, Бөрте ауд. — *терме үй*; Арыс говорында — *боз үй*.

Аскеді — асқабақ. Маңқыстау говорында — *аскелді*; Алматының Шелек ауд. — *қауа*; Кеген ауд. — *кеуе*.

Шұғындыр — қант қызылшасы. Шу говорында — *қылча*; қарақалпақта тұратын қазақтар тілінде — *ләблебі*.

Шіңгірік — жүгерінің сабағы. Шу говорында — *бардек*; Жамбыл облысында — *сота*; Арал говорында — *шіңгіршек*.

Төбие//табиға — аталас, жақын туыс. Батыс Қазақстанның Жәнібек ауд. — *аданас*; Адамов, Бөрте ауд. — *үріпгес*.

Қыздырма — безгек ауруы. Солтүстік Қазақстан отрядының материалында — *ысыгна*.

Бойлай//мыдам — үнемі, ылғи. Ұзынағаш ауд. — *ыңғай*; Ақтөбе облысының Қарабұтақ ауд. — *толайым*; Алматы обл. Кеген ауданында — *қырқай*; Адамов, Бөрте ауд. — *дайым//аманда*.

Маб — дұрыс. Арал говоры мен Сарысу ауданында — *уәж*; Семейдің Абай, Шұбартау ауд. — *отырымды*.

Мәстатына — босқа, бетімен жүру. Шу, Қаратал отряд материалында және Таулы-Алтайдағы Қошағаш ауд. — *албаты*; Батыстың Чапаев, Жымпиты, Гурь-

евтің Бақсай ауд. — *науан*; Семейдің Абай, Шұбартау ауд. — *саукилдеп жүру*.

М ұ т — тегін, текке. Қошағаш ауд. — *тексі*.

Қ ы р д а — ұсақ ақша. Батыстың Есбол ауд. — *дал-дір*.

Н о б а й ы — дені, көпшілігі. Оңтүстік Қазақстан отрядының материалында — *саудік*; Шу говорында — *ауқымы*; Батыстың Чапаев, Жымпиты аудандарында — *ебдейі*.

И і с к е н у — жиіркену. Шығыс Қаз. обл. Бөльне-нарым ауданында — *кірмиездену*.

Қ ұ т а р у — бітіру, аяқтау. Қошағаш ауданында — *босату*; Бөльне-нарым ауд. — *тарау*; Орынбор обл. Адам-мов, Бөрте ауд. — *адақтау*.

Жоғарыдағы көрсетілген сәйкестікке қарама-қарсы, мағынасы әр түрлі болып келіп, сөздердің материалдық бірлігіне қарай бөлінетін, дәлірек айтқанда, дыбысталуы, айтылуы бір болып келіп, мағынасы алшақ жататын сәйкестік те говорда біршама кездесіп отырады. Егер бұларды бір говордың ішінде кездестірсек омоним сөздер деп тануға толық мүмкіндік бар. Әр говорда кездесетін сөздер бола тұрса да олардың сәйкестігіне зер сала қарауды қажет етеді. Бір говордың аясындағы тәрізді мұнда да негізі бір ұғымнан тарап, мағынасы алшақ көрініп, омоним іспеттес болып келуі ықтимал. Мұндай жағдайда оларды толық мағыналық айырмашылықта деп қарау қиын.

Зерттеліп отырған говордағы *шетен* (фанер) басқа жергілікті ерекшеліктердің бірінде «жәшік» мағынасында кездеседі. Бұл тұрғыдан оларды говораралық сәйкес сөздер деп айта алмаймыз. Мүмкін жәшік фанерден істелген болып «*шетен жәшік*» аталуы. Кейін келе-келе «жәшік» сөзі қысқарып жәшіктің істеліп шыққан затының аты «*шетен*» ғана қалған шығар. Мұндай жағдайда толық мағыналық айырмашылық шықпай қалады. Әр говорда өзіне тән мағынасы бар «*там*» сөзін алып қарасақ та, оның кейінгі дараланған мағыналары алғаш бір сөзден туғандығы көрінеді. XI ғасырдағы М. Қашғарийдің сөздігінде *طام* — қабырға, дуал мағынасында баяндалса (М. Қашғарий... III, 172 б.), кейінірек жасалған, XV ғасырдағы сөздікте *طام* (*там*) — үйдің төбесі, *патыры* мағынасында (А. К. Боровков, «Бада-и ая-лугат», 157 б.) көрініп

бір сөздің екі мағынаға ие бола бастағандығының ізі аңғарылады. Ал XIX ғасырдың орта кезіндегі Н. Ву-дагов сөздігінде *طام* — үйдің төбесі (крыша), қабыр-

ға, үй мағыналарында берілген. Соңғы сөздікте бір сөзге бірнеше мағынаны үйіп-төгудің өзі тегін емес. Түркі тілдерін салыстыра жасалған сөздік болғандықтан да, «*там*» сөзі әр жерде әр түрлі мағынаға ие болғандықтан солардың бәрін жыйып-теріп көрсеткен болуы мүмкін. Осындай дәлелдермен «*там*» сөзі бірде «үй», бірде «мола сыртындағы қорған, дуал» мағынасына ие болса да, сәйкестікке жатқызу қиын. Алайда, зерттеліп отырған говорда басқа говорлармен салыстырып қаралық сәйкестік жоқ емес. Бұлар, алғашқы, мағыналық сәйкестікке қарағанда аз мөлшерде ұшырасады. Мыс., *күде* — шөп үйіндісі. Маңқыстау говорында осы «*күде*» сөзі қоржынның аузындағы ілтегі мағынасында қолданылады. Осындай тұлғалас сөздердің басқа говордағы мағыналарын айта отырып, салыстырып көрелік. Алдымен сол сөздің зерттеліп отырған говордағы мағынасы көрсетіледі.

С е б е т — талдан тоқылған ыдыс. Шығыс Қазақстанның Күршім, Марқакөл, Қатонқарағай аудандарындағы бұл сөздің мағынасы — ас үй, қазандық үй.

Ш у а л — қаптың үлкен түрі. Семей облысының Абай, Шұбартау аудандарында — астық, ет тұратын бөлме (шопала) мағынасында.

Ж о р а п — носки. Маңқыстау говорында — жорамал, тұспал мағынасында да, ал Шу говорында — «*жораптау*» тұлғасында егістік болып келіп қызылдаған бидайды сыпырғышпен тазалау мағынасында қолданылады.

Е с е к — қырықтықтың ағашы. Батыстың жергілікті тіл ерекшелігіндегі мағынасы — шалғымен шөп шапқанда тірі (шабылмай) қалып қойған шөп.

Ш о ш а л а — сиырдың шанышқақтауы. Семейдің Абай, Шұбартау аудандарында — түтін шығуы үшін немесе ауасы таза болып тұруы үшін, төбесі тесік етіліп жасалған ас үй.

К е р і з — жер астымен бір-бірімен жалғастырылған құдықтар тізбегі. Шу говорында бұл сөздің мағынасы — шөліркеген, су жоқ кез.

А қ т ы қ — немере. Батыстың кей жерлеріндегі мағынасы — мүріт (діни бағынушы); Шу говорында —

ақ егіске арналған жер мағынасында; Семейдің Абай, Шұбартау аудандарында — шөптің атын білдіреді.

Қ и я р — қисын, рет. Батыстың Бақсай, Маңқыстау, Чапаев, Жымпиты аудандарында — жалдама жұмыс мағынасында келеді.

Н о б а й ы — көпшілігі, көбі. Шу говорында нобайы — тұтас мағынасын берсе, Көкшетау облысының Щучинск, Еңбекшілдер аудандарында тұратын қазақтардың тілінде — мінезі, құлқы, пішіні мағынасын білдіреді.

П і с е н т т е у — қайталап айту, пысықтау. Маңқыстау говорындағы бұл сөздің беретін мағынасы — сенімді, сенуге болатын.

Говорда кездесетін *су ағаш*, *иін жіп* (екеуі қосылып шелекпен су таситын бір құрал ұғымын береді), *ілгек* (түйме), *шапашот* (ағаш шабатын кішкене шот), *дәліз* (үй алдындағы бөлме — коридор) сияқты сөздердің де басқа говорларда салыстырарлықтай мағыналық баламалары бар. Анықтап, зер сала қарасақ олардың мағыналық жағынан төрі атқаратын қызметі жөнінен ұқсастығы күштірек. Бұларды сәйкестілік қатарына қосыңқырамай тұрған зат құрылыстарының өзгешелігінде деп қараған жөн. Бұл жөнінде В. В. Ивановта: «Но, кроме того, надо всегда иметь в виду, что лексическая противопоставленность разных говоров может быть иногда только кажущейся. Противопоставленность говоров по лексике тогда лишь действительно соотносительно, когда разными словами обозначается точно один и тот же предмет»⁴⁰ — делінген. *Су ағаш пен иін жіп* атқаратын қызметі, қолданылуы жағынан Шу говорында кездесетін — *иықағаш*, Семей облысының Үржар ауданында ұшырасатын — *ажырғы*, Ұзынағашта айтылатын — *ілгек*, Шығыс Қазақстан облысының Тарбағатай ауданында айтылатын — *әпкіш*, Көкшетау облысының Щучинск, Еңбекшілер аудандарында қолданылатын — *күйенте* сөздерінің баламасы болуға тұрарлық. Алайда, зерттеліп отырған говордағы көрсетілген сөз басқа говордағы жоғарыдағы көрсетілген сөздердің бірімен де, құрылысының бөлектігі үшін ғана, сәйкесті диалектизм бола алмайды. Көкшетау облысы Щучинск,

⁴⁰ В. В. Иванов, Русские народные говоры, М., 1956, стр. 60—61.

Еңбекшілдер аудандарында тұратын қазақтардың тіліндегі *бастырма* сөзі, говордағы *ілгек* сөзімен сәйкес келмеуінің мәнісі — алғашқы сөз тек костюм, пальтоға тағылатын ірі түймені білдірсе, соңғы сөз (*ілгек*) жалпы түйме атаулыны ұғындырады. Бұл жерде тағы да функционалдық жағы басым жатқандығы сезіледі. Осы сияқты сөздерді орыс диалектологтары сөздің мағынасы мен оның атқаратын қызметіне байланысты жақтарының шек арасын ашарлықтай күрделі теориялық мәселені шешкенге дейін аралас лексикалық диалектілік құбылыстың қатарына қосуда⁴¹.

Қорыта келгенде, зерттеліп отырған говордың лексикалық ерекшелігіндегі соңғы мәселелер қазақ диалектологтарының алдында жаңа зерттеулер, тың міндеттер барлығын аңғартады. Бұл мәселелердің шешімі — қазақ тілінің диалектологиялық атласының жасалуын тездете түсуге жәрдемдеспек.

⁴¹ Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962, стр. 155.

Үшінші тарау

ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Жиыналған материалдарды сарапқа салып, саралай келгенде Түрікменстанда тұратын қазақтар тіліндегі ерекшеліктердің лексикадан кейінгі молы да көлемдісі грамматикалық ерекшеліктер. Грамматикалық ерекшеліктерді екі тақырып төңірегінде қоғамдап көрсетуді қолайлы көрдік. Оның бірі — морфологиялық ерекшеліктер болса, екіншісі — синтаксистік ерекшеліктерді қамтымақ.

1. МОРФОЛОГИЯ

Зерттеудің қолжазбасында грамматиканың бұл саласына қос сөздерде кездесетін ерекшеліктер де кірген болатын-ды. Алғы сөзде көрсетілген себептермен олар да басқа бірқатар мәселелер сияқты кітап көлемінен шығып қалды. Енді тек сөз таптарында кездесетін кейбір ерекшеліктер шеңберінде әңгіме болмақ.

1. Зат есім

Говордағы зат есімге тән ерекшеліктердің жиі кездесетіні сөз тудырушы жұрнақтар. Зат есім тудыратын жұрнақтар, көп жағдайда, өздерінің тұлғасы жағынан әдеби тілдегіден ерекшеленбейді. Өзімізге таныс жұрнақтар әдеби тілде жалғанбайтын сөздерге қосылады немесе, бір жұрнақтың орнына басқа жұрнақ қолданылады. Ерекшеліктің негізі осында. Әрине, говордың бірлі-жарым өзіне тән жұрнақтары да кездеспей тұрмайды.

Бірақ олардың өздерінің және жалғанатын сөздерінің де саны тапшы.

а) Есімдерден зат есім тудыратын жұрнақтар.

-шылық, -шілік — ақыншылық (ақындық), мұғалімшілік (мұғалімдік), шатақшылық (туыстық), жақыншылық (жақындық), тентекшілік (тентектік), ақымақшылық (ақымақтық), қытшылық (аздық) және т. б. Бұл сөздерде көрсетілген жұрнақтар түбірге тура жалғанып тұрса, ал өнімшілік (өндірістік), қойымшылық (көп молалар) сияқты сөздерде егістіктен зат есім тудыратын -ым, -ім жұрнағынан кейін жалғанған. Кейде әдеби тілде «түсінбестік», «білместік» формасындағы зат есімдер «түсінбесшілік», «білмегеншілік» болып келеді. Жоғарыда көрсетілген сөздердің қай-қайсына болса да әдеби тілде -лық, -лік немесе солардың дыбыстық варианттары жалғанады. М: *Оқушылар маманышылық меңгеруде. Бухгалтершіліктен мұғалімшілікті жақсы көрдім* (эксп.). 7 класты бітірген 2 қыз, 1 ер баланы Ашхабадтағы *доғдырышышылық техникумға оқуға жіберің* деген («Жұмысшы» газеті, 17/III-42).

-шылық, -шілік жұрнақтары енді бір сөздерге жалғанғанда сын есім тудыратын жұрнаққа айналады. Бірақ ондай сөз некен-саяқ. Говордағы кейбір сөздерге бұл жұрнақтар жалғанғанда пайда болатын мағынаны қазақтың әдеби тілінде екі сөздің тіркесі арқылы беруге тура келеді. Мысалы: *Колхоз малдаршылықта көп өнім алады* (эксп.). *Малдаршылықтан өнетін продукцияны майданға және елімізге көп беру керек...* («Жұмысшы» газеті, 31/III-42). Осы сөйлемдегі «малдаршылық» сөзі қазақ тілінде «мал шаруашылығы» деген тіркеспен берілер еді. Мысалдарға қарағанда, говордағы бұл формалы жұрнақтардың беретін мағынасы қазақтың әдеби тіліндегіден, өрісінің кең екендігін көрсетеді. Бұлай болудың мәнісі-шылық, -шілік жұрнақтарын түрікмен тіліндегі мағыналарымен байланыстыра қарағанда ғана анықталады. Түрікмен тілінің грамматикасында ол жұрнақтар 3—4 түрлі мағына береді¹. Сонымен бірге жергілікті қазақтардың тіл ерекшелігіндегі «отаншылық», «малдаршылық» сөзде-

¹ Хәзіркі заман түркмен дили. Ашхабад, 1960, 246-бет.

рі де түрікмен тіліндегі «*ватанчылык*», «*малдарчылык*» тұлғаларынан алынған (Түркмен дилиниң сөзлүгі, Ашгабат, 1962). Аталып отырған жұрнақ, есімдерден зат есім тудыратын грамматикалық тұлға ретінде тек түрікмен тілінде ғана емес, өзбек тілінде де жиі қолданылып, бірнеше мағыналар береді². Ескі өзбек тілінің грамматикасында да өнімді жұрнақ екендігі көрсетілген³.

-шылық, -шілік жұрнағы құрылысы жағынан күрделі деп танылып, -шы+лық түрінде ажыратылады. Кейбір тюркологтар -лық, -лік және оның дыбыстық варианттары жалғануға тиісті сөздерге — «*шылық*», «*шілік*» жұрнақтарының жалғануын орынсыз деп қарап, соңғы жұрнақтардағы -шы, -ші элементтерін сөзге мағына беруде пайдасы жоқ «қайталау, артық»⁴ деп қарайды.

Шын мәнісінде де, Н. А. Баскаковтың көрсеткеніндейдей жағдай говордың ерекшелігінде де жиі кездесетіні жоғарыда тізіліп берілген сөздердің кейбіреулерінен көрініп тұр. Мысалы, *мұғалімшілік*, *ақыншылық* деген сөздерді «*мұғалімдік*», «*ақындық*» тұлғасындағы сөздермен салыстыра қарағанда, алғашқы тұлғадағы сөздерден артықша мағына іздеп табуға болмайды. Бірақ әрдайым солай деп қарау ыңғайсыз. Және тіл тарихы ондай күрделі жұрнақты қажетсіз болса тудырмаған да болар еді. Мұндай күрделі жұрнақты М. Қашғарийдың сөздігінен де кездестіруге болады. Мыс.,

منچلق муянчилик — екі адамды келістіру-

ші, бітістіруші (М. Қашғарий. Девону луғотит турк, III, Тошкент, 1963, 195-б...). Ерте кездердегі еңбектерде -лық пен -шылық жұрнақтарының кездесуі, олардың сөз мағынасын айыруда өздеріне тән ерекшеліктерінің болғандығын аңғартады. Оны тіпті XIX ғасырдың бірінші жартысындағы А. Казем-Бектің еңбегінен де көруге болады. Ол -чы мен -лық қосындысынан жаңа зат

² А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 75—76.

³ А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, стр. 122.

⁴ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, ч. II, М., 1952, стр. 182.

есім пайда болады дей келіп, мына мысалдарды ұсынады: «*юльджи* «путешественник... *юльджилик* «путешествие; *этмекджи* — «хлебник», *этмекджилик* — «хлебничество»⁵.

-Кеш — *түйекеш* (түйесін жалдаушы адамдар), *арақкеш* (арақшыл), *шілімкеш* (шылымшыл), *пьянкеш* (маскүнем), *жаткеш* (естігенін еске сақтағыш адам), *зейкеш* (ащы суды ағызатын арық), *пәленкеш-пәстенкеш* (пуленше-түгенше), *індікеш* (іні көп жер). Осыдан 5—6 жылдықта *арақкештік*тен бір адам Каспийге суға кетті (эксп.). *Завхоз Кенжебаев бұрынғы арақкештік ауруынан жазылмады* («Жұмысшы» газеті, 23/II-39). Түрікмен тілінде де осы жұрнақ арқылы есімдерден зат есім пайда болып отырады⁶. Түрікмен тіліндегідей говорда да бұл жұрнақтың дыбыстық варианттары кездеспейді. Өзбек тілінде көрсетілген, жұрнақ «*каш*» тұлғасында келіп, адамның кәсібін білдіреді⁷.

-лық, -лік және оның дыбыстық варианттарындағы жұрнақтар арқылы да говорда әдеби тілде кездеспейтін зат есімдер туады. Бұл жұрнақтар арқылы жасалған зат есімдер сыртқы тұлғасымен әдеби тілдегі кейбір сөздерге ұқсас болғанмен мағынасында айырмашылық болып отырады. Алайда, бұлар жеке заттардың атында сирек ұшырасады: *булық* (үйдегі жарамсыз ауаның сыртқа шығуы үшін үй төбесінен жасалған тесік), *жекелік* (жалғыздық), *күндік* (кейде «күндікшілік» түрінде де кездеседі — жалдама жұмыс), *тоғайлық* (шөбі қалың жер), *түлейлік* (сексеуіл т. б. ағаш аралас өскен жер), *қалыңдық* (шабын, шалғын). М: *Бала-шағд жоқ, жекелік қиын екен. Жолдасымды іске көтермегенсін күндікшілікте істедік* (эксп.).

-лық, -лік жұрнақтарының говорда көзге түсетін бір ерекшелігі мына төмендегі түрде сипатталады. Іс-әрекеттің қашан болғандығын білдіру үшін әдеби тілде сап есімнен кейін келетін «жылы», «айы», «күні» сияқты мезгілді білдіретін зат есімдерге ешқандай жұр-

⁵ А. Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, стр. 71.

⁶ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 244-бет.

⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 109-110.

нақтың қажеті жоқ. Әдеби тілдің нормасы үшін мынадай бір мысал келтірейік. «Алматыға келгеніме екі-үш күн болды» немесе, «Ол институтқа түскелі алты ай шамасы болды» деген сөйлемдердегі «күн», «ай» сөздері ешқандай да жұрнақты тілемейді, егер ол жұрнақтар келе қалса, сөйлемнің мағынасы бұзылар еді.

Говорда керісінше. Экспедиция материалдарынан мысал: *Түрікменстанға 50—60 жылдық та ойыстық. Берді енді 5—6 күндікте келіп қалар. 1924 жылдан бастап, өзінің барлық 13 жылдығында жолдас Беркалиев өндірісте өзгерместен екпінділер қатарында келеді* («Қарабұғаз көл жұмысшысы» газеті, 4/III-37). Алма бұдан бұрын екі жылдық та ғана бірінші басқыш қазақ мектебінің есігін ашты (Бұл да сонда, 8/III-37 ж.). Кейде жоғарыдағы мысалдардағы сияқты іс-әрекеттердің болған мезгілін межелеуде -лық, -лік жұрнақтары басқа сөздерге де қосыла кететін жағдайлары говорда ара-тұра кездесіп қалады. Соңғы екі ба зарлықта кездесті (эксп.). Әдеби тілде де аталған жұрнақтардың сан есімен кейінгі «жыл», «ай», «күн» сияқты сөздерге қосылып, сөйлемдерде кездесіп отыратын жағдайларын жиі көруге болады. Бірақ олардың тіркесте келуі говордағыдан тіпті өзгеше. Әдеби тілде олар, біріншіден, мағынасы жағынан белгілі бір затта болатын процесс мерзімінің қаншаға созылатындығын не созылғандығын білдірсе, екіншіден, грамматикалық тұрғыдан мерзімін, уақытын білдіргелі отырған сөздің алдында келіп, көбінесе анықтауыш қызметін атқарады. Сондықтан да ондай тұлғадағы сөздер әдеби тілде «алты айлық курс», «жеті жылдық жоспар», «сегіз жылдық мектеп», «көркем-өнер онкүндігі», тағы сондай тіркестерде көріне алады.

-ша, -ше — *қораша* (кілем өрнегінің түрі), *өңірше* (киімге тағатын әшекей), *жауырынша* (еркектер көйлегінің бір түрі).

ә) Етістіктен зат есім тудыратын жұрнақтар.

-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе. Говорда етістіктен зат есім тудыратын жұрнақтардың ішіндегі ең өнімділері осылар. Бұлардың өнімді болулары орынды да. Өйткені қазақтың әдеби тілінде де зат есім тудыруда ең көп қызмет атқаратын осылар. Оны былай қойғанда қазақтармен аралас отырған түрікмен тілінде де -ма, -ме

етістіктен зат есім тудырудағы өнімді жұрнақтар болып саналады⁸. Бірақ бұл тілде ол жұрнақтардың қазақ тіліндегідей басқа дыбыстық варианттары жоқ. Говордағы бұл жұрнақтар арқылы жасалған зат есімдер: *шөктірме* (аудың тасы), *шайма* (қайықты жағаға байлайтын жіп), *сұқпа* (қайықтың бір бөлігі, орысша «киль»), *қыздырма* (безгек), *ұйма* (ұйық, қою батпақ), *жайма* (қаптың кішкене түрі), *шөгерме* (түрікмендер киетін үлкен бас киім), *тықпа* (бүрме, бүрілген қой еті), *теппе* (баспалдақ), *шаппа* (бөкі), және тағы сондайлар. Бұл келтірілген сөздерде бірлі-жарымы болмаса, көбіне зат есім тудыратын жұрнақтар түбірге тура қосылған. *Аяқтаспа* (малдың етін бөлісіп алу), *отырыспа* (ойынсауық мәжілісі, орысша — «вечер») сияқты зат есімдерде белгілі бір грамматикалық формадан кейін жалғанып тұр.

«Қы, -ғы, -кі, -гі — *қайтарғы* (тойтарыс), *шеккі* (таразы), *бұққы* (бекініс), *шапқы* (темір кесетін құрал), *алғы* (аласы), *бергі* (бересі), *жарғы* (ара). *Қуанбай өзіне қайтарғы берді білем, жұмғанда аузын ашпай қалды-ау. Немістер біз жатқан бұққыны аң етпеді* (эксп.). *Ерте уақытта әкеңнен алғым бар, соның үшін бермеймін деп отыр* («Қарабұғаз көл жұмысшысы», 23/III-37). *ІІІ еккі тастарының орнына Жиенбай таразыға қолын салады* («Жұмысшы», 1/XI-53). Етістіктен зат есім тудыруда көрсетілген жұрнақтар қазақ тілінде де активті түрде қызмет атқарумен қатар, жергілікті қазақтар өмір сүріп отырған орта түрікмен тілінде сөз тудыруда да ауызға жиі ілігеді. Түрікмен тілінде кездесетін *чапғы*, *берги*, *алғы* сияқты зат есімдер осының айғағы. Бірақ олардың дыбыстық варианттары қазақ тіліндегіден аз, екі түрде ғана болып келеді. Түрікмен тілін былай қойғанда қазақтармен араласа отырған өзбек (Узб.-рус. сл., 1959), қарақалпақ⁹ тілдерінде де кездесіп, дыбыстық варианттар саны ұлғая түседі. Говордағы бұл жұрнақтар арқылы туып отырған ерекшелік — тек олардың қазақ әдеби тілінде жалғанбайтын түбір сөздерге қосылып, зат есім жасауында болып отыр. Бірақ көрсетілген жұрнақтар арқылы дәл говордағыдай туынды зат есімдерді жергілікті қа-

⁸ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 251-бет.

⁹ Н. А. Васкаков. Каракалпакский язык. ч. II. М., 1952, стр. 405.

зақтармен араласа отырған түрікмен, өзбек, қарақалпақ тілдерінен жиі ұшырайтындығы ескертілді. Сол фактіге табан тіреп, говордағы ерекшелік аталған тілдердің әсері дерміз. Бірақ осы жұрнақтар арқылы жасалған кейбір сөздер, басқаны былай қойғанда, Қазақстан территориясындағы жергілікті ерекшеліктерде, мағынасы бір бола тұрса да, тұлға жағынан ала-құлалығы ойландырады. Мысалы говорда кездесетін *бергі* (бересі) сөзі. Қазақстанның батыс аймақтарындағы тұрғын қазақтар тілінде *«берік»* тұлғасында кездеседі¹⁰. Ал Қазақстанның шығыс аудандарында *«алық»*, *«берік»* тұлғасындағы сөздер әдеби тілдегі *«аласы»*, *«бересі»* мағынасына емес, *«алым-берім»*, *«алыс-беріс»* мағынасына ие¹¹. Байқап отырсақ осы аталған тұлғалардың қай-қайсысының да мағына жағынан бір-бірінен жырақ кеткен жағдайы жоқ. Мағына жуықтығының түпкі қазығы сол сөздердің түбіріндегі *«ал»*, *«бер»* етістігінен деп қараумен бірге, соларға бірде *-ық*, *-ік*, бірде *-ғы*, *-гі* түрлерінде қосылған жұрнақтардың да алғашқы кездерде бір-бірімен жекжат, іліктігі болмады ма екен деген ойға қарай жетектейді. М. Қашғарий сөздігінен әңгіме болып отырған сөздер туралы мына бір жайттарды көреміз.

ألیع *alig* — алынған нәрсенің қайтарылып бері-

луі (оғызша және қыпшақша) (М. Қашғарий. Жоғарыда аталған сөздігі, I, 95).

ألم *alim* — басқа адамдардағы аласы нәрсе,

қарыз (Бұл да сонда, 105-бет).

بیرگو *birgu* — қарыз, бересі. *анің мәңгі бір ат*

бәргүйсі бар (Бұл да сонда, 403-б.). XI ғасырдың сөздігінен осы күнгі қазақтың әдеби тіліндегі *«аласы»* не *«бересі»* сөзін сол кездерде үш түрлі тұлғада қолданғандығы сезіледі. Оғыздар мен қыпшақтарда, М. Қашғарийдың көрсетуінше, *«алық»* сөзі бір жұрнақ арқылы жасалған. Сол көрсетілген жұрнақтың бірі тұңғыш

¹⁰ С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, стр. 313, 331.

¹¹ Ж. Болатов. Семей облысының Абай, Шұбартау аудандарында тұратын қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 2-шығуы. Алматы, 1960, 165-бет.

қолданылып, қалғаны соның әр түрлі көрінісі, туындысы есебінде алғашқы пайда болған жұрнақпен қатар қолданылуы мүмкін.

XV ғасырдағы «Бада-и ал-лугаттан» А. К. Боровков «أقلى» *aqlu*¹² сөзін келтіріп, орысша «взятие» деп аударарды да, түрікмен тіліндегі *«алғы»* (қарыз, аласы) сөзімен салыстыруды ұсынады. Мұнда да біз *«ық»* емес *«ғы»* жұрнағының қатаң түрімен беттесеміз. Сол сөздікте *«иқ»* жұрнағы арқылы жасалған *ألوق» «aluq»* сөзін де кездестіруге болады¹³. Бірақ оның беретін мағынасы говордағы *алғы»* немесе әдеби тілдегі *«аласы»* сөзінен әлдеқайда жырақта жатыр. Ең соңында, XIX ғасырдың аяғында құрастырылған В. В. Радловтың сөздігінде де *«алғы»*¹⁴ сөзінің *«аласы»* мағынасында келетіндігін көреміз. Осыларға қарағанда говорда кездесетін *«алғы»*, *«бергі»* сөзінің соңындағы *-ғы*, *-гі* жұрнақтарының алғашқы формасы *-ық*, *-ік* болуы ықтимал. Жорамалда сүйенетін дәлелдеріміз: біріншіден, М. Қашғарийдың сөздігінде бірде *-ық*, *-ік*, бірде *-ғы*, *-гі* түрінде ұшырасуы; екіншіден, ескі түркі жазбаларының ескерткіштерінде етістіктен зат есім жасайтын жұрнақтардың *-ғы*, *-гі* түрінде емес, *-іг* түрінде (*bilig*)¹⁵ түрінде болып келуі.

Алғашқыда *-ық*, *-ік* түрінде жалғанған жұрнақтар қандай реттермен *-ғы*, *-гі* қосымшаларына көшкен деген сұрақ тууы орынды да және өз ойымыздан туған болжаммен жауап беруге тура келеді. Мына формуладан оның өзгеріс жолын аңғаруға болады: $ал+ық > ал+ық+ым$ (тәуелдік жалғауы) $> ал+ығ+ым > ал+ғ+ым > ал+ғы$. Демек, алғашқы-*ық*, *-ік* жұрнақтары тәуелдік жалғауының әсерінен *-ғы*, *-гі* жұрнағына айналған болуы мүмкін деп жорамалдаймыз. *қ*, *к*, *п* сияқты қатаң дыбыстармен аяқталып, оған жалғанған қосымшаның бастапқы дыбысы дауысты болса, аналардың ұяңдауы тілдегі регрессивтік ассимиляцияның заңдылығы болса, сол заңдылықпен тәуелдік жалғауының алдында қысаң *«ы»* дыбысы бар кейбір сөздерге

¹² А. К. Боровков. «Бада-и ал-лугат». М., 1961, 70-бет.

¹³ Сонда, 74-бет.

¹⁴ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, том I. СПб., 1893, стр. 393.

¹⁵ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 189.

на айналды делік. Келе-келе «алығ» сөзіндегі қысаң -ы дыбысы түсіп қалған. Оның түсуі де тіліміздегі кейбір заңдылыққа байланысты. Қысаң «ы» дыбысымен бас-талған жалғаулар түбірдің соңғы дауыссыз дыбысының алдында қысаң «ы» дыбысы бар кейбір сөздерге жалғанғанда, соңғы «ы» дыбысының түсіп қалатындығын тіліміздегі «ауыз», «ауыл», «орын» сияқты сөздердің тәуелденіп келіп, «аузым», «аулың», «орны» тұлғасына дейін өзгеретіндігін дәлелдейді. Осы себептерден де алғашқы кездердегі «алығым» тұлғасы, кейін «алғым» болған.

-қақ, -кек — батқақ (батпақ), піскек (піспек), жауын қанша жауса да батқақ дегенді білмейміз (эксп.). Қазақтың әдеби тілінің тұрғысынан қарағанда бұл сөздердегі жұрнақтар (-қақ, -кек) сын есім тудырады. Дегенмен говорда бұл жұрнақтар жалғанған сөздер әдеби тілдегі зат есімдер мағынасына ие болып отырғандықтан, зат есім тудыратын жұрнақтар қатарына қос-тық. Кейде «батқақ» сөзі соңғы дауыссыз дыбысы түсіріліп «батқа» тұлғасында да жиі кездеседі. Бұл сөздердің қай-қайсысының болса да түбірі «бат», «піс» етістіктері екені түсінікті. Олардың зат есім жасау жолында басқаша жұрнақ қабылдауын түрікмен, өзбек тілдерінің әсері деп біле тұрсақ та, басқа бір жағдайларды ескерте кетпекпіз. Түрікмен тілінде «батпақ» сөзі «бат-га» (Рус.-туркм. сл., М., 1956) болып келсе, өзбекше «ботқоқ» (Уз.-рус. сл., М., 1959) тұлғасында ұшырасады. (Ескі өзбек тілінде «баткак» формасында¹⁶). Қазақ тіліндегі зат есім тудыратын -мақ, -мек, -пақ, -пек жұрнақтарының алғашқы тегі етістіктің инфинитив формасы екендігіне күмәндануға болмас. Мәселе солардың басқа түрде дыбысталып, өзге түркі тілдерінде, қала берді, зерттеліп отырған говорда ерекшелік туғызуында. Бұл ерекшеліктің тууы М. Казем-Бектің пікірінше, татар наречиялерінде -мақ инфинитив формасына біткен кейбір етістіктерде, сол қосымшаның алдыңғы -м дыбысы өзінен бұрынғы дыбыстардың қатаң не ұяңдығына қарай ق немесе غ-ға алмасып есімдер (әсіресе сын есімдер) тудырады. Осы пікірін дәлелдеу үшін мына төмендегідей мысалдар береді: *журк-*

¹⁶ А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, стр. 128.

магкь — «бояться», *журкмагкь* — «боязливый человек», *батмагкь* — «утонуть», *батмагкь* — «топкое место...»¹⁷. Дәл осы құбылысты қазақтармен араласа отырған өзбек тілінде кездестіргенде Казем-Бектің бұл пікірін дұрыс деп қостауға тура келеді. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім жасайтын -қақ, -кек, -ғақ, -гек жұрнақтарының инфинитив формасынан тумасына кім келіп. Тіпті Н. И. Ильминскийдің еңбектерінен -пақ жұрнағының -қақ түрінде қолданылуын өте сирек болса да ұшыратамыз. Қазіргі қазақ тіліндегі «пұшпақ» (малдың, аңның тізеден төменгі терісі) Н. И. Ильминскийдің көрсетуінде «пұшқақ»¹⁸ тұлғасында кездеседі. Мұның өзі говорда кездесіп отырған жұрнақтардағы ерекшелік басқа тілдердің әсері болуымен қатар, ертеректе қазақ тілінде де сирек болса да дыбыстық алмасулардың нәтижесінде туып, әрі сақталып қалған із болар деген ой тудырады.

-ық, -қ, — тапсырық (тапсырма), қорқылық (қорқыныш), жинақ (жиналыс). Мақтадан жеке жағынан қорқылық бар (эксп.)... Берілген тапсырықты кім орындамалы («Қарабұғаз көл жұм» газеті, 20/IV-37). 2 апрель күні жинақ болып өтті. Жинаққа 28 адам қатынасты («Жұмысшы» газеті, 22/III-53). Көрсетілген сөздердің кейбіреулері түрікмен тілінде «табышырық», «йыгнақ» (Рус.-туркм. сл., М., 1956) болып келуінің өзі говордағы ерекшеліктің түрікмен тілінің әсерінен екендігін аңғартады.

-ар, -ер — ашар (кілт), шығар (есік алды, дала), кесер (кілем жібін кесетін пышақ). Жүрің, шығарға барып келіп, дем алалы (эксп.). Қазақтың әдеби тілінде бұл жұрнақтар арқылы зат есім жасалу дағдысы жоқ. Түрікмен тілінде бұл жұрнақтар арқылы говордағыдай ашар, кесер сөздері жасалады. «Ашар» сөзі тиісті мағынасында Радловтың сөзінде де кездеседі¹⁹.

-қышыл — атқышыл (мерген). Бұл жұрнақ күрделі жұрнақ: -қыш+ыл. Дәл бұл күйіндегі жұрнақты қазақтармен аралас отырған түрікмен, өзбек, қарақалпақ тілінің бірінен кездестіре алмаймыз. Бірақ күрделі бол-

¹⁷ А. Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, стр. 84.

¹⁸ Н. И. Ильминский. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861, стр. 81.

¹⁹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, I. СПб., 1893, стр. 503.

маса да, жалаң жұрнақтардың ұқсастығы кездеседі. Ол қарақалпақ тіліндегі «атқыш» (мерген) сөзінен айқын көрінеді. Өзбек тілінде мерген сөзі «от+уе+чи» болып кездеседі де (Узб.-рус. сл., М., 1959), ал түрікменше «ат+ыжы» (Рус.-туркм., сл., М., 1956). Соңғы екі тілден келтірілген жұрнақтардың ішінде говорға жуықтауы түрікмен тілінде кездесетін -ыжы жұрнағы. Бұған сүйеніп түрікмен тілінің әсері деуден гөрі, говордың өзінде әуелден қалыптасып, соңғы күндерге дейін сақталған деген дұрысырақ сияқты. Себебі біз оны әрегіректегі Әбілғазының шығармасында *آتوچی* «стрелок»²⁰ тұлғасында кездестіретін болсақ, ал Н. И. Ильминскийдің еңбегінде «атқышыл»²¹ түрінде ұшыратамыз. В. В. Радловтың сөздігі Ильминскийді қуаттай түседі²². Жергілікті қазақтарда айтылып жүрген «Ер Төлеп» атты жырда да көрсетілген сөзді табамыз.

*Белгіліде Бегей бар
Бек сауытты Жанақ бар
Атқышылда Кедей бар,
Сүйінқара, Салақ бар,
Белгілі ердің бәрі бар.*

(Қуанбай қарттың айтуынан).

2. Сын есім

Тұрғын қазақтардың тілінде кездесетін сын есімге жататын сөздер өз ішінен бөле келгенде қазақтың әдеби тіліндегідей мағына жағынан сапалық та, қатыстық та, ал тұлға жағынан қарағанда негізгі және туынды түрлері де біршама кездеседі. Алайда біз олардың бәрін бірдей бұл жерде қарастырып жатпаймыз. Өйткені мағынасы жағынан сапалық, тұлғасы жағынан негізгі сын есімдер деп аталатын, заттың түсіне байланысты мелде (ақсұр), күмілжі (қара қошқыл) т. б. және заттың сапасына тән аңсат (жеңіл), тақыл (тәуір), арқайын (еркін, жайбарақат) сияқтылар 1969 жылы шыққан «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі» атты кітапта қамтылған. Сондықтан да бұл жерде говордағы сын

²⁰ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 119.

²¹ Н. И. Ильминский. Аталған еңбек, 42-бет.

²² В. В. Радлов. Аталған сөздік, 1, 465-бет.

есімге тән ерекшелік дегенде, тек қатыстық, тұлғалық түрлерін әңгімелеумен шектелмекпіз.

Жергілікті қазақтардың тілінде сапалық сын есімге қарағанда қатыстық (туынды) сын есімдер онша мол емес. Қатыстық сын есім тудыратын жұрнақтар да, говордағы зат есім тудыратын жұрнақтар тәрізді әдеби тілдегі қосымшалармен сәйкес, тұлғалас кейде мағыналас келіп жатады. Ерекшелік тек сол кездесетін жұрнақтардың әдеби тілде жалғанбайтын сөздерге жалғануымен және басқа мағына беруімен немесе әдеби тілдегі жұрнақтардың бірінің орнына екіншісінің алмасып келуімен сипатталады. Кездесетін жұрнақтардың кейбіреулері зат есімге де ортақ, бірақ біз ондай жұрнақтар қабылдаған сөз сөйлемдегі орнына қарай ажыратылатындықтан айырықша түсінік беруді артық деп білдік.

а) Есімдерден сын есім тудыратын жұрнақтар.

-лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті — ауылды (ауылда тұратын), алматылы (алматылық), жерлі (жергілікті), мөрлі (әйгілі, атағы шыққан), шеккілі (салмағы ауыр, таразы тартатын), отырымды (отырықшы), тынымды (тыныш), тонаулы (жасаулы, мүлкіті). Ол ертеде мөрлі пьянкеш болды (эксп.)... Өсербаевтың баққан малдары шеккілі болып шықты («Жұмысшы» газеті, 6/VII-45). Зер сала қарасақ, көрсетілген сөздердегі жалғанған жұрнақтардың тұлғасының бірдей болуына қарамастан мағыналарында ала-құлалық байқалады. Мөрлі, шеккілі сияқты сөздердегі жұрнақтар беретін мағынасы жағынан әдеби тілдегіден алшақ кетіп тұрған жоқ. Ерекшелік тек әдеби тілде жалғанбайтын сөзге жалғануы (мөрлі), әрі говордың өзіне тән сөзіне жалғануымен (шеккілі) көзге түсуінде. Ал отырымды, тынымды сөздерінде -ды жұрнағы әдеби тілде басқа жұрнақтар беретін мағынаны тудырып тұр. Говордағы бұл жұрнақтар арқылы туып отырған басты ерекшеліктің бірі — адамның қай жерден шыққандығын, мекенін аңартуы (алматылы, ауылды т. б.). Әдеби тілде ондай мағынаны -лық, -лік және олардың дыбыстық варианттары беретіндігі мәлім. Осы соңғы көрсетілген мағынаны беруде аталған жұрнақтар түркі тілдерінің бірқатарларында қолданылатындығын бұрынғы, соңғы түркі тілдерін зерттеуші-

лердің еңбегінен көреміз. Говорда туып отырған ерекшелік түрікмен тілінің әсері екендігі сөзсіз. Өйткені, бұл жұрнақтардың түрікмен тілінде беретін бір мағынасы — адамдардың белгілі бір өмір сүріп, жүріп жатқан орнын білдіріп, адамның сол жерлік екендігін білдіреді²³. Қазақтармен араласа отырған халықтың бірі өзбектерде 1956 жылға дейін айтылуында *-лик*, ал жазылуы *-ли* түрінде болып келген²⁴. *-лы*, *-лі* жұрнағы жалғанған жер аты, не қала атымен байланысты сөздер түрік тілінде де әңгіме етіп отырған мағынаны беретіндігі көрсетілген: *Moskova- «москвич», Paris- «парижанин»*²⁵. Әбілғазының шығармаларында мұндай мағынаны беретін жұрнақ *-лық* тұлғасында көрінеді: *ісфәһанлық* — «ісфәганец»²⁶.

Беретін мағынасы бір, бірақ әр тілде, әр жерде басқаша тұлғаланатын (кейде *-лы*, кейде *-лық*) жұрнақ тюркологтардың назарын аударған. Солардың кейбіреулері мынадай пікірлерді ұсынады.

-лу, *-ли* жұрнақтарының беретін мағынасының белгілі бір затты иемдену, не бір заттың басқа бір затқа меншіктілігін білдіретіндігін айта келіп, А. Казем-Бек қазан татарлары шағатайлықтар сияқты *-лу*, *-ли* жұрнақтарын дұрыс қолданбайтындығын, оның орнына *-лук* (لک) немесе *-лық* (لق) жұрнағын пайдаланатындығын, кейде керексіз бола тұра қолданатындығын айта келіп, «*газанлу*» деудің орнына газанлыгкь (казанский) деген мысалды көрсетеді²⁷. Казем-Бектің ойынша *-лы* жұрнағы дұрыс та, ал *-лық* тұлғасы туынды нәрсе сияқты. Әрине, бұған келісу қиын. Шын мәнісінде алғашқысы *-лық* болып, кейін дами келе одан басқа мағынаға ие боларлықтай *-лы* өрбіп шығуы мүмкін. Кейбір тюркологтар осы соңғы пікірге нұсқайды²⁸.

-лық немесе *-лы* жұрнақтарының этимологиясы жөнінде де тюркологтардың арасындағы пікірлер әр түрлі.

²³ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 263-бет.

²⁴ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 109.

²⁵ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, стр. 104.

²⁶ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 124.

²⁷ А. Казем-Бек. Аталған еңбек, 69, 75-беттер.

²⁸ А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. М.—Л., 1961, стр. 110—112.

Кононовтың көрсетуінше, Банг «*іл*» сөзінен тудырса²⁹, Рамстедт бұл сөзді «*лық*» сөзінен (лық толы) шықты деген жорамал айтады³⁰. В. Котвич комитатив (көмектес септігі) формаларының біріне жатқызады³¹. Алайда осы кезге дейін тюркологтар арасында жұрнақтың төркінін табу жөнінде бір пікірлілік жоқ. Бұлардың белгілі біреуіне, әзірше, өз пікірімізді қоса алмаймыз. Өйткені тіл мәселесінде белгілі бір сөзге және қосымшаларға этимологиялары жөнінде пікір айту көп зерттеуді, әсіресе, арнайы зерттеуді қажет етеді.

Ендігі бір назар аударарлық мәселе говорда кездескен *-лы* жұрнағының мағынасының кеңейе түсуі жөнінде. Анығырақ айтқанда, говордағы *-лы*, *-лі* жұрнағы және оның дыбыстық варианттары — бірде, белгілі бір зат субъект ретінде басқа бірнеше затқа иелік білдіретін мағынаны берсе (мысалы, малды адам), енді бірде жоғарыдағы субъект болған зат объект болып, басқа заттың меншігіне, ішіне кіретін мағынаны білдіреді (М: *алматылы адам* — алматылық адам). Түркі тілдерінде кездесетін дәл осындай жағдайды айыра, түсіндіре айта келіп, Н. К. Дмитриев оның қалай пайда болғандығын М. Г. Долобконың мына пікірін келтіру арқылы дәлелдейді: «...семантика *-лы* менялась в зависимости от общественного строя и, в частности, взгляда собственности: человек как «собственность» рода, сам входящий в состав коллектива (Казанлы), и человек как субъект частной собственности (атлы)»³².

Жоғарыда келтірілген сөздердің ішінде қай жағынан болса да ерекшелігі бар сөз — «*тонаулы*» сөзі. М: *Ол жігіттің келіншегі төркінінен тонаулы келінті* (эксп.). Бұл сөзге жалғанған *-лы* жұрнағы тура түбір сөзге жалғанбағаны былай тұрсын, түбірдегі «тон» сөзінің мағынасының өзі қайдан шыққаны көмескі. Қазақстан территориясындағы жергілікті тіл ерекшеліктерінде бұл сөз кездеспейді. Тек Қошағаш

²⁹ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 108.

³⁰ Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, стр. 242.

³¹ В. Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, стр. 86-93.

³² Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 69.

қазақтарының тілінде ғана кездесетін «тонаулы» сөзінің тұлғасы мен мағынасы жуық. Бұл сөздің негізі «тон» сөзінен шығуы мүмкін. Ескі түркі тілінің жазба ескерткіштерінде: *тон* — киім мағынасын беріп, *тона* — киіну мағынасында қолданылған³³. Осыған қарағанда «тонаулы» сөзіндегі «тонау» — тұйық етіс түрі болуы керек те, -лы сын есім тудыратын жұрнақ болуы ықтимал.

-лық, -лік және оның дыбыстық варианттары говорда кейбір жалғануға тиісті сөздерге (қалалық, облыстық т. б. жалғанбайды. М: *Бізін Совет Қызыл Армия жеңді* (эксп.). *Ауыл кеңес бұған тиісті көңіл бөлмей отыр* («Жұмысшы», 22/X-44).

Түркі тілдеріне иран-тәжік тілдерінен енген санамалы жұрнақтар говорда бірнеше сөздердің алдынан келіп, есімдерден сын есім тудырады. Олар: *На* — *натаныс* (таныс емес), *надұрыс* (теріс), *наризашылық* (ризалығы жоқ), *натура* (жөн емес). *Оң айтқанды да надұрыс түсінеді. Меңдібай, сенің сес шығаруың натура ғой* (эксп.). Әдеби тілдегі формасына қарағанда говорда бұл жұрнақтың дыбысталуында да ерекшелік байқалады. Бір сөздерде «на» түрінде кездессе, екінші бір сөздерге (көбіне) дауысты дыбысы жіңішкеріп барып «нә» түрінде жалғанады. Мұның өзі говордағы кездесетін фонетикалық ерекшеліктердің «а» дыбысының «ә» дыбысына бейім дыбысталуынан деп түсінумен бірге, бұлай жіңішке айтылуының өзі түрікмен тілінің әсері деп қараған да жөн³⁴.

Би — *бихат* (есепте жоқ), *бадеп* (әдепсіз), *биқасиет* (қасиетсіз), *биабырай* (абыройсыз), *бинамыс* (намыссыз). *Ондай биәдеп баланы көрсем-ау. Түйекештердің көбі бихат жандар* (эксп.). Қазақ тілінде көбінесе «бей» түрінде қолданылады. Ал говордағы «би» формасында келуінің өзі тағы да түрікмен тілінің әсері демеске болмайды³⁵.

ә) Етістіктен сын есім тудыратын жұрнақтардағы ерекшелік говорда онша көп емес және олардың өзі бірлі-жарым сөздерге жалғанумен шектеледі.

³³ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 432.

³⁴ Хәзирки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, стр. 264.

³⁵ Сонда, 264-бет.

-шаң — ұялшаң (ұялшақ), аяншаң (аяншақ). *Балам ұялшаң болсаң, үлесіңнен құр қаласың* (эксп.).

Қазіргі қазақ тілінде етістіктен сын есім жасайтын жұрнақтар қатарында көрсетілмегендігіне қарамастан³⁶, сирек болса да әдеби тілде кездесетін жұрнақ (мысалы, қысылшаң). Бірақ говорда кездесіп отырған бұл сөздер әдеби тілде -шақ жұрнағы арқылы жасалып, сын есімдік мағынаға ие болар еді. Етістіктен кейінгі -и дыбысынан соң -жаң, -жең жұрнақтары жалғану арқылы сын есім жасалу түрікмен тілінде бар құбылыс. Мысалы: *ұтан* — *жаң* (ұялшақ), *өвүнжең* (мақтаншақ) т. б.³⁷. Етістіктен сын есім тудыратын жұрнақ ретінде өзбек тілінде де жиі кездеседі³⁸. Өзбек тілінің әсері ретінде Өзбекстандағы қырғыздар арасында да ұшырасады³⁹. Орта Азиядағы түркі туыстас тілдерді былай қойғанда, башқұр тілінде де бұл жұрнақ етістіктен сын есім тудыратын жұрнақ есебінде -сан тұлғасында кездеседі (*оял+сан* — ұялшақ)⁴⁰. Осы жұрнақтың говорда пайда болып, ерекшелік туғызуының өзіне, әрине аралас отырған халық тілінің әсері деуден басқа дәлел жоқ. «Codex sumanicus»-та сөз болып отырған жұрнақ арқылы жасалған «*unutsang*» (ұмытшақ), «*jivoan-sang*» (еріншек)⁴¹ сияқты сөздер бар. Ал жалпы түркі тілінің тұрғысынан алып дәлелдеуге тырыссақ, говордағыдай жұрнақ арқылы етістіктен сын есім жасаудың фактісін тіпті мол ұшырастырамыз. А. Казем-Бек грамматикасынан — *уяльджангъ* (ұялшақ)⁴², X—XIII ғасырлардағы Шығыс Түрікстан грамматикасынан — *ајапчаң* (аяншақ)⁴³ сияқты сөздердің табылып отыруы, ертеректе бұл жұрнақтың едәуір роль атқарғанын білдіреді.

³⁶ Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954, 251-беттер.

³⁷ Хәзирки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 267-бет.

³⁸ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 151.

³⁹ Э. Абдулдаев, Г. Бакинова, Н. Бейшекеев. Өзбекстандағы қырғыздардың тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. Фрунае, 1962, 78-бет.

⁴⁰ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 73.

⁴¹ Codex sumanicus..., Budapestini, 1880, 259, 277-беттер.

⁴² А. Казем-Бек. Аталған еңбек, 91-бет.

⁴³ А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. М.—Л., 1961, стр. 118.

Бұл жұрнақтың этимологиясы жөнінде пікір айтушылардың бірі Рамстедт қытай-корей сөзі «*сјаң*» (шебер) сөзінен пайда болған деп, сол тілдерден бірнеше сөздерді келтіреді де, қазақ тіліндегі «сөзшең», «киімшең» дегендерді сол сөзбен байланыстырады⁴⁴. Бұл пікірді тюркологтардың біразы қостамайды. Алайда, Рамстедтің бұл пікірі дұрыс па, бұрыс па кесіп айту қиын. Бізді күмәндандыратын нәрсе алғаш зат есімге жалғанатын бұл жұрнақ, қалайша етістікке ауысып, сын есім жасауында. Түркі тілдеріндегі белгілі бір жұрнақтардың бірнеше сөз таптарына ортақ болуын еске алсақ, күмәндануымызды тағы да серпілте түседі. Беретін мағынасына, бірінің орнына бірі жүруіне қарағанда, бізге бір нәрсенің мүмкін екендігі сезіледі. Ол — алғаш *-шақ*, *-шаң* жұрнақтарының бір тұлғадан өрбуі. Ал соңғы «қ» дыбысы мен «ң» дыбысының алмасып келуі әдеби тілде де ұшыраспайды емес. Мыс., сектеу — секеңдеу т. б.

б) Говорда жекелеген сөздерде кездессе де, қолданылуы жағынан жиі ұшырап отыратын кейбір заттың түсін, түрін білдіретін сын есімдердің жұрнақтары туралы да айта кеткен жөн.

-ымтыл, -імтіл — *көгімтіл* (көкшіл), *сарғымтыл* (сарғылт), *қарамтыл* (қаралау). (Соңғысы говорда өте сирек қолданылады). *Тона сарғылтым көрінгендер түйе болмасын. Көзің алдына не болған, көгімтілденіп тұрғой* (эксп.).

Осы сөйлемдердегі «*сарғылтым*», «*көгімтіл*» сөздерін жасап тұрған *-ымтыл*, *-імтіл* жұрнақтары түрікмен тілінде шырай жасауға қатынасып *-ымтыл*, *-имтил* тұлғаларында көрінеді⁴⁵. Өзбек тілінде *-имтир*, *-имтил* (соңғысы өзбектің қазіргі кездегі әдеби тілінде сирек қолданылады) формасында ұшырасып, шырай жасауға белсенді қатынасады⁴⁶. Қырғыз тілінде де бұл жұрнақтар түбірге кейде *-ғымтыл* түрінде жалғанып отырады⁴⁷. Ал қарақалпақ тілі мен ноғай тілдерінде қазақ

⁴⁴ Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, стр. 210.

⁴⁵ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 274-бет.

⁴⁶ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 161.

⁴⁷ И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка. Фрунзе, 1940, стр. 41.

тіліндегі *-ғыл+тым* тұлғасына сәйкес біріншісінде *-юлтим*, екіншісінде, *-ғылдым*, *-илдим* тұлғаларында кездеседі⁴⁸. Ескі өзбек тілінде *-имтирден* гөрі *-имтил* басымырақ қолданылғандығы байқалады⁴⁹.

Көрсетілген жұрнақтың қай тілде қалай тұлғалануына кідіріңкіреп отырған себебіміз — осы жұрнақтың шыққан төркіні туралы пікірлерді көрсете кетумен байланысты болып отыр. Қазақ тілінің лексикасын зерттеуші ғалым Ғ. Мұсабаев, қазақ тіліндегі «*қызғылтым*, *сарғылтым*» сөздерінің құрамындағы *-ғылтым* -ды күрделі жұрнақ деп қарап, оны *-ғыл+тым* түрінде бөле отырып, соңғы *-тым* элементін қазіргі қазақ тіліндегі «*тым*» үстеуінен энклитика, проклитика жолымен пайда болғанға ұқсайды⁵⁰ деген пікірде. Бір тілде *-ғылтым*, *-гілтім*, екінші бір тілдерде *-ымтыл*, *-імтіл* немесе *-ғымтыл*, *-гімтіл* болып келуіне қармастан (әрине, бұл аталған жұрнақтардың дыбыстық құрамдары бірыңғай болғандықтан *-ғымтыл* немесе *-ғылтым* құбылыстарын дыбыстардың өзара орын ауыстыруы — метатеза деп қарағанда ғана) Ғ. Мұсабаевтың пікірін өте орынды деп қарауға болар еді. Бірақ қазақ тіліндегі «*тым*», түрікмен, қарақалпақ тілдеріндегі «*дым*», өзбек тіліндегі «*дим*» үстеулері басқа туыстас түркі тілдеріндегі үстеулермен тұлғасы, мағынасы жағынан сәйкес келсе де, көбіне-көп оларда мұндай үстеулер белгілі бір сөздермен ғана тіркесіп келмейтіндігі байқалады⁵¹.

Екінші бір этимологиялық болжамды В. Котвичтің «Исследования по алтайским языкам» (М., 1962) деген еңбегінен кездестіреміз. Ол түркі тіліндегі *-mtil*, *mtil* жұрнағының әр тілдердегі (әрине, түркі тіліне кіретін. — Ә. Н.) көріністерін мысалға ала келіп, монғол тіліндегі сол мағынада кең жайылған жұрнақтар *-btur*, *-btür* мен салыстырып, мұның түркі тілдеріндегі варианттармен байланысы барлығы күмәнсыз дей келіп, олар (жұрнақтар) монғол тілінде сақталған «*metü*»

⁴⁸ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, ч. II. М., 1952, стр. 207; Ногайский язык и его диалекты. М.—Л., 1940, стр. 70.

⁴⁹ А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, стр. 131.

⁵⁰ І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962, 18-бет.

⁵¹ Ф. Г. Исхаков. Имя прилагательное. В кн.: Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков (ИСТЯ). Ч. II. М., 1956, стр. 168—169.

оны біз тек түрікмен тілінен іздеп таба аламыз. Түрікмен тілінде: *Бир эшек, бир хораз, бир гечи — үч үси дост болупдырлар* (бір есек, бір әтеш, бір ешкі — үшеуі дос болыпты), *немесе и ки болуп экзамене тайярландык*⁵⁶ (екеуміз экзаменге даярландық). Осы сөйлемдерден-ақ қазақ тіліндегі жинақтық сандарды жасайтын «*ау, -еу*» жұрнақтарының орнына түрікмен тілінде басқа грамматикалық тәсіл қолданылатындығы көрінеді. Демек, түрікмен тілінде жинақтық сан есімге тән *-ау, -еу* жұрнағы жоқ. Оның орнына есептік санның түбіріне *-үси* жұрнағы жалғанады екен немесе есептік саннан кейін «*болуп*» сөзінің келуі арқылы жинақтық сандар жасалатындығы байқалады⁵⁷. Мұнымен қатар «бір» саны алдында ілік септіктің жалғауы бар саннан кейін келгенде «*бірі*» тұлғасында емес, «*бириси*» түрінде кездесетіндігін тағы көреміз. Мысалы, *Дөрдүң бириси — нөкер*⁵⁸. Бірақ жинақтық сандар жасайтын *-ау, -еу* тұлғалары түрікмен және түрік тілдерінде болмау себебін немесе басқа тілдерде (өзбек, қазақ, қарақалпақ, башқұр т. б.) ол тұлғаның қалай пайда болғандығын ашу және болжам айту біз үшін қиын. Алайда, мынадай бір жағдайды көрсете кеткіміз келеді. Ертедегі түркі жазбаларының ескерткіштерінде олардың «*бірі*» немесе «*біреуі*» деудің орнына «*birsi*» тұлғасын көреміз⁵⁹, — бұл біріншіден. Екіншіден, Әбілғазының шежірелерінде мына төмендегідей сөйлемдерді кездестіреміз: *Төртүсі һәм оғли ва көб маллы кәдхударлар болуб* «и все четверо, обзаведясь домами и став очень богатыми хозяевами...» *іккісі біртәк болды* «оба как один оказались»⁶⁰. Соңғы келтірілген екі сөйлемде де «*төртүсі*» сөзі «төртеуі», ал «*іккісі*» сөзі «екеуі» деген сөздердің мағынасына ие болып, солардың орнына жүріп тұр. Осыларға қарағанда, қазіргі кейбір түркі тілдеріндегі *-ау, -еу* жұрнақтары кейін пайда болған ба деген ой туады.

Қазақтың әдеби тілінің нормасында белгілі бір заттың санын көрсеткенде есептік санынан соң мал туралы

⁵⁶ Хазирки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 296-бет.

⁵⁷ Сонда.

⁵⁸ Сонда, 299-бет.

⁵⁹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 194.

⁶⁰ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 135.

әңгіме етілсе «бас» сөзі, басқа жансыз заттардың кейбіреулеріне «дана» сөзі тіркесіп келсе, говорда олардың орнына «*түйір*», «*саны*» сөздері өте жиі қолданылады. «*Түйір*» сөзі онша жиі болмаса да, бірқатар заттар үшін қазақ тілінде де қолданылады. Алайда говорда оның қолданысы дағдыдан тысқары. «*Саны*» сөзі қазақ тіліне жат құбылыс. Түрікмен тілінің әдеби нормасында бұл сөз көбінесе адам санын білдіргенде ғана қолданылады да, ал басқа заттар үшін — мал үшін «*бас*», жансыз заттар үшін «*дәне*» сөздері тиісті саннан кейін қосылып айтылады⁶¹. Жергілікті қазақтардың тілінде бұл қағида сақталмай адамға да, малға да, жансыз заттарға олардың санын көрсету керек болғанда «*саны*» сөзі қосылады. Ескерте кететін нәрсе, жергілікті қазақтардың қолданысында көбіне «*саны*» сөзінің соңғы «*ы*» дыбысы түсіріліп айтылады. Мұны, әсіресе, сөйлеу тілінде аңғаруға болады. Мысалы: *Құндыз, екі с а н қ а с ы қ әкелің!* (эксп.). *Жолдас Маммедованың түсінігімен 6 с а н ы әйел-қыздар колхозға мүше болды* («Жұмысшы», 19/VII-46). Жергілікті қазақтардың бұл сөзді жанды, жансыз заттардың санын көрсетуде талғамай қолдана беруінің де заңдылығы бар сияқты. Ол заңдылық түрікменнің әдеби тілінде емес, диалектілерінен көрінеді. Түрікмен тілінің кейбір диалектілерінде «*саны*» тұлғасы кейде «*санақ*» формасына дейін ұлғая түседі және жанды, жансыз заттардың санын көрсетуде қосылып келе береді⁶².

Қазақ тілінде болжалды сандарды жасаудың бір жолы — барыс септеудегі есептік сандардан кейін «*жуық*», «*тарта*» деген сөздер арқылы болса, зерттеліп отырған говорда соңғы көрсетілген сөздердің орнына «*қолай*» сөзі тіркесіп келіп болжалды сандар тудырады. *Шағадамға жетпіс мыңға қолай халық тұрады* (эксп.). *Бұл екі поселкада екі жүзге қолай жұмысшы және балықшылар тұрады* («Жұмысшы» газеті, 22/VI-55). Бұл сөз қазақ тіліндегі «*жақын*», «*жуық*» деген мағынаны беретін түрікмен тіліндегі «*голай*» сөзінен алынған (Түркмен дилиниң сөзлүгі, Ашгабат, 1962).

⁶¹ Хазирки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 289-бет.

⁶² М. Атажанов. Түркмен дилиниң салыр диалекти. Ашгабат-Мары, 1958, 19-бет.

Бөлшекті сандар жөнінде де бір-екі ерекшеліктерді көрсете кетейік. Қазақтың әдеби тілінде де «жарты», «жарым» сөздері бар. Бірақ бір мағынаны беретін осы екі сөздің әдеби тілдегі қолданысы бір тегіс емес. Бұл жөнінде кезінде, «жарым», басқа бір санмен қосылып келіп қолданылса, «жарты» дербес, жеке айтыла беретіндігін, П. М. Мелиоранский көрсеткен болатын⁶³. «Жарым» мен «жарты» сөзі қазіргі кезде де, әдеби тілімізде көрсетілген қағиданың шегінен аспайды. Ал говорда олай емес. Мұнда «жарым» сөзі жеке, дербес тұрып та қолданыла береді. *Тамыңның жарымын бізге сатың* (эксп.). *«Құлытұз» промысласының кол-лективі жарым жылдық жоспарларын мерзімінен... бұрын орындады* («Жұмысшы» газеті, 4/VI-48). Говордағыдай «жарым» сөзінің кең қолданылуын түрікмен тілінен⁶⁴, қала берді, өзбек тілінен⁶⁵ жиі ұшыратамыз.

Бөлшек сандарға байланысты говордағы тағы бір ерекшелік мына түрде кездеседі: «жарым» сөзімен байланысты сағат арқылы уақыт білдіруде алдымен тұтас сан атау септігінде айтылып, сонан соң «жарым» сөзі қосылып айтылады. Мысалы: *Мен сағат он жарым да келдім*. Ал говорда тұтас сан ілік септігінде тұрады да, ал «жарым» сөзі «жарты» сөзімен алмастырылып тәуелдік жалғауын қабылдайды. *Тоғыздың жартысында химиядан өткізетін сабағым бар* (эксп.). *Жұбаниязовтың кесірінен сол күнгі ойын тунгі сағат он екінің жартысында басталды* («Қара бұғаз. жұмыс.» газеті, 7/VI-37). Ерекшелік ретінде көрсетіліп отырған бұл құбылыс та түрікмен тілінің әсерінен пайда болған. Уақыттың осындай қолданылуында мағыналық ерекшелік барлығын көреміз: егер говорда «сегіздің жартысы» деген сөз кездесе, оны «сегіз жарым» деп ұқпай «жеті жарым» деп ұққанда ғана мағынасын дұрыс түсінген болып шығамыз.

Ең соңында, говорда ерекшелік ретінде айта кететін нәрсе, әдеби тілде есептік сандарға *-лап*, *-леп* жұрнақтары және оның дыбыстық варианттары қосылып барып топтау, болжалды мағынаны білдіретін сандар (мыңдап, жүздеп т. б.) говорда шығыс септік жалғаулары арқылы беріледі. *Мыңнан жылқы айдаса да, байдардың пейілі жаман болды* (эксп.).

*Мыңнан жылқы айдаған,
Жүздеп бие байлаған...*

(Әубәкір өлеңі).

4. Есімдік

Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де, есімдіктердің саны басқа сөз таптарына қарағанда өте аз, санамалы мөлшерде кездесетіндігіне қарай говорда да ұшырасатын ерекшеліктер сан жағынан ықшам.

Сілтеу есімдігі. Қазіргі қазақ тілінде өзімізге таныс сілтеу есімдіктерінің ішінде ұшыраспайтын, тек әңгіме болып отырған говорға тән — *тона*, *тонау* сілтеу есімдігі бар. *Тонадағы сұр жорабым қайда?* (эксп.). *Тонада активтердің жұмысының кемшілігін сындағаның үшін... сотқа береміз деп дабыл көтерген* («Жұмысшы» газеті, 22/VII-39). Бұл есімдік өзінің мағынасы жағынан әдеби тілдегі «сона», «сонау» есімдігінің орнына жүреді. Говорда оның қолданылу өрісінің кеңдігі, айтылуының жиілігі сондай, әдеби тілдегі «сона», «сонау» есімдігі тіпті назардан тыс қалады десек те асыра сілтегендік болмайды. Ерекшелік ретінде көрсетіліп отырған есімдік Қазақстан территориясындағы батыс облыстардың тұрғындарының тілінде айтылады⁶⁶. Есімдіктің бұл түрі кейбір қазақ тілін ертеректе зерттеген ғалымдардың қаламына да іліккен. Н. И. Ильминский: *тунбю* — «вон там»; *төнбюгі* — «намеднишний» деген мағыналарды мезгейтіндігін көрсеткен⁶⁷.

Қазақтың тілінде *тона*, *тонау* есімдіктерімен сәйкес *түнеугүні* сөзі бар. Говордағы сілтеу есімдігінің осы

⁶⁶ Ш. Сарыбаев. Батыс Қазақстан экспедициясының материалдарынан. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 4-шығуы. Алматы, 1962, 32-бет.

⁶⁷ Н. И. Ильминский. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861, стр. 118.

⁶³ П. М. Мелиоранский. Аталған еңбек, I, 1894, 66-67-беттер.

⁶⁴ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 294-295-беттер.

⁶⁵ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 168.

сөзбен түбірлес екендігі байқалады⁶⁸. Қазақ әдеби тілінде кездесетін осы сөзді біз «Codex cumanicus»-те *tupacup, tupachun, tunekun* тұлғаларында «кеше», «жақында өткен күн» мағынасында ұшыратамыз⁶⁹. Мұның өзі бұл сөздің қазақ тілінде кейбір дыбыстық өзгерістермен (түне(у) күні) ертеде-ақ «тона», «тонау» есімдігінің негізінде қалыптасқандығын анықтай түседі.

Кейбір түркі тілдерінде *тигил* (қырғызша), *теге* (та-тарша, башқұртша), *тигі* (хакасша) түрінде келетін сілтеу есімдіктердің этимологиясын әңгіме етуші зерттеушілер өз болжамдарын көрсеткен болатын. Біз солардың пікіріне тоқтала отырып, соңында өз пікірімізді айта кетпекпіз.

Ф. Г. Исхаков қырғыз тіліндегі *тетиги* және *тетигини* есімдіктері *те+тигі* түрінде ажырата келіп, алғашқы «те» тува тіліндегі *төө*-нің, алтай тіліндегі «ту»-дың варианты болуы мүмкін деп жорамалдайды⁷⁰. Осы пікірді негізге ала отырып, Ш. Сарыбаев қазақ тілінің жергілікті ерекшелігіндегі «тона», «тонау» сөзіндегі алғашқы «то» элементі тува тіліндегі «доо» есімдігіне сәйкес дей келе, «тонау», «түнеу» сөздері қазақ тіліндегі кейбір күрделі, құрамды *сонау < сол+анау, осы+анау < осы+анау* есімдіктерінің жасалу жолы арқылы *ту+анау* ретінде қалыптасқан деп көрсетеді⁷¹. Жоғарыдағы көрсетілген есімдіктердің тува тіліндегі «төө//доо» немесе алтай тіліндегі «ту» есімдігінен пайда болуы, соның варианттары деген жорамалдарды орынды деп қарауға болады.

Қазақ тіліндегі кездесетін «сонау», «мынау», «осынау» сілтеу есімдіктері сыртқы тұлғасына қарағанда, олардың *сол+анау, осы+анау* деген сөздердің қосындысынан туды дерлік жорамалға әкелетіндігі заңды сияқты. Алайда, В. Котвич сияқты алтай тілдерін зерттеуші мамандар басқаша жорамал көрсетеді. В. Котвич та «мынау», «сонау» деген сілтеу есімдіктерін күрделі есімдіктер деп көрсетеді де, оның соңындағы

⁶⁸ Ш. Сарыбаев. Аталған мақала, 32-бет.

⁶⁹ Codex cumanicus..., Budapestini, 1880, 80, 281-беттер.

⁷⁰ Ф. Г. Исхаков. Местоимения. В кн.: ИСГТЯ, ч. II. М., 1956, стр. 249.

⁷¹ Ш. Сарыбаев. О местоимениях *ту, түнеу*. «Известия Академии наук Казахской ССР», серия филологии и искусствознания, 1959, вып. I.

дауысты -о, -у дыбыстарын сілтеу есімдігін күшейтудегі қосымша деп біледі. Сонымен бірге жаңа ұйғыр тілінде сілтеу есімдіктерінің жақсы дамыған жүйесінің ішінде *-на ~ нә* қосымшаларына аяқталатын *тана, ене, ана, еіпа, айна, тайна* есімдіктерінің де тиісті орын алатындығын көрсеткен⁷². Осы жорамалға қарап, «тона» есімдігі де қазақ тіліндегі «мына», «сона», «міне», «әне» сияқты сілтеу есімдіктеріне қосылған *-на, -нә* жалғаулары арқылы жасалмады ма екен деген ойға келеміз. Ал олардың соңындағы «у» дыбысы В. Котвич көрсеткендей, белгілі бір заттың, не іс-әрекеттің алыс екендігін немесе ертеде өткендігін сездіру үшін эмоциялық әсерден туған сілтеу есімдіктерді күшейте түсу үшін қосылған қосымша болуы мүмкін. Котвичтың бұл жорамалын қостай түсерлік екінші бір дәлел тұтатын нәрсе қазақ тілінің өзінен де кездескендей. «Сонау», «мынау» сілтеу есімдіктеріне сәйкес қазақ тілінде тағы «анау» есімдігі бар. Соңғы есімдікті де («анау» есімдігін де) *сонау < сол+анау, осынау < осы+анау* тұрғысынан қарасақ, қандай бөліктерге ажыратуға болатындығы қиындау. Котвич тағы да «ене», «еіне», «тайна» есімдіктері монғол тіліндегі «е» және «те» элементтерінің негізінде пайда болғандығын айтады⁷³. Осыған қарағанда қазақ тіліндегі «ана» сілтеу есімдігі де «ене», «еіне» есімдіктерінің дыбыстық варианттарының бірі болар деген ой туады.

Сонымен қатар В. Котвич түркі тілдеріндегі кездесетін *тигі* немесе *тә* (Сібір және Волга бойындағы диалектілерде), *тигі* (*тигіл*) және *тетиги* (қырғыздарда), *ти* (алтай диалектілерінде) сияқты сілтеу есімдіктерін монғол тіліндегі «тере» сілтеу есімдігіндегі соңғы *-re* элементі пайда болмай тұрған кездерде ауысып алығандығын көрсетеді⁷⁴.

Осы көрсетілгендерден біз, ең алғаш монғол тілінен кейбір түркі тілдеріне *доо/төө, ту* тұлғасында өткен сілтеу есімдіктері алғаш сол күйінде қазақ тілін де қамтып, кейін қазақтың әдеби тілінде ол тұлға кейбір сөздерде (түнеугүні) ғана сақталып, қазақтардың бір бөлегінде, атап айтқанда, зерттелін отырған говорда

⁷² В. Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, стр. 147, 149.

⁷³ Сонда, 147-бет.

⁷⁴ Сонда, 142—143-беттер.

сілтеу есімдігі күйінде сақталып, күні осы уақытқа дейін қолданудан шықпағандығын байқаймыз.

Сөйтіп, говордағы ерекшелік ретінде саналып отырған «тона», «тонау» етістігі, алғаш монғолдардан «те» тұлғасында түркі тілдеріне ауысып *доо/тоо, ту* варианттарына өзгерсе, одан қазақ тілінде «то» қалпында жоғарыда көрсеткен -на қосымшасын қабылдап «то+на», одан әрі сілтеу есімдігін күшейту қосымшасы «у» дыбысын қабылдап «то+на+у» тонау тұлғасына дейін жеткен болар деп жорамалдаймыз.

Сұрау есімдіктері. Есімдіктердің бұл түрлерінде тұлғасы жағынан қазақтың әдеби тіліндегі сұрау есімдіктерінен ауытқушылық жоқ. Говорда ерекшелік ретінде бір сұрау есімдігінің орнына екінші бір сұрау есімдігі қолданылатындығын көрсетумен шектелуге тура келеді. Әдеби тілдегі «қай?» сұрау есімдігінің орнына кейде говорда «кім?» және «не?» сұраулары қолданылады. «Кім?» есімдігі «қай?» есімдігінің орнына көбінесе адамға байланысты, дәлірек айтсақ, екінші бір адамның ұлтын, руын білгісі келгенде немесе белгілі бір адамды тағайындап, анықтап білуге ниеттенгенде өте жиі қолданылады. *Кім қазақсың? Кім оқушы жоқ?* (эксп.). Алғашқы сөйлемде қазақтың ішінде қай рудан екенін білгісі келген адамның қалпы көрінсе, екінші сөйлемде сабақтан қалған оқушының кім екендігін анықтап білу қалпында қойылған сұрақ екендігі байқалып тұр. Демек, адамнан басқа затқа бұл сұрақ говорда қойылмайды.

«Қай?» сұрағының орнына говорда «не?» сұрағы белгілі бір адамның не заттың қай орыннан, қай жерден екендігін білгісі келгенде қойылады. *Не йерден келдің?* (эксп.). Говордағы «не?» сұрағы «қай?» сұрағының орнына қолданғанда алғашқы «кім?» сұрағындай адаммен ғана байланысты қолданылып қана қоймай, жанды, жансыз заттардың бәріне ортақ қойылатын сұрақ. Мұның олай болатын мәнісі — түрікмен тілінде орын-мекенмен байланысты қойылатын негізгі сұрақ *нире?* тұлғасынан келіп шығуы⁷⁵. Демек, жергілікті қазақтардың тілінде түрікмен тілінің бұл сұрау есімдігі «не йер?» деген тіркес сөз ретінде қайта жасалып тұр. Осыдан келіп, қазақтың әдеби тіліндегі «қайда?»

«қайдан?» сұрау есімдігінің орнына жергілікті тіл ерекшелігінде «не йерге?» «не йерден?» деген жиі қолданылатын сұрау есімдіктері туып отыр. Ал жоғарыда көрсетілген «қай?» сұрауының орнына қолданылатын говордағы «кім?» сұрау есімдігі қазақтардың осы «нире?» есімдігінің негізінде, соның әсерімен өздері тудырып, пайдаланып жүрген болар деген ой туады. Өйткені түрікмендердің сөйлеу тілінде болмаса әдеби тілінде, не тілдің грамматикасында «кім?» сұрау есімдігінің говордағыдай мағынаға ие болатындығы байқалмайды.

Белгісіздік есімдігі. Қазақтың әдеби тілінде тұлғасы жағынан кездеспейтін, бірақ мағынасы жағынан «кейбіреу», «біреу» белгісіздік есімдіктерінің орнына жүретін «кімісі» есімдігі говордағы ерекшеліктің біріне жатады. Бұл есімдік кейде қысқара келіп «кімі», тіпті «кім» түрінде де қолданыла береді. *Кімісі шай ішіп, кімісі бетімен отырды. Кім онда, кім мұнда қалды* (эксп.). Говорда кездескен бұл есімдік түрікмен тілінде белгісіздік есімдігі қатарында «кимсе» тұлғасында кездеседі⁷⁶. Бұл есімдік өзбек тілінде «кимса», түрік тілінде «kimse» формаларында кездеседі де, олардың әрқайсысы, соңғы екі тілдің қайсысында да сөйлемдегі баяндауыштың болымды, болымсыздығына байланысты екі түрлі мағынаға ие болып келеді. Сөйлемдегі баяндауыш болымды түрде кездескенде ғана, көрсетілген тұлғалар бұл тілде белгісіздік есімдігі бола алады⁷⁷. Говорда кездесетін «кімісі» белгісіздік есімдігінің жоғарыда қысқарған түрі деп көрсеткен «кімі» тұлғасын тап осы күйінде құмық тілінде кездестіруге болады⁷⁸. Сөйтіп бірқатар түркі тілдері үшін белгісіздік есімдігінің бұл түрі жат емес екен. Әрине, бұл есімдіктің говорда ұшырасуын ең алдымен түрікмен, қала берді өзбек тілінің әсері деп білеміз. Біз есімдіктің бұл түрін Рабгузидың «Пайғамбарлар тарихында» да «kimirsä» (کیمیرسا)⁷⁹ тұлғасында,

⁷⁵ Сонда, 328-бет.

⁷⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 184; Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, стр. 179.

⁷⁸ Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, стр. 338.

⁷⁹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 327, 394.

⁷⁵ Хәзіркі заман түркмен дили. Апгабат, 1960, 323-бет.

Әбілғазы шежіресінде «*кімәрсә*» түрінде кездестіріміз⁸⁰.

Әңгіме етіп отырған белгісіздік есімдігінің шығу төркіні туралы пікір айтушылар бұрынғы-соңғы түркі тілдерін зерттеушілер арасынан кездеспейді. Тек қана Казем-Бек күңгірт, солғын болжамының ұштығын көрсетеді. Оның пікірінше «*кимсә*» сөзі «*кимсенә*» тұлғасынан шығып, одан қысқара келе «*кімі*» болып⁸¹, белгісіздік есімдігі ретінде қолданылады. Жоғарыда көрсетілген ескі жазбалардағы «*kimirsä*», «*kimerse*» тұлғаларының Казем-Бек көрсеткендей «*кимсенә*» формасына дейін өзгеруінің өзі тілдегі заңдылықтарға сыйспайтын сияқты.

Дұрыстығына көпілдік алу қиын, дегенмен өз болжамымызды айта кетейік. Беретін мағынасына қарай және тұлға сәйкестігін онымен бірге кейбір дыбыстардың түркі тілдеріндегі заңдылыққа қарай өзгеруін еске ала отырып, говордағы «*кімісі*» сөзін «*кім+бірісі*» деген екі сөздің қосындысынан шықпады ма екен деген жорамалға жол беріп отырмыз. Мұнда ойымызға тірек ретінде екі түрлі жағдайды еске алмақшымыз. Оның бірі, В. Шотт көрсеткен «*кім?*» сұрау есімдігінің монғолдың *kīm* -*йп* (адам) деген сөзінен шыққан болар деген болжамы болса⁸², екіншісі, ескі түркі тілінің жазба ескерткіштеріндегі «*күп*» — адамдар, халық⁸³ деген мағынаны беруі. Осы тұрғыдан алғанда «*кім*» сөзінің алғашқы мағынасы «адамдар» делік. Енді біз көрсеткен сөздің екінші сыңары «*бірісі*», дәл осы тұлғаға сәйкес «*birsi*» түрінде ескі түркі жазуларында ұшырасып⁸⁴, қазіргі тіліміздегі «*бірі*» (толығырақ айтсақ, «олардың бірі») деген мағынаны береді. Осы көрсетілгендерден біз «*адамдардың бірісі*» деген тіркес туғызамыз да, жоғарыдағы болжамдар рас болған жағдайда «адамдар», «адам» мағынасының алғашқы тұлғасы «*kūp*» — «*йп*», «*kūp*» сөзінен шыққан «*кім*» тұлға-

⁸⁰ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 138.

⁸¹ А. Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, стр. 128.

⁸² А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, стр. 177.

⁸³ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 397.

⁸⁴ Сонда, 194-бет.

сын қойсақ «*кім+бірісі*» деген тіркес пайда болады. Осы тіркестің нәтижесінде іргелес келген билабиаль «*м*» және «*б*» фонемаларының бірі, әсіресе соңғы «*б*» фонемасы, түркі тілінің заңдылығына байланысты алғашқы «*м*» дыбысына сәйкестеніп «*кімбірісі*» болып өзгеруі немесе біріккен сөздерде көп кездесетін дыбыс түсіп қалу заңдылығына байланысты «*б*» дыбысы түсіп барып, «*кімірсі*» болып қалыптасуы мүмкін. Ал жоғарыда көрсетілген Рабгузида «*kimirsä*», Әбілғазыда «*кімәрсә*» тұлғаларындағы әр түрлі болып келуін езу өрі жіңішке дауыстылар «*і*» мен «*е*»-нің арасында жиі кездесетін құбылыс деп білеміз. Сөйтіп, одан кейінгі өзгерістер нәтижесінде: *кімірсі* > *кімірсе*//*кімәрсә* > *кимсе*//*кімсе* тұлғасына дейін өзгерген болса керек.

5. Етістік

Жергілікті қазақтар тіліндегі ерекшеліктердің ішінде өзінің алуан түрлі болып келуі және жиі қолданылуы жағынан етістікке тән морфологиялық көрсеткіштер өзгеше орын алады. Солар арқылы әңгіме болып отырған говордың қазақ тіліндегі басқа говорларға ұқсастық жағымен қатар, осы говордың өзіне тән ерекшеліктері айқындала, анықтала түседі. Бұл кітап көлеміне тек осы говордың өзіне тән деген бірлі-екілі етістік тұлғаларын ғана орналастыруға тура келіп отыр.

-малы, -мелі, -палы, -пелі — бұлар құрамы жағынан күрделі жұрнақтар. Қазақтың әдеби тілінде кездеспейтін бұл жұрнақ говорда етістік түбіріне жалғанғанда бірқатар мағынаға ие болады. *Сол ауданнан товар алмалы. Бала келсе де қой сой малы* (эксп.). Экспедиция материалдарынан келтірілген бұл мысалдардан -малы жұрнағы жалғанған, баяндауыш қызметін атқарып тұрған етістіктер, әдеби тілдің тұрғысынан алып қарағанда, күрделі баяндауыштың, дәлірек айтқанда, тұйық етіс пен «керек», «тиіс» модаль сөздерінің тіркесіп келіп предикаттанғанда беретін мағына орнына жүріп тұр. Мұндай жағдайда бұл жұрнақтар көбінесе III жақта қолданылады да, өзінен кейін басқа қосымшаларды қажет етпейді. Егер жоғарыдағы сөйлемдерді қазақтың әдеби тіліндегі нормаға бейімдесек: «*Сол ауданнан товар алу керек*», «*Бала кел-*

се де, қой сою керек» қалпында құрылған болар еді. Мағына жағынан бұл жұрнақтар белгілі бір іс-қимылды жүзеге асыруда міндеттілікті жүктеп тұрады. I, II жаққа тән іс-әрекет, қимылды көрсеткенде сол жақтарға тиісті жіктеу есімдіктер атау септігінде болады да, *-малы, -мелі, -палы, -пелі* жұрнақтарынан кейін қажетті жіктік жалғауы жалғанады: *Мен бармалымын* (менің баруым керек), *сен бармалысың* (сенің баруың керек). Бірақ жергілікті қазақтардың тілінде мұндай жағдай сирек ұшырасады да, көбіне ол жұрнақтар жалғанған сөздер өзгеріссіз қалып, жаққа қарай жіктелу міндетін «е» көмекші етістігі атқарады. Демек, *бармалы едім, келмелі едің* түрлері жиі қолданылады.

Говорда бұл жұрнақ арқылы екінші бір жиі берілетін мағына әдеби тілдегі мақсатты келер шақ мағынасы. *Мен киноға бармалы едім. Бүгін ол сол қызды барып көрмелі* (эксп.). Міне бұл сөйлемдерде көрсетілген жұрнақтар әдеби тілдегі мақсатты келер шақ жасауға тиісті *-мақ, -мек* және солардың дыбыстық варианттарының орнына жүріп тұр. *-малы, -мелі* жұрнақтары етістіктің болымсыз жұрнақтарын өзінің алдынан етістіктің түбіріне жалғануын керек етпейді. Іс-әрекеттің болымсыздық жағдайын білдіруде көмекке «емес» сөзі келеді де, басқа жалғауларды сол қабылдайды. *Шақидың тойында ол болмалы емес* (эксп.). (...болуға тиіс емес).

Етістіктің түбіріне жалғанатын мұндай күрделі жұрнақ түрі Қазақстан территориясында тұратын қазақтар тіл ерекшелігі немесе одан сыртқары жердегі қазақтар тілі жөнінде жиналған материалдарда, көркем әдебиеттерде де ұшыраспайды.

Сөйтіп, *-малы, -мелі* және оның дыбыстық варианттары тек зерттеліп отырған говорға тән етістік жұрнақтары екендігі анық.

Етістіктің түбіріне жалғанатын мұндай күрделі жұрнақты тек түрікмен тілінен кездестіре аламыз. Етістіктің мұндай тұлғада келген түрін түрікмен тілінің грамматикасында «*ишлигин хәкманлық формасы*» (етістіктің міндеттілік формасы) деп аталады да, оған тиісті жұрнақтар ретінде *-малы, -мели* тұлғалары көрсетіледі. Міне осы тұлғалар жергілікті қазақтар тіліне еніп, говорға тән ерекшелік туғызып отыр. Қазақтар

қабылдаған бұл жұрнақтардың тұлғасында және қолданылуында түрікмен тіліндегісімен ұқсастықтар бола тұруымен қоса, бірсыпыра айырмашылықтары бар екендігін аңғару да қиын емес. Түрікмен тілінен қабылданған бұл жұрнақ мына сипаттарын говорда да сақтаған: біріншіден, говорда бұл жұрнақтар жоғарыда көрсетілгендегідей, орындалатын істің міндеттілігін көрсетуімен түрікмен тіліндегі мағыналық жағын сақтаған; екіншіден, ол жұрнақтар түрікмен тіліндегідей өздері жалғанған етістікке болымсыз *-ма, -ме* жұрнақтарын қабылдатпайтындығы жағынан белгілі дәрежеде тұлғалық ерекшеліктерін де сақтаған. Түрікмен тілінен басқа бұл жұрнақтармен істес түрік, азербайжан тілдерінде етістіктің болымсыздық жұрнағы *-малы, -мели* жұрнақтарының алдынан келе береді⁸⁵. Алайда, жергілікті қазақтар қабылдаған бұл жұрнақтар жалпы қазақ тілінің заңдылығына байланысты мағыналық жағынан да, тұлғасы жағынан да азды-көпті өзгерістерге ұшыраған. Түрікмен тілінде бұл жұрнақтар тек міндеттілік мағынасын білдірсе, жергілікті қазақтар тілінде алғашқы мағынасын сақтай отырып, мақсатты келер шақ мағынасын беретін жағдайға дейін кеңейе түскен. Тұлғалық жағынан бұл жұрнақтың түрікмен тілінде екі-ақ түрін, *-малы, -мели* формаларын, кездестірсек, говорда қазақ тілінің өз заңдылығымен байланысты *-малы, -мелі* мен бірге оның дыбыстық варианттары *-палы, -пелі* түрлері пайда болып, сан жағынан көбейе түскен. Бұл жұрнақтар жалғанған етістіктің болымсыздық түрі түрікмен тілінде «*дәл*» сөзінің келуімен берілсе, жергілікті қазақтар оның орнын өздеріне тән «емес» сөзімен алмастырған. Түрікмен тілінде бұл жұрнақтар жалғанған етістік сөздер анықтауыш, толықтауыш ретінде де келе береді. Жергілікті қазақтар тілінде біз ондай жағдайды кездестіре алмадық. Түрікмен тілінде бұл жұрнақтар жалғанған етістік басқа да қосымшалар жәрдемімен өткен шақ мағынасын білдіре алады. Бірақ говорда жоғарыда көрсетілген мағыналардан асып кете алмайды. Көрсетілген қосымша негізінен түркі тілдерінің ішінде оғыз тобына жататын тілдерге тән. Олардан басқа чуваш тілінде

⁸⁵ Хәзірқи заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 394-396-беттер.

және татар тілінің кейбір говорларында ұшырасады⁸⁶. -малы, -мелі жұрнақтары көрсетілген тілдерде есімшенің жұрнағы деп саналады.

Қазіргі түрікмен тілінде -малы, -мели жұрнақтары күрделі ретінде -ма, ме және -лы, -ли деп ажыратылады да, алғашқы элементін етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ, ал соңғы -лы, -ли элементтерін негізгі зат есімнен сын есім тудыратын қосымша деп танып, осы екеуінің қосындысынан келіп, етістіктің міндеттілік формасын жасайтын жоғарыда аталған жұрнақтар пайда болған деп түсіндіреді⁸⁷. А. Казем-Бек те -малы, -мелі жұрнақтарын екіге ажырата отырып, оның алғашқы элементі жөнінде: инфинитивтің -мақ, -мек жұрнақтарының соңғы «қ» және «к» дыбыстары «е» (арабша «و»)⁸⁸ дыбысына алмасуы арқылы етістіктен пайда болған, есім жұрнағы деп көрсетіп, -лы, -лі сөз тудыратын жұрнақ деп баяндайды⁸⁸. Демек, оның пікірінше етістіктен зат есім тудыратын -ма, -ме жұрнақтары -мақ, -мек-тің соңғы дыбысының өзгерісінен туғанға ұқсайды. Татар тілін зерттеушілердің бірі Л. З. Залялетдинов -ма+лы, -мә+лә жұрнақтарын -мақ+лы, -мәк+лә тұлғаларының қысқарған формасы деп таниды⁸⁹. А. Казем-Бектің жай ғана дыбыстардың алмасуынан пайда болған деп қарауынан гөрі, соңғы қысқару нәтижесінде келіп шыққан деген пікір орынды да, нанымды көрінеді. Өйткені түркі тілдерінде соңғы «қ» не «к» дыбыстарының түсіп қалу заңдылығын М. Қашғарийдың еңбектеріне сүйене отырып, В. Котвич та көрсетеді. В. Котвич түркі тілдеріндегі «қ» не «к» дыбыстарының түсіп қалуы нәтижесінде инфинитивтің -тақ ~ тек формасымен -та, -те тұлғаларының жарыса қолданылуын көрсетумен шектелмейді. Сонымен бірге түркі тілдеріндегі алғашқы кезде -дақ, йү сияқты формалардың -да, -лі түрлеріне дейін қысқарғандығын факт ретінде ала

⁸⁶ М. Ш. Рагимов. Сравнительно-исторический метод и изучение диалектов тюркских языков. В кн.: «Вопросы диалектологии тюркских языков», том III. Баку, 1963, стр. 28.

⁸⁷ Хезирки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 395-бет.

⁸⁸ А. Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, стр. 66-67, 273.

⁸⁹ Л. З. Залялетдинов. Средний диалект татарского языка. Автореф... д-р филол. наук, Казань, 1954, стр. 19.

отырып дәлелдейді⁹⁰. Соңғы көрсетілген жағдайларды еске ала отырып, -малы, -мелі жұрнақтарын инфинитивтік форманың қысқарып барып, одан кейін -лы, -лі жұрнағының қосылуы нәтижесінде пайда болған деген пікірге қосыламыз. Ескі түркі жазбаларының ескерткіштерінде мұндай күрделі жұрнақтардың кездеспеуінің өзі де, олардың кейіннен пайда болған грамматикалық тұлға екенін анықтай түседі. Басқаларға қарағанда кейінірек жазылған — Әбілғазы шежірелерінің өзінде де етістіктің міндеттілікті (долженствительная) білдіретін формасы -малы, -мелі жұрнақтары арқылы емес, синтаксистік тәсілмен берілген, толығырақ айтқанда инфинитивтің -мақ, -мек жұрнақтарымен келетін түбірден кейін «керек» сөзінің қолданылуы арқылы жасалған. Мыс. *Андак айтмак кәрәк* (осылай айту керек) немесе *туркләрәа түркәна айтмак кәрәк* (түркілермен түркіше сөйлесу керек)⁹¹.

-п(-ып, -іп) жұрнағы арқылы жасалған көсемшеге байланысты говорда айта қаларлықтай және жүйелі түрде кездесіп отыратын ерекшеліктер бар. Қазіргі қазақ тілінің термині бойынша «үнемсіз көсемше» атағына ие болып жүрген -а, е, -й жұрнақтары арқылы жасалған көсемшелер, күрделі етістіктің құрамында жиі келетін «баста», «біл» сияқты ауыспалы көмекші етістіктерден бұрын келгенде, өздеріне тиісті жоғарыда көрсетілген жұрнақтарынан айырылып көсемшенің екінші түріне — үнемді көсемшеге тән -п, -ып, -іп жұрнақтарын қабылдауының нәтижесінде зерттеу объектісі болып отырған говордың ерекшелігін көбейте түсуде. Үнемсіз көсемше «баста», «біл» етістіктерімен тіркесте келгенде сыртқы тұлғасы жағынан үнемді көсемшеге айнала отырып, беретін мағынасы әдеби тілдегі үнемсіз көсемшенің беретін мағынасынан тіпті де ерекшеленбейді. *Ел ең алдымен Сырға көшіп бастады. Қоңыраттағыларда Қазақстанға кетіп бастапты* (эксп.). *Герман әскері... Польшаның терістік және түстік жағына шабуыл жасап бастаған* («Жұмысшы» газеті, 7/IX-39). *Март айының басында фермада қойлар қоздап, ешкілер лақтап бастады*

⁹⁰ В. Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, стр. 135, 292-293.

⁹¹ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 152.

(Бұл да сонда, 23/III-45). Келтірілген сөйлемдер әдеби тілдің қалпында құрылған болса, олардағы үнемді көсемшелер тұлғасында көрініп тұрған сөздер үнемсіз көсемше ретінде *-а, -е, -й* жұрнақтарының бірін қабылдаған болар еді. «Біл» ауыспалы көмекші етістігімен тіркесте келген көсемшенің жағдайы да жоғарыда келтірілген мысалдардан тұлғасы жағынан да, мағынасы жағынан да ерекшеленбейді. *5-класта оқысаң да, кітапты дұрыстап оқып білмейді екенсің* (эксп.). *Көпшілік қызметін үш нұсқаушының басқарып білмейтін «ауруы жоқ»*. *Тек істемейтін деген адам ғана басқарып білмейді* («Қарабұғаз. жұмыс.» газеті, 7/IV-37).

Қазақстан территориясындағы қазақтардың жергілікті тіл ерекшелігін жинаған материалдардың мәліметіне қарағанда, көсемше түрлерінің бұл сияқты бірімен-бірі алмасып келуі жоққа тән.

Жергілікті жердегі қазақтармен аралас отырған халықтардың тілінде мұндай жағдай тек түрікмен тілінде кездеседі. Бұл тілде де говордағы ерекшелік ретінде көрсетілгендегідей «баста», «біл» етістіктерінің алдында келген үнемсіз көсемше, *-п* жұрнағымен аяқталатын үнемді көсемшеге айналып барып, қолданылып отырады⁹². Бірақ мұндай жағдай түрікмен тілінде ежелден келе жатқан дағды еместігі байқалады. XVIII—XIX ғасырлардағы түрікменнің жазба тілдерінде «баста» сөзінен бұрын келген көсемше *-а, -е* жұрнақтарымен кездесіп отырған көрінеді де, ал *-ып, -іп, -п* тұлғалы көсемшенің қолданылуы кейін пайда болып, түрікменнің қазіргі әдеби тілінде тиянақты орынға ие болған⁹³. Н. К. Дмитриев башқұрт тіліндегі көсемшелердің тұлғаларына тоқтай келіп, *-а, -е, -й* тұлғалы көсемшелер ескі тілде жиі қолданылса да, қазіргі кезде сирей түсіп, оның орнына *-п (-ып, -іп)* жұрнақты көсемше қойылатындығын көрсете кетеді⁹⁴. Бұл пікір түрікмен тіліндегі кездескен жоғарыдағы жағдайды растай түседі. Тағы да бір айта кетуге тұрарлық нәрсе, түрікмен тілінің кейбір диалектілерінің ішіндегі говорларда қазіргі

⁹² Хәзіркі заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 435-бет.

⁹³ А. М. Хосрови. Деепричастия в туркменском языке. Автореф... канд. филол. наук. М., 1953, стр. 12.

⁹⁴ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 187.

түрікмен әдеби тіліне қарама-қарсы келетін құбылыстар кездесіп отырады. Анығырақ айтқанда, «біл» етістігінің алдында келген көсемше түрікменнің әдеби тіліндегідей, немесе зерттеуге объект болып отырған говордағыдай *-п* тұлғасында кездеспей, қазақтың әдеби тіліндегідей *-а, -е, -й* тұлғалы көсемшелердің бірі келеді («алавилмек, «гелевилмек»)⁹⁵. Бұл жағдайды біз қазақ тілінің әсері дегелі отырған жоқпыз. Оның өзі, бәрінен бұрын, түрікмен тіліндегі ертеректегі грамматикалық көрсеткіштің сақталып қалған түрі болуы мүмкін. Ал жергілікті қазақтар тілінде туып отырған көсемшеге байланысты ерекшелікті қазіргі кездегі түрікмен әдеби тілінің әсері деп қарауға тура келеді.

Ендігі бір ой тудыратын нәрсе *-а, -е, -й* жұрнақтары арқылы жасалған көсемшелер неліктен тек «баста», «біл» сияқты етістіктермен тіркесіп келгенде ғана *-п, -ып, -іп* тұлғалы көсемшеге айналады? Ауыспалы көмекшілер делініп жүрген басқа да «сал», «бер», «қой», «жібер», «кел» т. б. сияқты етістіктермен тіркесе келгенде үнемсіз көсемше неге үнемді көсемшеге айнамайды? Мұндай мәселелерді шешерлік пікір айттып, сұрақтарға жауап беру қиын. Алайда, ойдан тұған болжам, жорамал түріндегі пікірімізді ортаға сала кетейік.

Ауыспалы көмекші етістіктердің көсемше түрлерімен тіркесте келулері бірқалыпты емес. Олардың біразы, «сал», «бер» сияқтылары, үнемді, үнемсіз көсемшелердің кез келгенімен тіркесе береді де, тіркескен көсемшелердің сипатына қарай әр түрлі мағына береді. Мысалы, «алып бер» тіркесінде тұжырымдылық мағына білінсе, «ала бер» күрделі етістігінде тиянақсыздық мағына көрінеді. Мұндай жағдайларда белгілі бір тұлғадағы көсемшені екінші бір тұлғалы көсемшемен ауыстырып айту, сөйлемдегі мағынаға нұқсан келтіретіндіктен, мүмкін емес. Енді бірқатар, «жібер» іспеттес, ауыспалы көмекші етістіктер тек *-п* жұрнақты көсемшемен тіркесіп келіп қана тиісті мағынаны білдіре алады. Мысалы «беріп жібер», «алып жібер», «көріп жібер» т. б. Демек, бұл сияқты етістіктерге үнемсіз көсемшемен тіркесе келіп күрделі қалпында мағынаға ие

⁹⁵ К. Шамуратов. Западные говоры емудского диалекта туркменского языка. Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1960, стр. 21, 22.

болу жат нәрсе. Сондықтан да, қазақ тілінде «ала жібер», «көре жібер» деген тіркестер ұшыраспайды. Көмекші етістіктердің тағы біреулері «баста», «біл» тәрізділері көрсетілген жағдайға керісінше, көбінесе үнемсіз (-а, -е, -й) көсемшелермен тіркесе алатын қалпы бар. Мысалы, «сөйлей бастады», «келе бастады» т. б. Мұндай көмекші етістіктерге үнемді көсемшенің тіркесіп келуі дағдылы нәрсе емес.

Осы жоғарыда келтірілген мысалдарды еске ала келіп, говордағы ерекшелікті кейбір ауыспалы көмекші етістіктер мен көсемшелер тіркесінің қарым-қатынасынан туатын мағыналармен байланыстыра қараған дұрыс сияқты. Ойымызды дәлірек білдірсек, говордағы ерекшелік мына жағдайлардан туған болса керек. Соңғы көрсетілген «баста» сияқты етістіктер тек үнемсіз көсемшемен тіркесіп қана белгілі мағынаны береді де, үнемді көсемшемен тіркесте ешбір мағына тудырмайтыны көрінеді. Мұндай жағдайда, жоғарыда келтірілген Н. К. Дмитриевтің пікіріне сүйене отырып (ескі тілде -а, -е, -й тұлғалы көсемшенің жиі қолданылып, қазіргі тілдерде сирек ұшырасып, оның орнына -л тұлғалы көсемше жиі қолданылады деген), үнемді көсемше «баста», «біл» көмекші етістіктерін белгілі бір кездерге дейін иемденіп келген -а, -е, -й жұрнақты көсемшені ығыстырудың нәтижесінде келіп, говордағы ерекшеліктің тууына жол ашпады ма екен деген болжам туады. Бұл болжамда табан тірерлік негіз болып отырған нәрсе — «баста», «біл» ауыспалы көмекші етістіктерінің -л жұрнағымен жасалған көсемшемен тіркесте басқа бір жаңа мағына бере алмайтындығы. Демек, «айтып бастады» деген тіркесте өзгеше бір жаңа мағына туып тұрмағандықтан, «айта бастады» тіркесінің беретін мағынасын түсінуден басқа жол жоқ. Осындай мағына оқшаулығының жоқтығынан қалыптаса келіп, пайда болған құбылыс болуы мүмкін деп тұспалдаймыз.

-ар, -ер, -р тәрізді келер шақ есімше жұрнақтарының жергілікті қазақтар тілінде қолданылу шеңбері кең. Олардың қолданылу шеңберінің кеңдігі жиі айтылумен сипатталмай, басқа түрлі тұлғалар беретін мағыналарды өзіне иемдену тұрғысынан көрінеді. М: *Түйе сауды рарың болсаң, оны жасаң* (эксп.). Бұл сөйлем әдеби тілімізде: «түйе саудыратындарың болса,

оны жасаңдар». Бұл жерде говордағы -ар жұрнағы келер шақ есімшенің екінші түрі -тын қосымшасының орнына жүріп тұрғанын байқауға болады. -ар, -ер, -р жұрнақтары етістіктің болымсыздық түрінде де әр түрлі мағынаға ие болады. М: *Темір басын өмірде жерге салмас* (эксп.). Бұл сөйлемнің баяндауышы әдеби тілімізде «салмайтын» болып келуге тиіс. *Келін Байрам-Тағанда неше күн болар?* (эксп.). *Қарсыдан да сульфат шығар ма?* («Жұмысшы» газеті, 6/V-1939 ж.). Осы көрсетілген сөйлемдердің баяндауыштары әдеби тілдегі мағынасымен және мағынаға сәйкес тұлғасымен айтсақ «болады», «шыға ма?» түрлерінде келген болар еді.

Кейде -ар жұрнақтарын жалғанған етістік сөздерден кейін «үшін» демеуі келген жағдайларда, -ар тұлғасы әдеби тіліміздегі тұйық етіс жұрнағының қызметін де атқарады. М: *Қырқым кезінде жүнді дұрыс есепке алар үшін, сенімді адам тағайындамалы* (эксп.). *Қызмет жанды болар үшін, ау советі әрбір нұсқаушыны пайдалана білуі керек* («Қарабұғаз. жұмыс» газеті, 7/IV-37). Шын мәнісінде, осы сөйлемдердегі «үшін» демеу сөзінің алдындағы сөздер «алу», «болу» тұлғаларында келуі міндетті. Бірақ жергілікті қазақтар тілінде басқапа тұлғаға кез болып отырмыз.

-ар, -ер жұрнақтары енді бірде (әрине бұл өте сирек кездесетін жағдай) есімшенің өткен шақ -ған қосымшасының орнына жүретін кездері де ұшырайды. М: *Үстірт адай халықтың талай жортар жерлері емес пе еді* (эксп.). — *Мен бір рет медицина комиссиясында жарамсыз тастай ма деп қорқар едім* («Жұмысшы» газеті, 21/IX-39).

Келер шақ есімшенің -ар, -ер, -р тұлғаларының жоғарыда келтірілгендей, етістіктің басқа тұлғаларының орнына жүріп, оларға тиісті мағыналарға ие боларлық жағдайын Қазақстан территориясындағы қазақтардың тіл ерекшеліктері жөнінде материалдардан кездестіре алмадық. Алайда, көркем әдебиет көлемінде Қазақстанның батыс облыстарында туып-өскен кейбір жазушылардың тілдерінде ол жұрнақтардың өз орнына жұмсалмай, басқа мағына беретін халдерде кездестіреміз. М: *Есей білерде, Бобров Екінді Армияның кадрлар бөлімінің қарауына жүргелі жатқан. — Мен білерде, жау әскері бұнда келгенсін ұрыс әдісін*

өзгертіп жіберді,— деп Нұржан өз ойын ашық айтып салды... Ал бұл білерде, майор Долгушов зәті аз қысылатын кісі... (Ә. Нұрп. Күткен күн, 1958, 69, 255, 280-беттер). Көркем әдебиеттен келтірген осы сөйлемдердегі «Есей білерде», «мен білерде», «бұл білерде» тіркестеріндегі «білерде» тұлғалы сөз әдеби тілдің нормасында басқаша айтылған болар еді. Анығырақ айтқанда, «білуінше» немесе «білетін болса» сияқты тұлғалар да көрінуге тиіс.

Ертеректегі қазақ тілін зерттеушілердің еңбектерінен -ар, -ер жұрнақтарының дәл зерттеліп отырған говордағыдай қолданысын ұшыратамыз. М: Мұнан жаман қалаға неше шақырым болар? Көрмеген кісі қайтып алар? Бұрынғы заманда бір байның (татар тілінің формасы) баласы бар еді, өзі қаршыға сала р еді⁹⁶. П. М. Мелиоранский соңғы сөйлемдегі «салар» сөзін сөйлеу тілінің нормасы емес деп көрсетеді. Дегенмен осы келтірілген сөйлемдердегі -ар жұрнағының қолданылысында зерттеліп отырған говормен сәйкестік барлығы анық көрінеді. Мұның өзі әңгіме болып отырған тұлғаның әр түрлі мағына бере қолданылуы қазақ тілінде ертеректе де бар екендігінен хабар білдіреді.

ар, -ер, -р келер шақ есімше жұрнағының басқа түркі тілдерінде -ыр, -ір, -ұр, -ұр варианттары да кездеседі. Осы жұрнақтардың алғашқы варианттары болсын немесе соңғы варианттары болсын кейбір түркі тілдерінде, атап айтқанда, түрік тілінде осы келер шақ (настоящее-будущее время)⁹⁷, ал азербайжан тілінде -ар тұлғалы түрі келер шаққа тән де, -ир тұлғасы осы шаққа тән болып келеді⁹⁸. -ар жұрнағы жалғанған етістік кейде қарақалпақ тілінде де іс-қимылдың сөйлеп тұрған кезеңде атқарылатындығын аңғартады⁹⁹.

Бұл көрсетілген жағдайлардың өзі сол тұлғалардың қай-қайсысы болса да түркі тілінде ертеден пайда болғандығын және көбіне осы келер шақ мағынасын

⁹⁶ П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка. ч. I, СПб., 1894, стр. 13-14; часть II, СПб., 1897, стр. 19, 74.

⁹⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, стр. 225.

⁹⁸ В. Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, стр. 277.

⁹⁹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, ч. II. М., 1952, стр. 426.

беретіндігін, кейде осы шақ мәнінде де жұмсалатындығының куәсі сияқты. Мысалы, ертедегі түркі жазба ескерткіштерінен мынадай сөйлемдерді оқуға болады: *tisler tüser bolur* (ее зубы выпадают), *Amigi (ämiki) bycylur bolur* (ее груди, оказывается, вырезаны)¹⁰⁰.

Келтірілген фактілерге сүйене отырып, говорда кездесіп отырған осы ерекшелікті ертеректе жалпы түркі тіліне тән тұлғалардың сол кездегі мағынасымен сақталуы болар деген қорытынды шығаруға мүмкіндік бар. Бірақ одан да гөрі біздің басқа бір жорамалымыз шындыққа жақын сияқты көрінеді.

Түрікменнің әдеби тілінде осы шақ (*хазирки заман*) жасайтын етістік жұрнағы -яр, -йер тұлғасында кездеседі¹⁰¹. Бұл жұрнақтар жалғанған етістік мағынасы қазіргі қазақ тіліндегі ауыспалы осы шақ мағынасымен шендес келеді. Біздің ойымызша, түрікмен тіліндегі осы шақ жасайтын -яр, -йер қосымшалары жергілікті қазақтардың айтуында -ар, -ер жұрнақтарына айналуына толық мүмкіндік бар тәрізді. Өйткені, бір тілден екінші бір тілге енген сөздер, не грамматикалық көрсеткіштер сол енген тілінде өздеріне ұқсас тұлғалармен кездессе, онда қабылдаған тілдің иесі оларды (басқа тілден кірген сөздер мен тұлғаларды) өзіне тән тілдегі сөздер не тұлғалармен сәйкестіре айту заңдылығы барлығын еске алып отырмыз.

Ойымызды қысқарта көрсетсек, говордағы -ар, -ер тұлғаларының кейбір мағыналары жергілікті қазақтардың түрікмен тіліндегі -яр, -йер қосымшаларын өз тіліндегі келер шақ есімшенің -ар, -ер, -р жұрнақтарына ұқсата дыбыстауының нәтижесінде пайда болғанға ұқсайды. Ал, говорда сирек болса да -ар, -ер қосымшаларының беретін басқа мағыналары жөнінде (оның ішінде өткен шақ есімшенің орнына жүретін мағынасында ішіне ала кетеміз) В. Котвичтың: «чаще всего суффикс -р образует формы настоящего, ближайшего, будущего или же недавнего прошлого времени»¹⁰²,— деген пікірін қостаймыз.

¹⁰⁰ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 187, 196.

¹⁰¹ Хазирки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 371, 372-беттер.

¹⁰² В. Котвич. Аталған еңбек, 277-бет.

Әңгіме болып өткен жұрнақтардың шығу төркіні (этимологиясы) жөнінде бірқатар пікірлер бар¹⁰³. Бірақ біз олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталмай-ақ, тек солардың ішіндегі *-ap/-ep* қосымшаларының барыс септігінің ескі форманты *-garu-//gerü* тұлғасынан *-gar-//ger>-ap/-ep* шыққан деген пікірдің шындыққа жақын екендігін көрсетпекпіз.

6. Үстеу

Үстеуге байланысты говорда кездесетін ерекшеліктер көбіне әдеби тілдегі түбірге қосылатын қосымшалардың орнына басқа жалғау не жұрнақтардың жалғануымен сипатталады. Басқа сөз таптарынан не негізгі үстеулерден мына төмендегі қосымшалар арқылы говорға тән үстеулер пайда болған:

-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен — *шыннан, өтіріктен, дұрыстан, растан, тезден, зордан. Шыннан да мен шыдай алмадым. Олай демедім, өтіріктен айтып (эксп.). Арақ ішуден шыннан да қолы тимейтіні рас екен дейді* («Жұмысшы» газеті, 3/VII-39). *Осының қорытындысын тезден қайтарсаңыз тым жақсы болар еді.* («Қарабұғаз... жұмыс.» газеті, 23/III-37). Көрсетілген қосымшалар арқылы жасалған үстеулер қазақтың әдеби тілінде де кездеседі және қазіргі қазақ тілінің термині бойынша, «шығыс септіктің көнеленуінен туған үстеулер» деп аталады. Ал говорда бұл қосымшалар жалғанып жасалған сөздердің ерекшелікке есептелінуінің өзі — әдеби тілдегі мұндай қосымшалар жалғанбайтын түбірге жалғануынан, жалғана қалған күйде басқа қосымша қабылдауынан. Говорда кездесіп отырған «шыннан», «дұрыстан» сөздері әдеби тілде «шынымен», «шынында» тұлғасында кездессе, ал «өтіріктен» сөзіндегі түбір сөз «өтірік» әдеби тілде ешқандай қосымша қабылдамайды. Сондай-ақ жергілікті тіл ерекшелігіндегі «зордан» сөзі, әдеби тілде «зорға» болып барыс септігінің көнеленуінен туып отыр. Осы

¹⁰³ Ф. Е. Корш. Происхождение формы настоящего времени в западно-турецких языках. «Древности восточные», вып. I. 1907, стр. 12, 13; Н. А. Васкаков. Каракалпакский язык, ч. II. М., 1952, стр. 425-426; А. П. Поцелуевский. Туркмен дили ве оның шивелери. Ашгабат, 1943, 17-бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, стр. 225, 226.

келтіріп отырған түбір сөздердің кейбіреулері Қазақстан территориясындағы қазақтардың жергілікті тіл ерекшеліктерінде не зерттеліп отырған говорға, не әдеби тілге сәйкес келмейтін басқа қосымшаларды қабылдап «шынға», «шынайтында»¹⁰⁴ немесе «шындайында»¹⁰⁵ тұлғасында үстеу болып көрінеді. Бір мағынаны беретін үстеулердің әр түрлі септік жалғауларының көнеленуінен пайда болуының өзі ертеректе септік жалғауларының бірінің орнына бірі қолданылғандығын растай түсетін тәрізді.

Шығыс септігінің көнеленуінен үстеу пайда болуы бірқатар түркі тілдеріне тән нәрсе екендігін дәлелдеп жатуды керек етпейтін сияқты. Тек жасалуы жағынан говордағы үстеулердің ерекшелігіне сәйкес түрік тілінен шығыс септігінің көнеленуі арқылы жасалған *elden* (тез), *sonradan* (соңында)¹⁰⁶ іспеттес үстеулерді көрсетсек те жеткілікті. Алайда, қазақтар ортасында отырған түрікмен тілінде шығыс септігінің көнеленуінен жасалған үстеулердің жоққа тән екендігін көрсете кеткен жөн. «Зорға» түрікмен тілінде «зордан» тұлғасында келеді (Түркмен дилиниң сөзлүгі. Ашгабат, 1962).

-дайма — *осындайма, сондайма, қандайма, мұндайма. Қылышбай ренжірліктей сондайма не істепін. Қандайма үлкен қауындар болса да, жеп тауыса береді* (эксп.).

Большевиктер алмайтын
Еш қандай ма қамал жоқ.
Деген көсем сөзімен,
Мақсатына шын жетті.

(«Жұмысшы» газеті, 1/V-40).

...Лекция тыңдаушыларға *сондайма* түсінікті шебер тілмен айтылды (Бұл да сонда, 25/II-53). Сілтеу есімдіктерінен пайда болған бұл үстеулер, мысалда

¹⁰⁴ Ж. Болатов. Семей облысы Көкпекті, Ақсуат аудандарында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір диалектілік ерекшеліктер туралы. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері» 3-шығуы. Алматы, 1960, 111, 113-беттер.

¹⁰⁵ О. Нақысбеков. Орынбор облысының Адамов, Берте аудандарында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір жергілікті ерекшеліктер. Сонда, 4-шығуы. Алматы, 1962, 127-бет.

¹⁰⁶ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, стр. 305.

көрінгендей, көбіне әдеби тілдегі «қандай», «сондай» кейде сөйлем мағынасына қарай «соншама», «мұншама» үстеулерінің де орнына жүреді.

Говордағы бұл үстеулерді жасап тұрған *-дай* ма жұрнағы *дай+ма* элементтерінен тұратын күрделі жұрнақ. Бұл элементтердің қай-қайсысы болса да қазіргі қазақ тілінде үстеу тудыратын жұрнақтар. Бірақ, дәл говордағыдай қосыла отырып, әдеби тілде үстеу жасамайды. Говордағы бұл күрделі жұрнақтың орнына әдеби тілде екінші бір күрделі жұрнақ *-шама* (*ша+ма*) жүреді немесе «*дай*» жұрнағының өзі-ақ түрлі варианттарымен говордағы *-дай* ма жұрнағын мағынасы жағынан алмастыра алады.

Зерттеліп отырған говордағы *-дай* ма жұрнағы қалай пайда болған? Мұны тек *-ша* мен *-дай* жұрнақтарының мағына сәйкестігінен ғана табуға болатын сияқты. Кей жағдайда бұлардың мағына жағынан ұқсастығы қазақ тілінде де байқалады. Дегенмен, өзбек тілінде өте анығырақ көрінеді. Осы себептен де А. Н. Кононов кей уақытта нақтылы, тікелей салыстыру қажет болған уақытта *-ша* жұрнағы *-дай/дей* жұрнақтарымен синоним болатындығын көрсеткен. Мұның дәлелі ретінде өзбекше «*улгин -ча//улги(н) -дай* (қазақша «*өлгенше*») деген сөздерді мысалға келтіреді¹⁰⁷. Бұдан басқа да *-ша*, *-ше*-нің кейде *-дай*, *-дей* орнына қолданылғандығын орхон-енисей ескерткіштерінің тілінен де кездестіреміз: *уйгыр ил бир йүзчэ эриг ил тутып...* «уйгурский племенной союз образовывал племенное объединение приблизительно (из) ста мужей»¹⁰⁸.

Осы сөйлемдегі «*йүзчэ*» сөзін қазақшаласақ «жүздей» болып, *-дей* жұрнағы тіліміздегі болжалды сан есімді тудырып тұр. Бұл да көрсетілген жұрнақтардың (*-ша* мен *-дай*) ертеден синонимдес екендігін дәлелдей түседі.

Әдеби тілде негізгі үстеу болып саналатын «*өте*» сөзі говорда «*өтеме*» тұлғасында кездесіп туындылық дәрежеге жетіп тұр. Үстеудің бұл түрі қазіргі кезде тұрғын халықтың тілінде онша жиі қолданылмаса да,

анда-санда ұшырасып отырады. Бүгінгі өтеме шаршағаным естен кетпес (эксп.). Бұл 5 тетрат жоғарғы класс үшін өтеме аз («Жұмысшы» газеті, 16/X-41). Пьесаны ойнаушылар ішінде Әлжанов,... Өскімбаев жолдастар өз ролін өтеме тамаша құбылыспен ойнады («Қарабұғаз... жұмыс» газеті, 23/III-37). Бұл үстеудің говорда «*өтеме*» тұлғасында кездесуі өте жұмбақ. Басқа тілдің әсері деуге не түрікмен, не өзбек тілінде мұндай мағынаны беретін сөздер тіпті басқа тұлғада да кездеседі. Анығырақ айтқанда, «*өте*» сөзіне тұлғасы жағынан жуық келетін сөз жоқ. Башқұрт, татар тілдерінде «*үтә*», құмық тілінде «*оьтесиз*» тұлғасында көрінеді. Ал қазақ тілінде жалаң *-ма* қосымшасымен үстеу жасалу тағы жоқ. Башқұрт тілінде «*үтә*» үстеуінің «*үтәләй*» варианты бар¹⁰⁹. Мүмкін осы сөз қазақтар ортасына кез болып, фонетикалық өзгерістермен «*өтеме*» дәрежесіне жетпеді ме екен. Әрине, бұл болжамның табан тірерліктей негізі әлсіз. Екінші бір жобаға соғарлықтай, мүмкіншілігі мол деген болжамды қазақ тілінің өзінде кездесетін жағдаймен ұштастыра айтуға болады. Қазақ тілінде мағынасы жағынан бір-біріне жуықтау «*тым*», «*тіпті*», «*аса*», «*өте*», «*ең*» т. б. сияқты негізгі үстеулердің ішінде тек қана «*өте*» үстеуі қос сөз ретінде «*өте-мөте*» тұлғасында кездеседі. Говордағы «*өтеме*» үстеуі соның қысқарған түрі болар деген болжам ойға сиярлық дәрежеде көрінеді.

-лайын, -лейін *-уақытлайын* (уақытша), *жатарлайын* (бір жерде уақытша жату). *Қажет десең уақытлайын ала тұр да, кейін әкеп тастарсың. Жылда барып, жатарлайын мақта тереміз* (эксп.). Говордағы бұл үстеулер түрікмен тіліндегі үстеу тудырушы күрделі *-лайын*¹¹⁰ қосымшасы арқылы жасалып отыр. Бұл жолмен үстеу жасалу көрсетілген бірлі-екілі сөз көлемінен онша аспаса да, жергілікті қазақтардың тілінде жиі қолданылып отырады. Әдеби тілдегі «*уақытша*» сөзінің мағынасын беріп отырған говордағы «*уақытлайын*» сөзі түрікмен тілінде осы мағынаны беру үшін *-лайын* жұрнағының үстіне тағы *-ча* қосымшасы қосылып, «*вагтлайынча*»¹¹¹ (уақытша) тұлғалы

¹⁰⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 284.

¹⁰⁸ В. М. Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, стр. 31.

¹⁰⁹ Ф. Г. Исхаков. Имя прилагательное. В кн.: ИСГТЯ. ч. II. М., 1956, стр. 173.

¹¹⁰ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 460-бет.

¹¹¹ Сонда, 460-бет.

болуы керек. Жергілікті қазақтар «уақытлайын» сөзін осы көрсетілген тұлғадан қысқартып алғандығы байқалады. Түрікмен тілінде бұл жұрнақтардың қандай элементтерден тұрғандығын былай көрсетеді -ла+-й+-ын.

Жергілікті қазақтар тілінде жиі қолданылатын, әдеби тілдің үлгісінен ауытқу нәтижесінде туған жазудай (жазба, жазуша), ауыздай (ауызша) сияқты үстеу сөздер де өзінің жасалуы жағынан ерекшеліктердің біріне жатады.

7. Шылау сөздер

Говорда шылау сөздерде кездесетін ерекшеліктер негізінен әдеби тілдегіден көп алшақ кете бермейді. Алайда, әдеби тілде қолданылмайтын «эм», «сәнә» сияқты шылау сөздердің кездесуімен қатар кейбір шылау сөздердің әдеби тілдегі мағынасынан басқа мағынаға ие болып барып қолданылуы, енді біреулерінің тұлғаларында аз да болса ауытқушылық барлығы көрініп қалып отырады.

Демеулер. Текебай мана мектепке қарап кеткен (эксп.). Осы сөйлемде кездесіп отырған «қарап» демеу сөзі әдеби тілімізде «қарай» тұлғасында кездеседі. Сөйлем ішінде кездескенде беретін мағынасы жағынан бірінен бірі ажыратылмайды. Айырмашылық тек әдеби тілде көсемшенің «й» жұрнағын қабылдаса, говорда «п» жұрнағына ие болуында. Осының нәтижесінде говорда белгілі дәрежеде тұлғалық ерекшелік туғызып тұр. Әрине, біз бұл ерекшелікті дыбыс алмасуы деп қарасақ та онша қате баспас едік, өйткені говорда көсемшенің -а, -е, -й жұрнақтарының -п қосымшасымен ауысып келіп те мағына алшақтығын туғызбайтын жағдайды етістік бөлімінде көрдік. Бірақ қазақ әдеби тілінде байқалмайтын бұл сияқты алмасуларды «жай ғана алмасу» деуден гөрі, оның мәнісін қазақтармен араласа отырған халықтар тілінің тигізген әсері деп қарау өте орынды. Бұған көп дәлелдің қажеті болмас. Тек қазақтың әдеби тіліндегі «қарай» демеуінің түрікмен тілінде «гарап», өзбек тілінде «қараб», кейде қарақалпақ тілінде де «қарап» пен «қарайдың» жарыса

қолданылатынын ескерсек те жеткілікті¹¹². Тіпті бұл демеу сөздің жергілікті қазақтар тілінде біте қайнасқандығы сондай, әдеби тілдегі «көрпеңе қарай, аяғыңды соз» деген мақал «көрпеңе қарап, аяғыңды соз» түрінде айтылады.

Демеуліктер. Демеуліктердің ішінен говордағы ерекшелік ретінде қазіргі қазақ тілінде «жалынышты тілек немесе қалау мағынасын білдіреді»¹¹³ делініп жүрген -шы/-ші демеулігінің орнына «-сәнә//сене» демеулік тұлғасы қолданылатындығын баса көрсетпекпіз. М: Батыр, мейманға маза берсәнә (эксп.) — Иә, солай болыпты десен е! («Жұмысшы» газеті, 22/VII-39). Ауыз әдебиетінде, әсіресе батырлар жырында, бұл демеуліктің кездесуі, ертеректе қазақ тіліне де жат еместігін аңғартады. Сондықтан да болар, біз бұл демеулікті Қазақстандағы батыс облыстардағы қазақтар тілінде ерекшелік ретінде кездестіреміз¹¹⁴.

Түрікменстанда қазақтармен араласа отырған халықтардың тілінде дәл осы тұлғадағы демеулік сөзді түрікмен тілінде етістіктің бұйрық рай формасын беретін қосымша ретінде кездестіреміз¹¹⁵. Сонымен бірге, башқұрт тілінде де әңгіме болып отырған демеуліктің етістікпен келіп, бұйрықтың жұмсақ түрін кейде өтініш, тілекті білдіретін -һана, -һәнә тұлғасын ұшыратамыз¹¹⁶.

Түркі тілдеріндегі демеулік сөзінің бұл түрін И. Березин былай деп сипаттаған болатын: «но чаще всего в разговорном языке для полноты, по 2 лицу повелительного прибавляется سن (с) с междометием I» (а): например: иссана — «ешь»; отурсана — «сидись»¹¹⁷.

Жергілікті қазақтар тіліндегі бұл демеулікті араласа отырған түрікмен тілінің әсері демеске болмайды.

¹¹² Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 485-бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 309; Н. А. Васкаков. Каракалпакский язык. ч. II. М., 1952, стр. 485.

¹¹³ Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954, 355-бет.

¹¹⁴ С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, стр. 311.

¹¹⁵ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 389-бет.

¹¹⁶ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка... М.—Л., 1948, стр. 130, 165.

¹¹⁷ И. Березин. Дополнение к тюркской грамматике. СПб., 1846, стр. 18.

Осы көрсетілген «сәна» демеулігінің қалай пайда болғандығы жөнінде біз өз болжамымызды көрсете кетпекшіміз. Оның тек екінші жақта ғана кездесуі бұл демеуліктің өзі екінші жақтағы көсемшеден кейін келетін жіктік жалғауы мен кейбір түркі тілдерінде кездесетін «а» тұлғалы демеуліктің қосындысынан пайда болмады ма екен деген пікір туғызады.

Демек, *-сың+а>сыңа>саңа>сана>сәна* түрінде өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Өйткені өзбек, қарақалпақ тілдеріндегі мына бір мысалдар болжамды баянды ете түскендей болады. *Борасан-а* — пойдешь, а? (өзбек тілінде)¹¹⁸, *кел-сань-а* — приди же (қарақалпақ тілінен)¹¹⁹.

Жалғаулықтар. Говорда ерекшелік ретінде жалғаулықтардың ішінде оқшаулана көзге түсетін түрі «әм». *Манағы жерге сендермен мен әм барамын. Қираған, сынғандары әм жарылғандары көп-ақ* (эксп.). Бұл жалғаулықтың говордағы қолданылуы өте жиі, әрі беретін мағынасы да әр түрлі. Жоғарыда келтірілген мысалдардан көрінгеніндей, ол кейде әдеби тілдегі «да», «де» орнына, енді бірде, «және» жалғаулығының орнына да жүре береді. Негізі иран тілінен енген жалғаулық бола тұра, ол қазіргі кездегі қазақтың тілінен басқа тілдерді атап айтсақ, Орта Азиядағы түркі туыстас тілдерді түгел қамтыған. Оны біз түрікмен тілінің грамматикасында «хем», өзбек тілінде «хам», қарақалпақ тілінде «хәм» тұлғаларында ұшыратамыз¹²⁰.

«әм» жалғаулығы әдеби тілдегі «да», «де» шылау сөзінің орнына қолданылғанда, әсіресе, бірыңғай мүшелермен келгенде, қазақ тіліндегідей сол бірыңғай мүшелердің тек соңынан ғана орналасып қоймай, алдынан да келіп айтыла беретіндігімен ерекшеленеді. Мұның өзі де қазақтар ортасында отырған басқа халықтар тілінде сол жалғаулықтың орын талғамайтындығынан болып отырған ерекшелік.

¹¹⁸ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 335.

¹¹⁹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. часть II. М., 1952, стр. 478.

¹²⁰ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 521-бет; А. Н. Кононов. Аталған еңбек, 328 бет; Н. А. Баскаков, Аталған еңбек, 518-бет.

Иран тілінен енген жалғаулығын әр түрлі дыбыстық варианттарында қолданылатын жоғарыда көрсетілген халықтар арқылы жергілікті қазақтар тіліне әсерін тигізген. Мұндай заңдылықты біз өзбектер арасында отырған қырғыздарда да өзбек тілінің әсерімен *йәм//әм* болып айтылатынын көреміз¹²¹.

Ескерте кететін нәрсе, әңгіме болып отырған жалғаулық көбіне-көп Ташауыз, Мары, Ашхабад төңірегіндегі қазақтар тілінде шамадан тысқары жиі қолданылатындығы сондай, қазақтың әдеби тіліндегі «да», «де» жалғаулығына жол бермей, мүлдем ығыстырып шығарған десек те болады. Ал Красноводск, Небитдаг маңындағы қазақтар тілінде бұл жалғаулық сирек қолданылады да, «да», «де» жалғаулығы өз праволарын бірсыдырғы сақтап қалған. Оның сақталуына да белгілі бір ішкі жағдайлар себеп болған сияқты. Түрікмен тілінің өмүт диалектісінің батыс говорында сол тілдің әдеби нормасында қолданылатын «хем» жалғаулығы тіпті қолданылмай, оның міндетін негізінен «да», «де» жалғаулықтары атқаратын көрінеді¹²². Сондықтан да Түрікменстанның батысындағы қазақтар тілінде «да», «де»-нің сақталуы осы жағдайлардан болар деп ойлаймыз.

Қазақтың әдеби тілінде жиі қолданылатын «және» (және де) жалғаулығы да жергілікті қазақтардың айтуында ерекшелік деп санарлықтай халге дейін жетеді. Ол үнемі говорда әдеби тілдегі «тағы» жалғаулығының орнына жүріп отырады. *Әзір асықпа, және бірде келгенде аларсың. Және кім айтып бере қояды* (эксп.). *Келесі күні «Аманкелді» киносы және болды* («Жұмысшы» газеті, 18/III-39). *Директорды іздеп және қалаға келді* (Бұл да сонда, 24/I-54). Әдеби тілдегі «және» мағынасын говорда «әм» жалғаулығы орындайтындықтан жергілікті ерекшелікте «және» жалғаулығы «тағы» шылауын ығыстырып, өзі соның мағынасын берерлік қалыпта жұмсалатындығы көрінеді. «Және» жалғаулығының говорда жаңа мағынаға ие болуын қа-

¹²¹ Э. Абдулдаев, Г. Бакинова, Н. Бейшекеев. Ўзбекстандағы қырғыздардың тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. Фрунзе, 1962, 111-бет.

¹²² К. Шамуратов. Западные говоры емудского диалекта туркменского языка. Автореф... канд. филол. наук. Ашхабад, 1960, стр. 22.

зақтармен араласа отырған халықтар тілінің әсері деуден гөрі басқаша қарастырған жөн. Өйткені түрікмен, өзбек тілдерінде қазақ тіліндегі «және» мағынасын «*ве*» (түрікмен тілінде) және «*ва*» (өзбек тілінде) жалғаулықтары береді де «және» тұлғалас жалғаулықтың дыбыстық варианты түрікмен тілінде «*йөне*» болып келіп, «тағы» мағынасын береді¹²³. Қарақалпақ тіліндегі «*джәне*» тұлғасы әрі қазақ тілінде «және» беретін мағынада, әрі «тағы» жалғаулығы мағынасында да қолданылатыны байқалады¹²⁴.

Осы жалғаулық жөніндегі пікірімізді жалғастыра түсіп, мұның өзін жергілікті тіл ерекшелігіне басқа тілдің әсері деуден гөрі, «және» жалғаулығының түркі тілдеріндегі ертедегі мағынасы сақталған болу керек деп жорамалдаймыз. Өйткені сонау орхон-енисей жазба ескерткіштерінен бастап соңғы уақыттарға дейін «және» жалғаулығының қазіргі қазақ тіліндегі «тағы» мағынасында қолданылып келгендігін бірқатар фактілер дәлелдейді¹²⁵.

II. СИНТАКСИС

Ерекшеліктің бұл түрін іштей екіге бөліп қарауға тура келеді. Олардың бірі — меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері; екіншісі — матаса байланысқан сөз тіркестері.

1. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестері

Бұл бөлімде көбіне біз меңгеріле тіркескен сөздердің басыңқы және бағыныңқы сыңарларының арасындағы қарым-қатынастардың әдеби тілден ауытқуларына тоқталамыз. Әсіресе, мұнда бағыныңқы сыңарлардағы ерекшеліктермен істес боламыз. Мұның өзі әңгіменің етістіктермен тіркесе келген есім сөздердің сеп-

¹²³ Хәзіркі заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 514-бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 328.

¹²⁴ Н. А. Баскаков. Аталған еңбек, 519-бет.

¹²⁵ С. М. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 384; М. Кошгарий. Девону лұғотит турк. III том. Ташкент, 1963, 33, 185-беттер; Codex sistanicus..., 1880, 275-бет; А. К. Боровков. «Бада-и ал-лугат», М., 1961, 259-бет.

тік жалғаулары туралы болатындығын аңғартады. Анығырақ айтқанда, говорда әдеби тілдегі жатыс жалғаулы сөз тіркестері орнына шығыс жалғаулы сөз тіркестері, шығыс жалғаулы сөз орнына барыс, барыс жалғау орнына шығыс, табыс жалғау орнына барыс, барыс жалғау орнына жатыс, керісінше, жатыс жалғау орнына барыс жалғаулы сөз тіркестері жиі қолданылуымен сипатталады.

Жатыс жалғауы орнына шығыс жалғаулы сөз тіркестерінің жұмсалатындығын мына мысалдардан айқын көруге болады: *«Олар мақтаның арқасынан кун көрді. Әйелі неше куннен келеді? Қауын 15 күндерден пісетін түрі бар. Біз Марыдан қаламыз. Арадан бір жеті өтпей келіп қалыпты»* (эксп.). Бұл мысалдардағы шығыс септігінде етістікпен тіркесіп келіп отырған сөздер әдеби тілде жатыс жалғауымен келуге тиісті. Мұндай ерекшеліктің өзі кейде ертедегі түркі жазба ескерткіштеріндегі және қазіргі кездердегі жаңа тілдерде кездесетін қағидаларға қайшы келеді. Оларда керісінше, шығыс септігінің орнына жатыс жалғаулары қолданылғандығын көреміз¹²⁶. Бұған қарап біз говорда туып отырған ерекшеліктің ешбір негізі жоқ дегелі отырған жоқпыз. Мұның өзі белгілі бір тілдердің әсерінен болды деуге дәлеліміз мол. Түрікмен тілінде болатын қимылдың мезгілін мезгеуде шығыс септік қолданылады. М: *Теплоход бир сағатдан гелжек*¹²⁷ (теплоход бір сағатта келмекші). Мұндай жағдайды өзбек тілінен де кездестіреміз¹²⁸. Қазақтармен аралас отырған халықтардың тілін былай қойғанда, түркі тілдерінің ішінде қырғыз тілінде де барлығын айта кетсек¹²⁹, шығыс септігінің етістікпен тіркесте жиі келуі жалпы түркі тілдері үшін жат емесігіне көз жеткізуге болады. Кейде жатыс септігі шығыс жалғауымен айырбасталатындығын ертеректегі

¹²⁶ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 63; А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, стр. 107; Э. В. Севортян. К истории падежей системы в тюркских языках. «Ученые записки военного института иностранных языков». 1948, № 6, стр. 97.

¹²⁷ Хәзіркі заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 228-бет.

¹²⁸ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 98.

¹²⁹ И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка. Фрунзе, 1940, стр. 33.

Әбілғазы шежіресінен *Ләшкәрниң соңындын қә-
ләтурур ардім*¹³⁰ (Я шел позади войска) деген сөйлемді
келтіру арқылы да дәлелдеуге болады. Осы себептерден
де біз бұл ерекшелікті қазақтармен араласа отырған
жергілікті түрікмен, өзбек тілдерінің әсері деп ойлай-
мыз.

Шығыс жалғауы орнына барыс жалғаулы сөз тір-
кестерінің келуі де говорда бірқатар орын алады. М:
*Саған сұрап, мен мектепке іскер алмаймын. Ноғай-
ға оқып едім* (эксп.). *Ещанов суға кеткен 60 мешок деп
жұртқа көре-піле кеткен сөлпатты жасырып жүр*
(«Қарабұғаз... жұмыс» газеті, 8/X-37). Шығыс жалғау-
ының орнына барыс жалғауының қолданылуы қазақ
тілінде бұрын да барлығын П. М. Мелиоранский көр-
сеткен болатын¹³¹. Сондықтан да говорда кездескен бұл
құбылысты басқа түркі тілдерінің әсері деп қараудан
гөрі, қазақ тіліне ертеректе тән құбылыстардың қал-
дығы, соның сақталған формасы деп қарау орындырақ
сияқты.

Осы жоғарыда атап өткен ерекшелікке керісінше,
говорда барыс жалғаулы сөз тіркестерінің орнына шы-
ғыс жалғаулы сөз тіркестерінің кездесетіндігін де көр-
сете кетпекпіз. Мысалы: *Өзбектің үйі Қылышбай-
дан өкпелепті. Өлеңді жаттан үйренбелі. Менен
өкпелесең, өзің біл* (эксп.). Қазақтың әдеби тілінде ба-
рыс септігінде қолданылуға тиісті сөз түрікмен тілінде
шығыс септігімен айтылатындығын *«Күндүги сув-
дан долдурды»*¹³² (Құманды суға толтырды) іспеттес
сөйлемнен аңғарамыз. Мұндай жағдайды біз өзбек ті-
лінен де жиі кездестіреміз. М: *«Сиздан хурсанд
булдиқ»*¹³³ (Сізге риза болдық). Әбілғазы шежіресінде
де көрсетілген сөйлемдермен тұлғалас жағдайларды
оқуға болады¹³⁴.

Говорда көрініп отырған бұл ерекшелік түрікмен
тілінің әсерінен деп қараймыз. Жалпы түркі тілдерінің

¹³⁰ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 133.

¹³¹ П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка. ч. II. СПб., 1897, стр. 10.

¹³² Хәзірки заман түркмен дили. Апшабат, 1960, 226-бет.

¹³³ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 98.

¹³⁴ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 134.

тұрғысынан алып қарағанда бұл екі септік жалғаула-
ры бірінің орнына бірі қолданыла беретіндігін Ф. Г. Ис-
хаков татар, тува тілдерін салыстыра отырып, татар
тілінде шығыс септігі қолданылса, ал тува тілінде қа-
зақ тіліндегідей барыс септігі қолданылатындығын
көрсеткен болатын¹³⁵. Әсіресе Қазақстанның батысын-
дағы қазақтар татарлармен де қарым-қатынаста бол-
ғанын еске алсақ, говордағы ерекшеліктің басқа тілдің
әсері деген болжамымызды анықтай түседі.

Зерттеліп отырған говорда табыс жалғауының ор-
нына барыс жалғаулы сөз тіркестерінің айтылатын рет-
тері де кездеседі, М: *Маған тыңдамайды, апасы-ау.
Маған сөгіп жатырма?* (эксп.).

Ертеректегі түркі жазбаларының ескерткіштерінде
осы көрсетілген ерекшелікпен сәйкес келетін жағдай-
ларды да¹³⁶, кейде керісінше, барыс жалғауының орны-
на табыс жалғаулы сөз тіркестерін кездестіреміз¹³⁷.

Ең соңында, меңгеру тіркесімен байланысты бір
ерекшелік әдеби тілдегі барыс жалғаулы сөздің орны-
на жатыс жалғаулы сөз тіркестерінің келуі. Мыс.: *Жа-
қын жерде мәшиннің керегі не* (эксп.). Немесе кері-
сінше, жатыс жалғаулы сөз тіркестерінің орнына ба-
рыс жалғаулы сөз тіркестерінің келуі. Мысалы: *Біздер
онда, мына Жаңай екеуміз, Шағадамға тұратын
едік* (эксп.). *Қызы Жамал әрі оқыды, әрі колхозға
жұмыс істеді* («Жұмысшы» газеті, 17/III-42). *Клубта
күніге кинокартиналар болып тұрады* (Бұл да сон-
да, 28/X-53). Осы көрсетілген екі септік жалғаулары-
ның бірінің орнына бірі ауысып келулері, әсіресе соң-
ғы жағдай (жатыс септік орнына барыс жалғауының
айтылуы) Қазақстан территориясында өмір сүретін қа-
зақтар тілінде бірқатар аймақтарда ерекшелік ретінде
кездеседі¹³⁸. Қазақстаннан тысқары жерде Қошағаш

¹³⁵ Ф. Г. Исхаков. Имя существительное. В кн.: ИСГТЯ. ч. II. М., 1956, стр. 133.

¹³⁶ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 131.

¹³⁷ М. П. Мелиоранский. Аталған еңбек, 16-бет; А. М. Щербак. Грамматический очерк тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. М.—Л., 1961, стр. 170.

¹³⁸ Ж. Досқараев. Бір экспедиция отрядының диалекто-логиялық жұмысы туралы. Жинақ: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері». 1-шығуы. Алматы, 1958, 194-бет; О. Нақысбеков. Көкшетау экспедициясының мате-риалдарынан. Сонда, 2-шығуы. Алматы, 1960, 93-бет.

ауданын мекендеген қазақтар тілінде де осы іспеттес ерекшеліктер бар¹³⁹.

Зерттеліп отырған говордағы кездескен ерекшелікті аралас отырған түрікмен, одан қала берді өзбек тілдерінің әсері болар деп те ойлаймыз. Өйткені түрікмен тілінде, қазақтың әдеби тіліндегі барыс септігі қажет жерге, жатыс септігінің жалғауы қолданылады. М: *Бу с о з д е аңсат*¹⁴⁰ (бұл сөзге оңай). Түрікмен тілінде жатыс жалғауы тек барыс жалғауының орнына ғана жүріп қоймайды, кейде көмектес жалғауының қызметін де атқарады. Сондай-ақ өзбек тіліндегі мұндай жағдайдың әсерін Өзбекстандағы қырғыздар тілінен де байқауға балады¹⁴¹.

Екінші жағынан алып қарағанда, бұл ерекшеліктің өзін ертеден келе жатқан түркі тілдеріне тән нәрсе ретінде де қарауға болады. Себебі орхон-енисей жазба ескерткіштерінен бастап, тіпті соңғы кездегі кейбір түркі тілдерінде де бірінің орнына бірі жарыса жиі қолдануын көптеген тюркологтардың зерттеулерінен ұшыратамыз¹⁴².

Осы жағдайларды еске алсақ, жатыс жалғауы мен барыс жалғауының белгілі бір реттерде бірінің орнына бірі қолданылуы қазақ тіліне де бір кезде тән болса керек. Говордағы ерекшелік сол жағдайдың қалдығы болуы, ал оның сақталуына себеп — аралас отырған түрікмен тілінде осы кезге дейін барыс жалғауы орнына жатыс жалғауының қолданылуынан деп қарау дәлелдірек болмақ.

Біз говорда кездесетін ерекшелік ретінде етістікпен тіркесте келген есім сөздерде септік жалғауларының бірінің орнына бірі қолданатындығын тек тізіп қана көрсеттік. Бұл мәселенің, жиналған материалдарға

¹³⁹ Ж. Болатов. Қошағаш қазақтарының тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Сонда, 4-шыру. Алматы, 1962, 100-101-беттер.

¹⁴⁰ Хәзірки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, 222-223-беттер.

¹⁴¹ Э. Абдулдаев, Г. Бакинова, Н. Бейшекеев. Өзбекстандағы қырғыздардың тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктер. Фрунзе, 1962, 69-70-беттер.

¹⁴² Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 63; Ф. Г. Исхаков. Имя существительное. В кн.: ИСГТЯ. ч. II. М., 1956, стр. 141; Э. В. Севортян. К истории падежей системы в тюркских языках. «Ученые записки военного института иностранных языков». 1948, № 6, стр. 97-98.

сүйене отырып көрсетілген, бір ғана жағы. Шын мәнісінде, түркі тілдеріне тән бұл қасиеттердің, құбылыстардың себебі неде деген сұрақ, мәселенің екінші жағына мезейді. Бұл туралы бірқатар түркі тілін зерттеуші ғалымдардың пікірлері де бар.

Түркі тілін зерттеуші ғалымдардың ішінде кейбіреуі көрсетілген тілдерде алғашқы кездерде септік жалғауының санамалы түрде ғана болғандығы туралы пікір айтады¹⁴³. Бұл пікірдің шындыққа жақындығын ескі орхон-енисей жазба ескерткіштерінде шығыс септігінің жоққа тән болғандығы дәлелдейтін тәрізді. Орхон-енисей жазба ескерткіштерінің фактілеріне сүйене отырып бірқатар ғалымдар шығыс септігін кейін пайда болған деген жорамалға бел байлайды¹⁴⁴. Осы күнгі түркі тіліндегі қолданылып жүрген септік жалғауларының біразы кейін пайда болды деген пікірлер дұрыс та сияқты. Мұны қуаттарлық фактіні алыстан іздемей-ақ қазіргі қазақ тілінен де табуға болады. Қазіргі таңда басқа түркі тілдерінде шылау сөздер қатарында жүрген «*birlä*» сөзінің қазақ тілінде септік жалғауына айналып, «көмектес» септігін тудырудың өзі де толық айғақ. Бұл сөз көмектес септігінің дәрежесіне жетпей тұрғанның өзінде-ақ кейбір септік жалғаулардың (әсіресе барыс және шығыс) орнына жүргендігін П. М. Мелиоранскийдің еңбегінен анық көруге болады¹⁴⁵.

Қазіргі кезде түркі тілдерінің біразында және олардың диалектілері мен говорларында бір септік жалғауының орнына екіншісінің қолдануы жөнінде ғалымдар арасында әр түрлі пікірлер бар. Солардың ішінде кейбіреулері бір септіктің екінші септікпен ауыстырылып айтылуын іс-әрекет бағытталған объект мен сол қимылды жүзеге асырушының арасындағы қатынастан деп қараса¹⁴⁶, енді біреулері есім сөздер мен тіркесте келген етістік тұлғасының беретін мағынасымен бай-

¹⁴³ Э. В. Севортян. Аталған мақала, 90-101-беттер.

¹⁴⁴ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 61; А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. М.—Л., 1961, стр. 82; В. М. Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, стр. 29.

¹⁴⁵ П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка. ч. II. СПб., 1897, стр. 26-26.

¹⁴⁶ Сонда, 16-17-беттер.

ланыстыра қарайды¹⁴⁷. Үшінші бір ғалымның көзқарасы бойынша, септік жалғауларының функциясының әлі де жіктеліп болмағандығынан және кейбір етістіктердің салттық, сабақтастық мағыналарының бір-бірінен ажырасып болмағандығының белгісі деп біледі¹⁴⁸. Ең соңында, біздің пікірімізше, дұрысқа жуық және барлық септік жалғауларының бір-бірімен ауысып келуіне ортақ мына болжамды толық көрсетпекшіміз: «имеющиеся наблюдения позволяют даже реконструировать такую эпоху в истории тюркских языков, когда речь обходилась меньшим числом падежей с нерасчлененным внутри каждого падежа значениями (родительный-винительный, местный-исходный), остатки чего в виде своеобразной «путаницы» в употреблении падежей наблюдаются в громадном большинстве тюркских языков и их диалектов вплоть до наших дней, а также в древних памятниках письменности»¹⁴⁹.

Егер де ілік септік жалғауы мен табыс септіктің немесе жатыс пен шығыс септіктерінің шығу тегі бір деп қарағанда, осы септік жалғаулары ғана бірінің орнына бірі қолданылуы тиіс. Алайда, көптеген түркі тілдерінде, мына зерттеліп отырған говорда да ондай заңдылықтан тысқары жағдайларды ұшыратамыз. Осы құбылыстардың өзі-ақ соңғы көрсетілген пікірдің айғағы іспеттес.

2. Матаса байланысқан сөз тіркестері

Қазіргі қазақ тілінің дағдысында тек «біз», «сіз» деген екі есімдік ілік жалғауда келгенде, онымен тіркесетін сөз тәуелдік жалғауынсыз айтылатыны бар. Ал зерттеліп отырған говорда матаса байланысқан сөз тіркестерінің құрамындағы бірінші сыңарының ілік, екінші сыңарының тәуелдік жалғаулары түсіріліп, сырт қарағанда қабыса байланысқан сөз тіркестеріне ұқсас келетіндері бар. Мысалы: *Мына жердегі Тельман колхозға барып едім. Ленин районында да қазақ мектебі бар ғой деймін. Екеуіміз мәшін*

¹⁴⁷ Ф. Г. Исхаков. Имя существительное. В кн.: ИСГТЯ. ч. II. М., 1956, стр. 141.

¹⁴⁸ Ж. Досқараев, Ғ. Мұсабаев. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. Алматы, 1951, 47-бет.

¹⁴⁹ Э. В. Севортян. Категория падежа. В кн.: ИСГТЯ. ч. II. М., 1956, стр. 46.

жолдың үстінде кездестік. Тынық мұхит басынған мына өзендер құяды... (эксп.). Осы көрсетілген сөйлемдердегі матасу тәсілімен байланысуға тиісті сөздер әдеби тілде «Тельман колхозына», «Ленин районында», «машина жолының», «Тынық мұхит басыныне» тұлғаларында көрінуі керек. Ескерте кететін бір нәрсе, жергілікті қазақтар тіліндегі бұл ерекшеліктер көбіне аудан, колхоз-совхоз аттарымен байланысты тіркесіп келген сөздер төңірегінде өте жиі қолданылады.

Матаса байланысқан сөздердің жалғауларының түсіріліп айтылуы Қазақстанның батысында туып-өскен кейбір ақындардың тілінде кездесіп қалады¹⁵⁰. Қазақстаннан сырт жерде, Таулы-Алтай автономиялы облысындағы қазақтардың тіліндегі ерекшелікте тәуелдік жалғауының айтылмай қалуы байқалады¹⁵¹. Қазақстанның батысында кездесетін бұл ерекшеліктерді кезінде П. М. Мелиоранский көрсеткен болатын. Бірақ оның келтірген мысалдарында матаса байланысқан екі сөздің де жалғаулары түсірілмей, тек екінші сыңарындағы тәуелдік жалғауы түсетіндігін көреміз. М: *Сіздің елдің қыз едім. Өгүздің шарбаққа* (в воловье стойло)¹⁵². Ал біз зерттеу объектісі етіп алып отырған говорда матаса байланысқан сөздердің екі сыңарының да жалғаулары айтылмайды.

Н. К. Дмитриев гагауз тіліндегі біз әңгіме етіп отырғандай изафет түрін көрсете келіп, изафеттің мұндай түрі орхон жазуларынан белгілі екендігін және соған қарағанда изафеттің көне түрі болуы мүмкін деген пікір айтады¹⁵³. Орхон-енисей ескерткіштерінің тілін зерттеушілердің бірі В. М. Насилов та орхон-енисей жазуында изафеттік құрылыстың әлсіз дамығандығын көрсетеді¹⁵⁴.

¹⁵⁰ С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, стр. 317.

¹⁵¹ Ж. Болатов. Қошағаш қазақтарының тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Жинақ; «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері». 4-шығуы. Алматы, 1962, 102-бет.

¹⁵² П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казах-киргизского языка, ч. II. СПб., 1897, стр. 7.

¹⁵³ Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, стр. 259.

¹⁵⁴ В. М. Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, стр. 73.

Бұл көрсетілгендерге сүйенсек, көне түркі тілдерінде матаса байланысу тіркестері говорда қазіргі кездесіп отырған қалыпқа сәйкестігі білінеді. Соның куәсіндей, изафеттің бұл түрі қазіргі құмық тілінде жиі қолданылады¹⁵⁵. Изафеттік құрылыстағы екі сөздің де жалғауларының түсіп қалуы қазіргі кездегі түрікмен әдеби тіліне тән емес. Бірақ сол тілдің кейбір диалектілерінің говорларына тән ерекшелік екендігін білеміз. Анығырақ айтқанда, түрікмен тілінің ёмуд диалектісінің батыс говорында түрікмен әдеби тілінде «*бизинь обаңызда*», «*сизинь обаңызда*» болып келуге тиісті изафеттік құрылыстар «*сиз о:вада*», «*биз о:вада*» болып айтылады¹⁵⁶.

Говордағы кездесетін синтаксистік ерекшеліктер осы көрсетілгендермен шектеледі.

¹⁵⁵ Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, стр. 259.

¹⁵⁶ К. Шамуратов. Некоторые морфологические особенности именных основ западных говоров емудского диалекта туркменского языка. «Известия Академии наук Туркменской ССР». 1959, № 6, стр. 92.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кітаптың өн бойында берілген материалды жинақтай келіп, мынадай қорытынды жасауға болады.

1. Бұл говордың ауыспалы (аралас) говорлардың ішінде билингвизм сипатындағы говорға жататындығын және бұл дәрежеге жеткізіп отырған түрікмен тілінің әсері екендігін мына фактілер анықтайды:

а) Фонетикалық ерекшеліктерде жиі кездесетін *ш/ч* және ішінара *а/ә* дыбыстарының өзара алмасуы;

ә) Лексикалық ерекшеліктерде кейбір қазақ говорларына тән *бойлай* (үнемі), *шаттауық* (шымшуыр), *сібірткі* (сыпырғыш) және тағы басқа сөздермен бірге түрікмен тілінен енген дәл сондай мағына беретін «*мыдам*», «*әтішкір*», «*сіпсе*» сияқты сөздердің жарыса, жиі қолданылуын былай қойғанда, әдеби тілдегі көптеген сөздердің орнына түрікмен тілінен ауысып алынған *жорап* (носки, шұлық), *созан* (тебен ине), *пендір* (брынза), *таңқит* (сын), *машқала* (семья), *таза* (жаңа), *жүктеу* (тиеу) және басқа сөздердің өте жиі қолданылуы;

б) Грамматикалық ерекшеліктерден түрікмен тілінің әсерінен туып, зерттеліп отырған говорға тән қосымшалар деп, есімдерге меншікті: *-шылық, -шілік, -кеш, -қақ, -кек, -шаң, -ымтыл, -імтіл* және т. б.; етістікке қосылатын: *-малы/-мелі* (оның дыбыстық варианттары), кейбір көмекші етістіктермен («баспа», «біл») тіркеске түскенде *-а, -е, -й*, қосымшалы көсемшенің орнына *-п (-ып, -іп)* қосымшалы көсемшенің қолданылуы, өзгелік етістің *-кіз* жұрнағы орнына кейбір сөздерде *-ір* жұрнағының қабылдануын көрсетуге болады. Бұған тағы да өздерінің жиі де, жүйелі түрде кездесуіне байланысты *-н (-ын, -ін), -л (ыл, -іл), -с (-ыс, -іс)* жұрнақтары да қосылады. Бұлар говорда әдеби тілдегі өздік етіс орнына жиі жұмсалады.

2. Зерттеліп отырған говордың өзіне тән бұл сияқты ерекшеліктері оны қазақ тілінің басқа говорларынан айыра қарауды талап етсе, сонымен бірге бұл говорды Қазақстан территориясындағы батыс говорларының тобына жатқызуды қолайлы санайтын фактілер де бар:

а) фонетикадан — *о/ұ, ұ/ы, ы/а, с/ш* т. б. дыбыстардың өзара сәйкесуі;

ә) лексикадан — *ілгек* (түйме), *күзе* (құмыра), *тақыл* (жақсы), *байтаба* (шұлғау), *тонау* (сонау) және балық, түйе шаруашылығымен байланысты сөздер;

б) грамматикалық ерекшеліктерден — II жақ бұйрық рай көрсеткіші *-ң (-ың, -ің)*, II жақтық сыпайы түрінде қолданылатын *-сыңыз (-сіңіз)*, I жақтың көпше түрінде кездесетін *-алы (-елі)*, көбіне өткен шақтың III жағына тән *-ұлы (-улі)* және басқаларды атауға болады.

3. Аралас отырған басқа түркі тілдерінен сөз ауысып алудың нәтижесінде, қазақ тілінің басқа говорларына қарағанда зерттеу объектісі болып отырған говорда араб-иран тілдерінің элементтері басым екендігі анықталады.

4. Говордағы лексикалық ерекшеліктерде тек түрікмен тілінен ауысып алынған сөздер ғана емес, сондай-ақ өзбек, қарақалпақ тілдерінен енген сөздер де біршама ұшырасып отырады.

5. Қазіргі кезде қазақтың әдеби тілінде кездеспейтін, кейбіреуі кездесе қалса да, тұрақты тіркес ішінде

ұшырайтын, ертеректе дербес мағыналы сөз ретінде түркі тілдеріне ортақ болған сөздердің говорда сол мағынасында осы кезге дейін сақталғандығы байқалады. Мысалы, *күп* (су құятын үлкен ыдыс), *көрпеш* (жас қозы, жаңа орган жоңышқа), *көпек* (еркек ит) және басқалар.

6. Жалпы алғанда, диалектілік құбылыстардың басым көпшілігі лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерден құралады.

М А З М Ұ Н Ы

Алғы сөз	3
Кіріспе	5
<i>Бірінші тарау. Фонетикалық ерекшеліктер</i>	<i>28</i>
1. Дауысты дыбыстарға байланысты ерекшеліктер.	29
2. Дауыссыз дыбыстарға байланысты ерекшеліктер	44
<i>Екінші тарау. Лексикалық ерекшеліктер</i>	<i>59</i>
1. Синонимдер	60
2. Көп мағыналы сөздер мен омонимдер.	64
3. Кейбір сөздердің этимологиясы	69
4. Говордағы ерекшеліктердің семантикалық жағы.	78
5. Көнерген сөздер мен неологизмдер	83
6. Говорға басқа тілден ауысқан сөздер.	89
7. Лексикадағы сәйкесті және сәйкессіз диалек- тілік ерекшеліктер	97
<i>Үшінші тарау. Грамматикалық ерекшеліктер</i>	<i>106</i>
I. Морфология	106
1. Зат есім	106
2. Сын есім	116
3. Сан есім	124
4. Есімдік	129
5. Етістік	135
6. Үстеу	146
7. Шылау сөздер	150
II. Синтаксис	154
1. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестері.	154
2. Матаса байланысқан сөз тіркестері	160
Қорытынды	163

Абильбек Нурмагамбетов

ЯЗЫК КАЗАХОВ ТҮРКМЕНИИ

(На каз. яз.)

*Утверждено к печати Ученым советом Института языкознания
Академии наук Казахской ССР*

Редактор Айтмухамбетова С.
Худож. редактор Суших И. Д.
Художник Хоменко М. А.
Техн. редактор Ророкина З. П.
Корректор Досымбекова А.

* * *

Сдано в набор 12/IX 1974 г. Подписано к печати 10/XII 1974 г.
Формат 84×108^{1/32}. Бумага № 1. Усл. печ. л. 8,8.
Уч.-изд. л. 10. Тираж 1000. УГ08163. Цена 1 р. 24 к.

* * *

Типография издательства «Наука», Казахской ССР, г. Алма-Ата,
ул. Шевченко, 28. Зак. 118.